

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МИКОЛАЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В.О. СУХОМЛИНСЬКОГО

І. А. Корнієнко

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА

Навчально-методичний посібник
2-е видання

Морфологія
Дієслово. Прислівник. Станівник. Модальник.
Службові частини мови. Вигук

Миколаїв
2023

УДК 811.161.2'366 (075,8)
ББК 81:411.4-923
К 67

*Рекомендовано до друку вченою радою Миколаївського
національного університету імені В. О. Сухомлинського
протокол № 25 від 29.05.2023 р.*

Рецензенти:

Зинякова А.А. – канд.філол.наук, доцент кафедри української філології та міжкультурної комунікації Чорноморського національного університету імені Петра Могили;

Грищенко О.В. – канд.філол.наук, доцент кафедри журналістики та філології, проректор із наукової роботи Приватного закладу вищої освіти «Міжнародний класичний університет імені Пилипа Орлика».

Корнієнко І. А.

Сучасна українська літературна мова (Морфологія. Дієслово. Прислівник. Станівник. Модальник. Службові частини мови. Вигук.: навчально-методичний посібник. Миколаїв: Іліон, 2023. 210 с.

ISBN 978-617-534-455-2

У посібнику подано матеріал з вивчення сучасної української літературної мови згідно вимог кредитно-трансферної системи організації навчального процесу у вищій школі. Запропоновано інформаційний обсяг дисципліни з морфології (дієслово, прислівник, станівник, модальник, службові частини мови, вигук), її опис, структуру та навчальне наповнення у межах кредитів.

Для студентів і викладачів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів.

ЗМІСТ

	Стор.
ВСТУП	4
ІНФОРМАЦІЙНИЙ ОБСЯГ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ	6
НАВЧАЛЬНЕ НАПОВНЕННЯ ДИСЦИПЛІНИ	8
ОРІЄНТОВНИЙ ЛЕКЦІЙНИЙ КУРС	8
ОРІЄНТОВНА ТЕМАТИКА ПРАКТИЧНИХ І ЛАБОРАТОРНИХ ЗАНЯТЬ	19
САМОСТІЙНА РОБОТА СТУДЕНТІВ	33
ВАРІАНТИ ЗАВДАНЬ ККР	37
ОРІЄНТОВНІ ТЕМАТИЧНІ КОНТРОЛЬНІ РОБОТИ З ДИСЦИПЛІНИ	63
ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ КУРСУ	69
ЕКЗАМЕНАЦІЙНІ ПИТАННЯ З КУРСУ	82
ТЕМАТИКА РЕФЕРАТІВ, ПОВІДОМЛЕНЬ	84
СХЕМИ І ПРИКЛАДИ МОРФОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ	85
МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ	89
КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ	196
РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА	199

ВСТУП

Навчальний посібник призначений для студентів спеціальності 014.01 Середня освіта (Українська мова і література), що навчаються за кредитно-трансферною системою організації навчального процесу.

Метою викладання дисципліни є формування в студентів мовно-лінгвістичних компетенцій – комплексу лінгвістичних знань про мову як суспільне явище і систему, що охоплює фонетику, лексику, морфологію, синтаксис, стилістику тексту й культуру мовлення та постійно розвивається, вироблення вмінь оперувати лінгвістичними знаннями у професійній та науково-дослідницькій діяльності.

Основними завданнями вивчення дисципліни “Сучасна українська літературна мова” є:

- засвоїти знання, що складають зміст сучасної української літературної мови як науки, усвідомити й запам’ятати систему лінгвістичних понять, оволодіти мовознавчою термінологією;
- усвідомити поняття про нормативність української літературної мови, сприяти ґрунтовному оволодінню орфоепічними, орфографічними, лексичними, граматичними й стилістичними нормами сучасної української літературної мови;
- підвищити рівень культури усного й писемного мовлення студентів;
- виробити в студентів уважне і критичне ставлення до свого мовлення й суспільної мовної практики;
- збагатити лексичний запас новими термінами з фахової підготовки;
- навчитися самостійно працювати з науковою, навчальною, довідковою літературою.

У результаті вивчення курсу студент оволодіває такими компетентностями:

I. Загальнопредметні:

- володіння українською мовою в її літературній формі;
- знання фонетичних, лексичних, граматичних, семантичних, стилістичних особливостей та тенденцій розвитку мови;
- уміння аналізувати мову в її сучасному стані, використовуючи систему основних понять і термінів сучасної української літературної мови;
- уміння користуватись довідковими й лексикографічними джерелами;
- знання основних теорій сучасної української мови як теоретичної бази дослідницької діяльності;
- володіння термінологічним апаратом.

II. Фахові:

- уміння аналізувати й обґрунтовувати лінгвістичну сутність дієслова як найважливішої самостійної частини мови; з'ясовувати принципи й конкретні засоби творення дієслів одного виду від дієслів іншого виду; розкривати зміст поняття „видова пара”; коментувати в раціональному інформативному обсязі співвідношення і взаємозв'язки між дієслівним видом як граматичною категорією й аспектологічною категорією способів дієслівної дії;

- уміння з'ясовувати лінгвістичну специфіку дієслівної граматичної категорії часу; аналізувати категоріальне значення форм теперішнього, майбутнього, минулого часів; коментувати взаємозв'язки між граматичними категоріями виду й часу;

- уміння з'ясовувати лінгвістичну природу морфологічної категорії способу дієслова; характеризувати значення і творення дійсного, умовного й наказового способів;

- уміння з'ясовувати лінгвістичну специфіку лексико-граматичної категорії перехідності (неперехідності); пояснювати зміст поняття „перехідність” дієслова;

- уміння з'ясовувати частиномовну природу прислівника як незмінного лексико-граматичного класу слів, різноманітного за джерелами становлення (застиглі давні прикметникові форми, адвербіалізовані безприйменникові і прийменникові

відмінкові форми іменників тощо) та синтаксичними функціями;

- уміння з'ясовувати функціональне призначення прийменників і сполучників як важливих засобів вираження формальних і значеннєвих зв'язків між словами у реченні й між частинами складного речення; функціональне призначення часток.

ІНФОРМАЦІЙНИЙ ОБСЯГ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

**Дієслово. Прислівник. Станівник. Модальник.
Службові частини мови. Вигук**

Кредит 1. Дієслово

Тема 1. Дієслово як частина мови. Категорія виду

Дієслово. Поняття про дієслово як частину мови. Система дієслівних утворень в українській мові. Неозначена форма дієслова. Типи дієслівних основ. Поділ дієслів на класи за співвідношенням з основами інфінітива та теперішнього часу. Поділ дієслів на дієвідміни.

Категорія виду дієслова. Протиставлення форм доконаного та недоконаного виду у видовій парі. Способи творення форм доконаного та недоконаного виду. Видова пара.

Тема 2. Дієслівні категорії способу і часу. Категорія особи

Категорія особи дієслова та числа. Дієслова з неповною особовою парадигмою. Безособові дієслова. Категорія часу та роду дієслова. Система дієслівних часів у сучасній українській літературній мові, їх творення та значення. Пряме та переносне вживання часових форм дієслова. Категорія способу дієслова. Дійсний, умовний та наказовий способи, їх творення та значення.

Тема 3. Категорії перехідності/неперехідності та стану дієслова

Загально дієслівна категорія перехідності-неперехідності дієслова. Перехідні дієслова та засоби їх вираження.

Неперехідні дієслова та засоби їх вираження. Валентність дієслова.

Категорія стану дієслова та її зв'язок з перехідністю-неперехідністю. Дієслова активного стану, їх засоби вираження. Дієслова пасивного та зворотно-середнього стану.

Тема 4. Дієприкметник. Дієприслівник

Дієприкметник як форма дієслова та прикметникові характеристики дієприкметника. Граматичні категорії дієприкметника. Творення дієприкметників. Активні дієприкметники теперішнього часу, їх значення та вживання. Пасивні дієприкметники минулого часу обох видів. Перехід дієприкметників у іменники та прикметники. Дієслівні форми на -но, -то.

Дієприслівник як форма дієслова. Дієслівні та прислівникові характеристики дієприслівника. Значення дієприслівників доконаного та недоконаного видів. Творення та синтаксична роль дієприслівників. Перехід дієприслівників у прислівники та прийменники.

Кредит 2. Прислівник. Станівник. Модальник

Тема 5. Прислівник. Станівник

Прислівник Значення прислівників як слів, що виражають статичну ознаку іншої ознаки. Морфологічні ознаки, синтаксична роль прислівників. Групи прислівників за означенням. Ступені порівняння означальних прислівників.

Творення прислівників (від прикметників, іменників, числівників, займенників, дієслів). Перехід у прислівники інших частин мови. Перехід прислівників у прийменники, сполучники, частки.

Слова категорії стану та їх місце в системі частин мови. Частиномовна база станівника. Лексико-семантичні групи слів категорії стану.

Тема 6. Модальник

Поняття про модальність і модальні слова. Формування модальника та його частиномовний статус. Семантичні розряди

модальних слів. Морфологічні та синтаксичні властивості модальника.

Кредит 3. Службові частини мови. Вигук

Тема 7. Службові частини мови. Прийменник

Прийменники як службові слова, що виражають відношення (просторові, часові та інші) між повнозначними словами. Морфологічний склад прийменників. Перехід самостійних слів і словосполучень у прийменники. Вживання прийменників з певними відмінками іменників і субстантивованих слів. Полісемія прийменників. Ознайомлення прийменників. Синонімія прийменників.

Тема 8. Сполучник

Сполучники як службові слова, що виражають зв'язок між словами в реченні, між частинами речень. Синтаксичні функції сполучників. Морфологічний склад сполучників. Сполучники сурядності і підрядності, їх групи. Сполучні слова їх відмінність від сполучників. Перехід повнозначних слів у сполучники.

Тема 9. Частка. Вигук

Частки як службові слова, що вносять певні відтінки у значення слів чи рівень. Групи часток за значенням. Функції часток. Частки словотворчі і формотворчі. Правопис часток в українській мові.

Вигуки як слова, що виражають емоції та волевиявлення, їх роль у реченні. Групи вигуків за значенням, їх уживання. Перехід у вигуки повнозначних слів. Звуконаслідувальні слова.

НАВЧАЛЬНЕ НАПОВНЕННЯ ДИСЦИПЛІНИ ОРІЄНТОВНИЙ ЛЕКЦІЙНИЙ КУРС

Тема: Дієслово як частина мови

План

1. Дієслово як частина мови: семантичні особливості, граматичні категорії та синтаксичні функції.
2. Система дієслівних форм. Інфінітив.
3. Дві основи дієслова.

4. Морфологічні класи дієслова.

Література

1. Арсірій А.Т. Дієслово як частина мови. УМЛШ. 1989. № 1. С. 76-78.
2. Возний Т.М. Структурно-семантичні групи дієслів в сучасній українській мові. УМЛШ.1976. № 3. С. 27-34.
3. Загнітко А.П. Система і структура граматичних категорій дієслова. К., 1990.
4. Карп'юк М.Л. Структурно-семантична характеристика форм інфінітива. Українське мовознавство. 1978. № 6.
5. Ковалик І.І. Граматична структура системи дієслівних форм у сучасній українській літературній мові. Мовознавство. 1976. № 4.
6. Медведєва Л.М. Про співвідношення категорій предикативності і стану. Мовознавство. 1983. № 3.
7. Пітінов В.М. До питання про внутрішню дистрибуцію дієслів. Мовознавство.1973. № 5. С. 36-44.
8. Русанівський В.М. Дієслово – рух, дія, образ. К., 1977.
9. Русанівський В.М. Структура українського дієслова. К., 1971.
10. Сич В.Ф. Синтаксичні функції інфінітива. УМЛШ. 1972. № 3. С. 24-31.

Контрольні запитання:

1. Що зближує інфінітив із іменником? Як це позначилось на синтаксичних функціях інфінітива?
2. Які дієслівні форми утворюються від основи інфінітива та від основи теперішнього часу?
3. Що лежить в основі поділу дієслівних класів на продуктивні та непродуктивні?

Ключові слова: дієслово, інфінітив, дієслівна форма, основа дієслова

Тема: Категорія виду дієслова

План

1. Загальне поняття про категорію виду.

2. Значення дієслів доконаного виду.
3. Семантичні ознаки дієслів недоконаного виду.
4. Видові пари дієслів.
5. Способи творення форм доконаного і недоконаного виду.
6. Поняття про одновидові й двовидові дієслова.
7. Вживання видових форм дієслова.

Література

1. Арсірій А.Т. Дієслово як частина мови. УМЛШ. 1989. № 1. С. 76-78.
2. Загнітко А.П. Система і структура граматичних категорій дієслова. К., 1990.
3. Калько М.І. Видова неоднорідність дієслів як вияв взаємодії категорії виду з їх лексичним значенням. Мовознавство. 1990. № 2.
4. Русанівський В.М. Дієслово – рух, дія, образ. К., 1977.
5. Русанівський В.М. Структура українського дієслова. К., 1971.
6. Див.вувівські підручники в загальному списку джерел.

Контрольні запитання:

1. Що виражає категорія виду дієслова?
2. Чим відрізняється творення корелятивних видових пар з допомогою префіксів від префіксального словотворення?
3. Які дієслова називаються одновидовими, а які – двовидовими? Наведіть приклади.

Ключові слова: категорія виду, доконаний вид, недоконаний вид, одновидові дієслова, двовидові дієслова, видова пара

Тема: Категорія способу і часу дієслів

План

1. Способи вираження дії дієслів та їх типи. Загальне поняття про категорію способу.
2. Значення і морфологічні показники дійсного способу.
3. Умовний спосіб, його значення і вираження.

4. Наказовий спосіб та засоби вираження його форм.
5. Вживання форм одного способу в значенні іншого.
6. Загальне поняття про категорію часу. Система часових форм дієслова.
7. Значення і вживання дієслів теперішнього, минулого й майбутнього часу.

Література

1. Загнітко А.П. Система і структура граматичних категорій дієслова. К., 1990.
2. Загнітко А.П. Аналітизм у системі дієслівних категорій. Мовознавство. 1993. № 4.
3. Ковалик І.І. Граматична структура системи дієслівних форм у сучасній українській літературній мові. Мовознавство. 1976. № 4.
4. Мельник Ю.В. Давноминулий час: проблема та гіпотези. Мовознавство. 1996. № 1.
5. Русанівський В.М. Дієслово – рух, дія, образ. К., 1977.
6. Русанівський В.М. Структура українського дієслова. К., 1971.
7. Соколова С.О. Час та його відображення в граматичних категоріях дієслова. Мовознавство. 1995. № № 4, 5.
8. Шевчук О.С. Стилiстичне вживання часових форм дієслова. УМЛШ. 1974. № 1.

Контрольні запитання:

1. Розкрийте модальну суть категорії способу.
2. Чому дієслова в неозначеній формі не належать ні до якого способу?
3. Чи можуть дієслова одного способу уживатися в значенні іншого? Доведіть.
4. Що виражає граматична категорія часу?
5. Що означає давноминулий час? Як він твориться?

Ключові слова: категорія способу, дійсний спосіб, умовний спосіб, наказовий спосіб, категорія часу,

теперішній час, минулий час, давноминулий час, майбутній час.

Тема: Категорія перехідності/неперехідності. Категорія стану дієслів

План

1. Загальне поняття про категорію перехідності/неперехідності.
2. Формальні, семантичні, етимологічні й синтаксичні ознаки перехідних і неперехідних дієслів.
3. Поняття про категорію стану.
4. Виноградівська теорія категорії стану.
5. Дієслова зворотного стану.
6. Сучасна теорія категорії стану.

Література

1. Арсірій А.Т. Дієслово як частина мови. УМЛШ. 1989. № 1. С. 76-78.
2. Загнітко А.П. Система і структура граматичних категорій дієслова. К., 1990.
3. Загнітко А.П. Аналітизм у системі дієслівних категорій. Мовознавство. 1993. № 4.
4. Медведєва Л.М. Про співвідношення категорій предикативності і стану. Мовознавство. 1983. № 3.
5. Пітінов В.М. До питання про внутрішню дистрибуцію дієслів. Мовознавство. 1973. № 5. С. 36-44.
6. Русанівський В.М. Дієслово – рух, дія, образ. К., 1977.
7. Русанівський В.М. Структура українського дієслова. К., 1971.

Контрольні запитання:

1. Які дієслова називаються непрямо-перехідними?
2. Доведіть семантико-синтаксичний характер категорії перехідності/неперехідності.
3. Яка роль суб'єктно-об'єктних відношень при визначенні станових значень дієслова?

4. Чи існує зв'язок між граматичними категоріями перехідності/неперехідності та стану? Обґрунтуйте.

Ключові слова: категорія перехідності/неперехідності, категорія стану, перехідне дієслово, неперехідне дієслово.

Тема: Дієприкметник. Дієприслівник

План

1. Загальне поняття про дієприкметник. Дієслівні, прикметникові та власні ознаки дієприкметника.
2. Творення і вживання активних дієприкметників теперішнього часу.
3. Активні дієприкметники минулого часу.
4. Пасивні дієприкметники теперішнього і минулого часу.
5. Поняття про дієприслівник. Прислівникові, дієслівні й власні ознаки дієприслівника.
6. Особливості формування й функціонування дієприслівників.

Література

1. Гнатюк Г.М. Дієприкметник в сучасній українській літературній мові. К., 1982.
2. Гнатюк Г.М. Синтаксичні функції дієприкметників у сучасній українській мові. Мовознавство. 1980. № 4. С. 18-28.
3. Гнатюк Г.М. Ад'ективація дієприкметників у сучасній українській літературній мові. Мовознавство. 1983. № 1.
4. Коць Л.М. Дієприслівник у сучасній українській літературній мові (Специфіка зв'язків та їх значень). К., 1964.
5. Кучеренко І.К. Граматична характеристика дієприкметника і його місце в системі частин мови // Мовознавство. 1967. № 4.
6. Передрій Г. Дієприслівник. Дивослово. 1994. № 12. С. 36-38.

7. Русанівський В.М. Дієприкметники й слова дієприкметникового походження. УМЛШ. 1968. № 8. С. 28-36.
8. Сасинович Є.С. Дієприслівники в сучасній українській мові. К., 1963.
9. Серета Ф.Я. Розмежування активних дієприкметників на *-учий*, *-ачий* і прикметників на *-учий*, *-ачий*. Мовознавство. 1974. № 4.
10. Скляренко В.Г. З історії акцентуації дієприслівників української мови. Мовознавство. 1991. № 5.

Контрольні запитання:

1. Як відрізнити дієприкметник від прикметника дієприкметникового походження?
2. Що спільного і відмінного між дієприкметниками і дієприслівниками?
3. Яку роль відіграє вид дієслова у творенні дієприслівників?

Ключові слова: дієприкметник, дієприслівник, активний дієприкметник, пасивний дієприкметник.

Тема: Прислівник. Станівник. Модальник

План

1. Прислівник як самостійна частина мови.
2. Розряди прислівників за значенням, походженням і способом творення. Ступені порівняння прислівників.
3. Поняття про слова категорії стану (станівник). Лексико-семантичні групи й частиномовна база станівника.
4. Поняття про модальність і модальні слова. Частиномовний статус й формування модальника.
5. Морфологічні й синтаксичні властивості модальника.
6. Семантичні розряди модальних слів.

Література

1. Арсірій А.Т. Прислівник. УМЛШ. 1993. № 7.

2. Білоусенко П.І. Прислівники часу в сучасній українській мові. УМЛШ. 1982. № 7. С. 43-45.
3. Боллох О.В. Морфолого-синтаксичні особливості прислівників. Мовознавство. 1994. № 6.
4. Гальчук В.Ю. З історії акцентуації прислівників в українській мові. Мовознавство. 1995. № 6.
5. Грещук В.В. До питання про словотвір прислівників на –о. Мовознавство. 1990. № 2.
6. Кучеренко І.К. Класифікація прислівників за значенням. Українська мова в школі. 1954. № 6.
7. Муқан Г.М. Морфологічна будова і способи творення прислівників. УМЛШ. 1983. № 10.
8. Німчук В.В. Прислівник. Історія української мови: Морфологія. К., 1978. С. 342-348.
9. Русанівський В.М. Означальні, предикативні і модальні прислівники. УМЛШ. 1967. № 4. С. 22-26.
10. Чапля І.К. Прислівники в українській мові. Харків, 1960.

Контрольні запитання:

1. Чи від усіх прислівників можна утворити ступені порівняння?
2. Які морфонологічні зміни відбуваються при ступенюванні?
3. Які морфологічні й синтаксичні особливості модальників і станівників?
4. Що є семантичною базою формування станівника як частини мови.?
5. Чим відрізняється суб'єктивна модальність від об'єктивної?

Ключові слова: прислівник, категорія стану, станівник, модальність, модальник.

Тема: Службові частини мови. Прийменник

План

1. Поняття про службові слова. Частиномовний статус службових слів. Спільні риси службових слів.
2. Особливості лексичного і граматичного значення службових слів.
3. Поняття про прийменник. Історія формування прийменників.
4. Класифікація прийменників за походженням.
5. Класифікація прийменників за значенням.
6. Морфологічні властивості прийменника.
7. Синтаксичні властивості прийменника.

Література

1. Вихованець І.Р. Прийменникова система української мови. К., 1980.
2. Іваненко З.І. Семантична структура прийменникових конструкцій. Мовознавство. 1978. № 3.
3. Кучеренко І.К. Лексичне значення прийменника. Мовознавство. 1973. № 3.
4. Мельничук О.С. Історичний розвиток функції і складу прийменників в українській мові. Слов'янське мовознавство. К., 1966. Т.3. С.124-194.

Контрольні запитання:

1. Чим відрізняються службові слова від самостійних?
2. Наведіть приклади прийменників-синонімів.
3. У чому полягає службова функція прийменника?

Ключові слова: службові слова, прийменник, первинні й вторинні прийменники, прості, складні і складені прийменники.

Тема: Сполучник

План

1. Поняття про сполучник.
2. Класифікація сполучників за структурою.
3. Класифікація сполучників за значенням.
4. Походження сполучників та історія їх формування.

Література

1. Богдан М.М. Сполучники і сполучні слова як засоби зв'язку частин складнопідрядного речення. УМЛШ. 1979. № 1.
2. Гамалій А.П. Загальне поняття про сполучник. УМЛШ. 1970. № 3.
3. Герман К.Ф. Критерії розрізнення омонімічних сполучників і сполучних слів. УМЛШ. 1970. № 5.
4. Медведєв Ф.П. Система сполучників в українській мові. Х., 1962.

Контрольні запитання:

1. У чому різниця між сполучниками сурядності і підрядності?
2. Наведіть приклади непохідних і похідних сполучників.
3. З'ясуйте функції сполучних слів. Які частини мови можуть уживатися як сполучні слова?

Ключові слова: сполучник, сполучне слово, сполучники підрядності, сполучники сурядності, первинні і вторинні сполучники, прості, складні і складені сполучники, одиничні, повторювані й парні сполучники.

Тема: Частка

План

1. Загальне поняття про частку.
2. Класифікація часток за походженням.
3. Класифікація часток за структурою.
4. Класифікація часток за функцією.
5. Історія формування часток.

Література:

1. Гальона Н.П. Функції модальних часток. УМЛШ. 1990. № 11.
2. Курносова Н.О. Про знаковий статус вигуків. Мовознавство. 1990. № 2.
3. Симонова К.С. З історії стверджувальних часток. Мовознавство. 1980. № 4.

4. Симонова К.С. Категоріальні ознаки та синтаксичні функції часток. УМЛШ. 1983. № 7.
5. Симонова К.С. Модальне слово чи модальна частка? УМЛШ. 1989. № 10.

Контрольні запитання:

1. Яка роль часток у мові?
2. Від яких частин мови утворюються похідні частки?
3. Які функції вигуків у мові?

Ключові слова: частка, первинні і вторинні частки, фразова, формотворча і словотворча частка.

Тема: Вигук та звуконаслідування

План

1. Поняття про вигук як частину мови.
2. Граматичні особливості вигуків.
3. Класифікація вигуків за семантикою, будовою і походженням.
4. Звуконаслідувальні слова.
5. Історія формування вигуків.

Література

1. Курносова Н.О. Про знаковий статус вигуків. Мовознавство. 1990. № 2.
2. Мацько Л.І. Інтер'єктиви в українській мові. К., 1981.
3. Скаб М.С. Вокатив на тлі взаємодії рівнів мови. Мовознавство. 1990. № 5.

Контрольні запитання:

1. Які функції вигуків у мові?
2. Охарактеризуйте вигуки за походженням.
3. У чому суть явища інтер'єктивації?

Ключові слова: вигук, первинні і вторинні вигуки, інтер'єктивація, звуконаслідувальні слова.

**ОРІЄНТОВНА ТЕМАТИКА
ПРАКТИЧНИХ І ЛАБОРАТОРНИХ ЗАНЯТЬ**

Практичні заняття

**Тема: Загальна характеристика дієслова як
частини мови. Дієслівна категорія виду**

План

1. Визначення дієслова. Процесуальність як категоріальне значення дієслова. Семантичні особливості дієслів.
2. Система дієслівних форм. Дві основи дієслова.
3. Система морфологічних категорій дієслова.
4. Синтаксичні функції дієслів.
5. Категорія виду дієслова. Обсяг значень доконаного й недоконаного виду. Видова опозиція.
6. Парновидові, двовидові й одновидові дієслова. Засоби вираження видових протиставлень.

Знати: основні поняття, пов'язані з дієсловом як частиною мови та його категорією виду.

Уміти: характеризувати семантичні, граматичні, словотвірні й синтаксичні особливості дієслів; розрізняти й утворювати дієслівні форми та дієслова доконаного й недоконаного виду.

Завдання:

1. Виконати вправи № № 293, 295, 296, 301, 302, 303, 304.
2. Уміти давати зв'язні відповіді на питання плану заняття.
3. Із творів письменників Миколаївщини на вибір виписати уривок (орієнтовний обсяг – 100 слів), підкреслити наявні дієслова відповідно до їх синтаксичної ролі, визначивши вид.
4. Підібрати 10 фразеологізмів із дієсловами, визначити основу інфінітива й основу теперішнього часу дієслів.
5. Дати письмові стислі відповіді на проблемні питання.

Проблемні питання:

1. Що зближує інфінітив із іменником? Як це позначилось на синтаксичних функціях інфінітива?
2. Які дієслівні форми утворюються від основи інфінітива та від основи теперішнього часу?
3. Що лежить в основі поділу дієслівних класів на продуктивні та непродуктивні?
4. Що виражає категорія виду дієслова?
5. Чим відрізняється творення корелятивних видових пар з допомогою префіксів від префіксального словотворення?
6. Які дієслова називаються одновидовими, а які – двовидовими? Наведіть приклади.

Ключові слова: дієслово, інфінітив, дієслівна форма, основа дієслова, категорія виду, доконаний вид, недоконаний вид, одновидові дієслова, двовидові дієслова, видова пара

**Вправи виконуються за підручником Сучасна українська літературна мова: Збірник вправ: Навч. посіб. / М.Я.Плющ, О.І.Леута, Н.П.Гальона. 2-ге вид., перероб. і допов. К.: Вища шк., 2003. 287 с.*

Література

1. Арсірій А.Т. Дієслово як частина мови // УМЛШ. 1989. № 1. С. 76-78.
2. Возний Т.М. Структурно-семантичні групи дієслів в сучасній українській мові. УМЛШ. 1976. № 3. С. 27-34.
3. Загнітко А.П. Система і структура граматичних категорій дієслова. К., 1990.
4. Калько М.І. Видова неоднорідність дієслів як вияв взаємодії категорії виду з їх лексичним значенням. Мовознавство. 1990. № 2.
5. Карп'юк М.Л. Структурно-семантична характеристика форм інфінітива. Українське мовознавство. 1978. № 6. Ковалик І.І. Граматична структура системи дієслівних форм у сучасній українській літературній мові. Мовознавство. 1976. № 4.

6. Медведєва Л.М. Про співвідношення категорій предикативності і стану. Мовознавство. 1983. № 3.
7. Пітінов В.М. До питання про внутрішню дистрибуцію дієслів. Мовознавство. 1973. № 5. С. 36-44.
8. Русанівський В.М. Дієслово – рух, дія, образ. К., 1977.
9. Русанівський В.М. Структура українського дієслова. К., 1971.
10. Сич В.Ф. Синтаксичні функції інфінітива // УМЛШ. 1972. № 3. С. 24-31.

Тема: Категорії способу і часу дієслів

План

1. Категорія способу дієслів. Семантичні й морфологічні особливості способових форм дієслова.
2. Значення способів дієслова й утворення їх форм.
3. Категорія часу. Система дієслівних часів.
4. Творення форм теперішнього, минулого, давноминулого і майбутнього часів. Граматичне вираження значень часових форм.
5. Особливості вживання часових форм.
6. Зв'язок категорії часу з категоріями виду і способу дієслів.

Знати: основні поняття, пов'язані з категоріями способу і часу дієслів.

Уміти: утворювати й розрізняти всі часові і способові форми дієслова.

Завдання:

1. Виконати вправи № № 312, 315, 316, 317, 321 (I), 324.
2. Уміти давати зв'язні відповіді на питання плану заняття.
3. Підібрати твір із поетичного доробку Дмитра Кременя, у використаних письменником дієсловах визначити спосіб і час.
4. Дати письмові стислі відповіді на проблемні питання.

Проблемні питання:

1. Розкрийте модальну суть категорії способу.
2. Чому дієслова в неозначеній формі не належать ні до якого способу?
3. Чи можуть дієслова одного способу уживатися в значенні іншого? Доведіть.
4. Що виражає граматична категорія часу?
5. Що означає давноминулий час? Як він твориться?

Ключові слова: категорія способу, дійсний спосіб, умовний спосіб, наказовий спосіб, категорія часу, теперішній час, минулий час, давноминулий час, майбутній час.

Література

1. Загнітко А.П. Система і структура граматичних категорій дієслова. К., 1990.
2. Загнітко А.П. Аналітизм у системі дієслівних категорій. Мовознавство. 1993. № 4.
3. Ковалик І.І. Граматична структура системи дієслівних форм у сучасній українській літературній мові. Мовознавство. 1976. № 4.
4. Мельник Ю.В. Давноминулий час: проблема та гіпотези. Мовознавство. 1996. № 1.
5. Пітінов В.М. До питання про внутрішню дистрибуцію дієслів. Мовознавство. 1973. № 5. С. 36-44.
6. Русанівський В.М. Дієслово – рух, дія, образ. К., 1977.
7. Русанівський В.М. Структура українського дієслова. К., 1971.
8. Соколова С.О. Час та його відображення в граматичних категоріях дієслова. Мовознавство. 1995. № 4, 5.
9. Шевчук О.С. Стилiстичне вживання часових форм дієслова. УМЛШ. 1974. № 1.

10. Див.вузівські підручники в загальному списку джерел.

Тема: Категорії перехідності/неперехідності й стану дієслів

План

1. Категорія перехідності/неперехідності, її зв'язок із дієслівною семантикою.
2. Лексико-синтаксичні особливості перехідних і неперехідних дієслів.
3. Поняття категорії стану в лінгвістичній науці. Зв'язок цієї категорії з категорією перехідності/неперехідності.
4. Активний, пасивний, зворотно-середній стан. Засоби вираження значень стану. Характеристика зворотних дієслів.
5. Виноградівська теорія категорії стану.

Знати: основні поняття, пов'язані з категоріями перехідності/неперехідності і стану дієслова.

Уміти: визначати перехідність/неперехідність дієслів та їх приналежність до певного стану.

Завдання:

1. Виконати вправи №. № 305, 306, 307.
2. Уміти давати зв'язні відповіді на питання плану заняття.
3. Дати письмові стислі відповіді на проблемні питання.
4. Знайти в сучасних засобах масової комунікації публікацію, що стосується правил безпечної поведінки з вибухонебезпечними предметами, підкреслити 10 дієслів на вибір відповідно до їх синтаксичної ролі, визначити перехідність/неперехідність і стан.

Проблемні питання:

1. Які дієслова називаються непрямо-перехідними?
2. Доведіть семантико-синтаксичний характер категорії перехідності/неперехідності.

3. Яка роль суб'єктно-об'єктних відношень при визначенні станових значень дієслова?
4. Чи існує зв'язок між граматичними категоріями перехідності/неперехідності та стану? Обґрунтуйте.

Ключові слова: категорія перехідності/неперехідності, категорія стану, перехідне дієслово, неперехідне дієслово.

Література

1. Арсірій А.Т. Дієслово як частина мови. УМЛШ. 1989. № 1. С. 76-78.
2. Загнітко А.П. Система і структура граматичних категорій дієслова. К., 1990.
3. Загнітко А.П. Аналітизм у системі дієслівних категорій. Мовознавство. 1993. № 4.
4. Медведєва Л.М. Про співвідношення категорій предикативності і стану. Мовознавство. 1983. № 3.
5. Пітінов В.М. До питання про внутрішню дистрибуцію дієслів. Мовознавство. 1973. № 5. С. 36-44.
6. Русанівський В.М. Дієслово – рух, дія, образ. К., 1977.
7. Русанівський В.М. Структура українського дієслова. К., 1971.
8. Див. вузівські підручники в загальному списку джерел.

Тема: Дієприкметник. Дієприслівник

План

1. Лінгвістичний статус дієприкметника в системі частин мови.
2. Лексико-граматичні ознаки дієприкметника.
3. Активні й пасивні дієприкметники, їх творення.
4. Значення, морфологічні ознаки і синтаксична роль дієприслівників.
5. Творення дієприслівників.

Знати: основні поняття, пов'язані з дієприкметниками й дієприслівниками.

Уміти: визначати дієслівні, прикметникові і власні ознаки дієприкметника; розрізняти й утворювати активні і

пасивні дієприкметники; визначати дієслівні, прислівникові і власні ознаки дієприслівника; утворювати дієприслівники доконаного й недоконаного видів.

Завдання:

1. Виконати вправи № № 334, 337, 338, 347, 348.
2. Уміти давати зв'язні відповіді на питання плану заняття.
3. Дати письмові стислі відповіді на проблемні питання.
4. Написати есе за висловом Г.Сковороди «Хто добре запалився, той добре почав, а добре почати – це наполовину завершити», використовуючи як одиничні дієприкметники та дієприслівники, так і у складі зворотів. Виконайте морфологічний аналіз двох дієприкметників і двох дієприслівників із тексту.

.Проблемні питання:

1. Як відрізнити дієприкметник від прикметника дієприкметникового походження?
2. Що спільного і відмінного між дієприкметниками і дієприслівниками?
3. Яку роль відіграє вид дієслова у творенні дієприслівників?

Ключові слова: дієприкметник, дієприслівник, активний дієприкметник, пасивний дієприкметник.

Література

1. Гнатюк Г.М. Дієприкметник в сучасній українській літературній мові. К., 1982.
2. Гнатюк Г.М. Синтаксичні функції дієприкметників у сучасній українській мові. Мовознавство. 1980. № 4. С. 18-28.
3. Гнатюк Г.М. Ад'єктивація дієприкметників у сучасній українській літературній мові. Мовознавство. 1983. № 1.
4. Коць Л.М. Дієприслівник у сучасній українській літературній мові (Специфіка зв'язків та їх значень). К., 1964.

5. Кучеренко І.К. Граматична характеристика дієприкметника і його місце в системі частин мови. Мовознавство. 1967. № 4.
6. Передрій Г. Дієприслівник. Дивослово. 1994. № 12. С. 36-38.
7. Русанівський В.М. Дієприкметники й слова дієприкметникового походження. УМЛШ. 1968. № 8. С. 28-36.
8. Сасинович Є.С. Дієприслівники в сучасній українській мові. К., 1963.
9. Серета Ф.Я. Розмежування активних дієприкметників на *-учий*, *-ачий* і прикметників на *-учий*, *-ачий*./ Мовознавство. 1974. № 4.
10. Скляренко В.Г. З історії акцентуації дієприслівників української мови. Мовознавство. 1991. № 5.

Тема: Прислівник як частина мови

План

1. Прислівник як самостійна частина мови.
2. Розряди прислівників за значенням.
3. Ступені порівняння прислівників.
4. Розряди прислівників за походженням і способом творення.
5. Перехідні явища у сфері прислівника.
6. Правопис прислівників.

Знати: основні поняття, пов'язані з прислівником.

Уміти: характеризувати прислівник як частину мови; визначати розряди прислівників за значенням і способом творення; утворювати ступені порівняння прислівників; правильно писати прислівники і прислівникові сполучення.

Завдання:

1. Виконати вправи № 352, 353, 355, 356, 360, 361.
2. Уміти давати зв'язні відповіді на питання плану заняття.
3. Дати письмові стислі відповіді на проблемні питання.

4. Підготувати лінгвістичне повідомлення на тему «Іван Огієнко як духовний лідер та освітній діяч», використовуючи прислівники різних розрядів за значенням (не менше 10 лексем). Визначити типологію вживаних прислівників (за значенням, походженням і способом творення).

Проблемні питання:

1. Чи від усіх прислівників можна утворити ступені порівняння?
2. Які морфонологічні зміни відбуваються при ступенюванні?
3. Які особливості словотворення прислівників у сучасній українській мові?

Ключові слова: прислівник, означальні прислівники, обставинні прислівники, прислівникові сполучення

Література

1. Арсірій А.Т. Прислівник. УМЛШ. 1993. № 7.
2. Білоусенко П.І. Прислівники часу в сучасній українській мові. УМЛШ. 1982. № 7. С. 43-45.
3. Болюх О.В. Морфолого-синтаксичні особливості прислівників. Мовознавство. 1994. № 6.
4. Гальчук В.Ю. З історії акцентуації прислівників в українській мові. Мовознавство. 1995. № 6.
5. Грещук В.В. До питання про словотвір прислівників на -о. Мовознавство. 1990. № 2.
6. Мукан Г.М. Морфологічна будова і способи творення прислівників. УМЛШ. 1983. № 10.
8. Німчук В.В. Прислівник. Історія української мови: Морфологія. К., 1978. С. 342-348.
9. Русанівський В.М. Означальні, предикативні і модальні прислівники. УМЛШ. 1967. № 4. С. 22-26.

Тема: Станівник. Модальник

План

1. Питання про статус слів категорії стану як окремої частини мови.
2. Лексико-семантичні групи станівника.
3. Частиномовна база станівника.
4. Поняття про модальність і модальні слова. Частиномовний статус модальника.
5. Семантичні розряди модальних слів.
6. Морфологічні властивості модальника
7. Синтаксичні властивості модальника.

Знати: основні поняття, пов'язані з модальниками і станівниками.

Уміти: визначати особливості слів категорії стану і модальників, їх частиномовну базу, основні розряди й граматичні особливості.

Завдання:

- 1.Опрацювати (з коротким конспектом) літературу: В.О.Горпинич. Українська морфологія. Дніпр., 2002. С.259-270.
2. Укласти бібліографію до теми: „Станівник. Модальник”, законспектувавши 1 статтю на вибір.
- 3.Подати короткі відомості з історії дослідження станівника.
4. На основі яких частин мови сформувався модальник? Станівник? Наведіть письмові приклади.
- 5.Дати письмові стислі відповіді на проблемні питання.
6. Уміти давати зв'язні відповіді на питання плану заняття.

Проблемні питання:

1. Які морфологічні й синтаксичні особливості модальників і станівників?
2. Що є семантичною базою формування станівника як частини мови.?
3. Чим відрізняється суб'єктивна модальність від об'єктивної?

Ключові слова: категорія стану, станівник, модальність, модальник.

Література

1. В.О.Горпинич. Українська морфологія. Дніпр., 2002.
2. Див. основну літературу в загальному списку джерел.

Тема: Службові частини мови. Прийменник

План

1. Лінгвістичний статус службових слів у системі частин мови.
2. Загальна характеристика прийменника як частини мови.
3. Принципи класифікації прийменників. Розряди прийменників за значенням і структурою.
4. Походження прийменників.
5. Вживання і правопис прийменників.

Знати: основні поняття, пов'язані зі службовими частинами мови та прийменником.

Уміти: визначати особливості службових частин мови; характеризувати прийменник як частину мови; визначати розряди прийменників за значенням і структурою; правильно вживати і писати прийменники.

Завдання:

1. Виконати вправи № № 366, 367, 370, 371.
2. Уміти давати зв'язні відповіді на питання плану заняття.
3. Дати письмові стислі відповіді на проблемні питання.
4. Підготувати лінгвістичне повідомлення на тему «Чи мають службові слова лексичне значення?»

Проблемні питання:

1. Чим відрізняються службові слова від самостійних?
2. Наведіть приклади прийменників-синонімів.
3. У чому полягає службова функція прийменника?

Ключові слова: службові слова, прийменник, первинні й вторинні прийменники, прості, складні і складені прийменники.

Література

1. Вихованець І.Р. Прийменникова система української мови. К., 1980.

2. Іваненко З.І. Семантична структура прийменникових конструкцій. Мовознавство. 1978. № 3.
3. Кучеренко І.К. Лексичне значення прийменника. Мовознавство. 1973. № 3.
4. Мельничук О.С. Історичний розвиток функції і складу прийменників в українській мові. Слов'янське мовознавство. К., 1966. Т.3. С.124-194.

Тема: Сполучник

План

1. Основні підходи до визначення статусу сполучника.
2. Розряди сполучників за значенням (синтаксичною функцією), будовою і способом уживання.
3. Сполучники і сполучні слова.
4. Правопис сполучників.

Знати: основні поняття, пов'язані зі сполучником.

Уміти: характеризувати сполучник як частину мови; визначати розряди сполучників за значенням і будовою; розрізняти сполучники і сполучні слова; правильно вживати і писати сполучники.

Завдання:

1. Виконати вправи № №372, 374, 376, 377, 378.
2. Уміти давати зв'язні відповіді на питання плану заняття.
3. Дати письмові стислі відповіді на проблемні питання.
4. Підібрати твір із поетичного доробку Ліни Костенко, із якого виконати морфологічний аналіз використаних письменницею сполучників.

Проблемні питання:

1. У чому різниця між сполучниками сурядності і підрядності?
2. Наведіть приклади непохідних і похідних сполучників.

3. З'ясуйте функції сполучних слів. Які частини мови можуть уживатися як сполучні слова?

Ключові слова: сполучник, сполучне слово, сполучники підрядності, сплучники сурядності, первинні і вторинні сполучники, прості, складні і складені сполучники, одиничні, повторювані й парні сполучники.

Література

1. Богдан М.М. Сполучники і сполучні слова як засоби зв'язку частин складнопідрядного речення. УМЛШ. 1979. № 1.
2. Гамалій А.П. Загальне поняття про сполучник. УМЛШ. 1970. № 3.
3. Герман К.Ф. Критерії розрізнення омонімічних сполучників і сполучних слів. УМЛШ. 1970. № 5.

Тема: Частка. Вигук

План

1. Проблема лінгвістичного статусу часток.
2. Функціонально-семантична класифікація часток.
3. Склад часток за походженням. Групи часток за будовою.
4. Особливості написання часток.
5. Вигуки як особливий лексико-граматичний клас слів.
6. Семантичні розряди вигуків.
7. Групи вигуків за способом творення і походженням.
8. Звуконаслідувальні слова, їх функції і вживання.

Знати: основні питання, пов'язані з часткою, вигуком і звуконаслідуванням.

Уміти: характеризувати часту як службову частину мови, вигук як окрему частину мови; класифікувати частки за значенням і походженням; визначати семантичні розряди, способи творення і походження вигуків; правильно вживати і писати частки й вигуки.

Завдання:

1. Виконати вправи № № 380, 382, 385, 386, 388, 389.
2. Уміти давати зв'язні відповіді на питання плану заняття.

3. Дати письмові стислі відповіді на проблемні питання.
4. Підготувати мультимедійну презентацію на одне із питань плану заняття.

Проблемні питання:

1. Яка роль часток у мові?
2. Від яких частин мови утворюються похідні частки?
3. Які функції вигуків у мові?
4. Які функції вигуків у мові?
5. Охарактеризуйте вигуки за походженням.
6. У чому суть явища інтер'єктивації?

Ключові слова: частка, первинні і вторинні частки, фразова, формотворча і словотворча частка, вигук, первинні і вторинні вигуки, інтер'єктивація, звуконаслідувальні слова.

Література

1. Гальона Н.П. Функції модальних часток. УМЛШ. 1990. № 11.
2. Курносова Н.О. Про знаковий статус вигуків. Мовознавство. 1990. № 2.
3. Мацько Л.І. Інтер'єктиви в українській мові. К., 1981.
4. Симонова К.С. З історії стверджувальних часток. Мовознавство. 1980. № 4.
5. Симонова К.С. Категоріальні ознаки та синтаксичні функції часток. УМЛШ. 1983. № 7.
6. Симонова К.С. Модальне слово чи модальна частка? УМЛШ. 1989. № 10.
7. Скаб М.С. Вокатив на тлі взаємодії рівнів мови. Мовознавство. 1990. № 5.

Лабораторні заняття

Тема: Дієслово як частина мови

Знати: схему морфологічного аналізу дієслова.

Уміти: виконувати морфологічний розбір дієслів

Завдання:

Виконати морфологічний аналіз 10 дієслів зі самостійно підбраного уривку твору сучасної художньої літератури.

Тема: Морфологічний аналіз дієприкметників і дієприслівників

Знати: схеми морфологічного розбору дієприкметника та дієприслівника.

Уміти: виконувати морфологічний аналіз дієприкметника та дієприслівника.

Завдання:

Підібрати прислів'я і приказки про людські чесноти, із яких виконати морфологічний аналіз 5 дієприкметників та 5 дієприслівників.

Тема: Морфологічний аналіз прислівників

Знати: схему морфологічного розбору прислівника.

Уміти: виконувати морфологічний аналіз прислівників.

Завдання:

Виконати морфологічний аналіз 10 прислівників із самостійно підібраних крилатих висловів про українську мову.

Тема: Морфологічний аналіз службових частин мови та вигуків

Знати: схеми морфологічного аналізу службових частин мови та вигуку.

Уміти: виконувати морфологічний розбір службових частин мови та вигуків.

Завдання:

Виписати уривок із художнього твору письменника Миколаївщини (на вибір), із якого виконати морфологічний аналіз 3-х прийменників, 3-х сполучників, 3-х часток і 3-х вигуків.

САМОСТІЙНА РОБОТА СТУДЕНТІВ ОРІЄНТОВНА ТЕМАТИКА

Тема: Дієслово як частина мови. Категорія виду

Завдання:

1. Опрацювати теми „Словотвір дієслів”, „Класи дієслів” (з коротким конспектом матеріалу) за підручниками (на вибір):
 - А.П.Грищенко, Л.І.Мацько, М.Я.Плющ та ін.; За ред. А.П.Грищенка. 2-ге вид., перероб. і допов. К.: Вища шк., 1997;
 - Плющ М.Я. Граматика української мови: У 2 ч. Ч. 1. Морфеміка. Словотвір. Морфологія: Підручник. К.: Вища шк., 2005.
2. Виконати 2 вправи зі шкільного підручника щодо дієвідмінювання та правопису особових закінчень дієслів.
3. Підготувати повідомлення про вивчення теми «Дієслово» в шкільному курсі української мови.

Тема: Категорії способу, часу й особи дієслова.

Безособові дієслова

Завдання:

1. Законспектувати статті:
 - Соколова С.О. Час та його відображення в граматичних категоріях дієслова. Мовознавство. 1995. № № 4, 5.
 - Мельник Ю.В. Давноминутий час: проблема та гіпотези. Мовознавство. 1996. № 1
2. Дати короткі письмові відповіді на питання плану.

План

1. Категорія особи. Значення особових форм.
2. Дієслова неповної особової парадигми. Безособові дієслова.
3. Категорія особи і числа.
4. Особові парадигми дієслів.

Див. вузівські підручники у загальному списку джерел.

Тема: Категорії перехідності/неперехідності та стану дієслова

Завдання:

1. Законспектувати статтю:

Медведева Л.М. Про співвідношення категорій предикативності і стану. Мовознавство. 1983. № 3.

2. Написати твір на тему: „Думки про майбутнє”, підкреслити дієслова й визначити їх перехідність_неперехідність і стан.

Тема: Дісприкметник. Дієприслівник

Завдання:

1. Скласти тези монографії: Гнатюк Г.М. Дісприкметник в сучасній українській літературній мові. К., 1982.

2.Опрацювати наукову статтю:

Передрій Г. Дієприслівник. Дивослово. 1994. № 12. С. 36-38.

Тема: Прислівник

Завдання:

1.Законспектувати 2 статті на вибір із запропонованих нижче:

1. Арсірій А.Т. Прислівник. УМЛШ. 1993. № 7.

2.Білоусенко П.І. Прислівники часу в сучасній українській мові // УМЛШ. 1982. № 7. С. 43-45.

3.Болюх О.В. Морфолого-синтаксичні особливості прислівників // Мовознавство. 1994. № 6.

4.Гальчук В.Ю. З історії акцентуації прислівників в українській мові. Мовознавство. 1995. № 6.

5.Грещук В.В. До питання про словотвір прислівників на –о. Мовознавство. 1990. № 2.

6.Мукан Г.М. Морфологічна будова і способи творення прислівників. УМЛШ. 1983. № 10.

2.Підготувати повідомлення про вивчення теми «Прислівник» у шкільному курсі української мови.

Тема: Станівник. Модальник

Завдання:

Підготувати реферат з теми, використовуючи укладений до практичного заняття список джерел.

Тема: Прийменник

Завдання:

1. Законспектувати статті:

1. Іваненко З.І. Семантична структура прийменникових конструкцій. Мовознавство. 1978. № 3.

2. Кучеренко І.К. Лексичне значення прийменник. Мовознавство. 1973. № 3.

2. Скласти тези монографії:

Вихованець І.Р. Прийменникова система української мови. К., 1980.

2. Підготувати повідомлення про вивчення теми «Прийменник» у шкільному курсі української мови.

Тема: Сполучник

Завдання:

1. Законспектувати статті:

-Гамалій А.П. Загальне поняття про сполучник. УМЛШ. 1970. № 3.

-Герман К.Ф. Критерії розрізнення омонімічних сполучників і сполучних слів. УМЛШ. 1970. № 5.

2. Законспектувати за Українським правописом & 32. Правопис сполучників.

3. Виконати 3 вправи на вибір зі шкільного підручника з теми „Сполучник”.

4. Підготувати повідомлення про вивчення теми «Сполучник» у шкільному курсі української мови.

Тема: Частка. Вигук

Завдання:

1. Законспектувати статті:

-Гальона Н.П. Функції модальних часток. УМЛШ. 1990. № 11.

-Симонова К.С. Категоріальні ознаки та синтаксичні функції часток. УМЛШ. 1983. № 7.

-Курносова Н.О. Про знаковий статус вигуків. Мовознавство. 1990. № 2.

2. Скласти тези монографії:

Мацько Л.І. Інтер'єктиви в українській мові. К., 1981.

3. Підготувати повідомлення про вивчення теми «Сполучник» у шкільному курсі української мови.

ВАРІАНТИ ЗАВДАНЬ КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ

Тема: Дієслово. Категорії виду, способу, часу й особи дієслова

1 варіант

1. Розкрити значення термінів: інфінітив, видова пара.
2. Описати засоби вираження форм наказового способу.
3. Утворити всі можливі часові форми дієслова „прийти”.
4. Визначити вид, спосіб, час й особу виділених дієслів:
 1. Від теплого слова і лід *розмерзає*.
 2. *Дав* слово – *виконай* його.

2 варіант

1. Розкрити значення термінів: дієслово, аспектологія.
2. Описати синтаксичні властивості інфінітива.
3. Утворити всі можливі часові форми дієслова „писати”.
4. Визначити вид, спосіб, час й особу виділених дієслів:
 1. Сьогоднішньої роботи на завтра *не відкладай*.
 2. *Посій* у пору, *будеш мати* зерна гору.

3 варіант

1. Розкрити значення термінів: категорія виду, наказовий спосіб.
2. Описати, які дієслівні форми утворюються від основи інфінітива.
3. Утворити всі можливі часові форми дієслова „виконати”.
4. Визначити вид, спосіб, час й особу виділених дієслів:
 1. Семеро одного *не ждуть*.
 2. *Забудеш* рідний край – тобі твій корінь *всохне*.

4 варіант

1. Розкрити значення термінів: одновидові дієслова, категорія часу.
2. Описати, які дієслівні форми утворюються від основи теперішнього часу.

3. Утворити всі можливі часові форми дієслова „збирати”.
4. Визначити вид, спосіб, час й особу виділених дієслів:
 1. *Шануй сам себе, шануватимуть* і люди тебе.
 2. Сміливого й куля *не бере*.

5 варіант

1. Розкрити значення термінів: двовидові дієслова, дійсний спосіб.
2. Описати семантичні групи дієслова.
3. Утворити всі можливі часові форми дієслова „виховувати”.
4. Визначити вид, спосіб, час й особу виділених дієслів:
 1. Одна бджола мало меду *наносить*.
 2. Треба розумом *надточити*, де сила *не візьме*.

6 варіант

1. Розкрити значення термінів: умовний спосіб, дієслово.
2. Описати семантичний зміст графеми „доконаний вид”.
3. Утворити всі можливі часові форми дієслова „зрозуміти”.
4. Визначити вид, спосіб, час й особу виділених дієслів:
 1. О слів жорстока і солодка влада!
Не опечись на їхньому вогні...
 2. Наука в ліс *не веде*, а з лісу *виводить*.

7 варіант

1. Розкрити значення термінів: категорія способу, видова пара.
2. Описати семантичний зміст графеми „недоконаний вид”.
3. Утворити всі можливі часові форми дієслова „розпитати”.
4. Визначити вид, спосіб, час й особу виділених дієслів:
 1. Треба слову радощів *додати*,
Щоб уміло душу *звеселяти*.
 2. Наука *не веде* до бука.

8 варіант

1. Розкрити значення термінів: категорія особи, інфінітив.
2. Описати формальні засоби творення видових пар.
3. Утворити всі можливі часові форми дієслова „приїхати”.
4. Визначити вид, спосіб, час й особу виділених дієслів:
 1. Кожна травичка на своєму корені *росте*.

2. Золотими хлібами *дзвенить* українська земля.
3. Правда кривду *переважить*.

9 варіант

1. Розкрити значення термінів: минулий час, безособові дієслова.
2. Описати значення й морфологічні показники дійсного способу.
3. Утворити всі можливі часові форми дієслова „забути”.
4. Визначити вид, спосіб, час й особу виділених дієслів:
Шумить Дніпро, *чорніють* кручі,
В граніт холодний *б'є* прибій.

10 варіант

1. Розкрити значення термінів: майбутній час, категорія виду.
2. Описати значення й морфологічні показники умовного способу.
3. Утворити всі можливі часові форми дієслова „їхати”.
4. Визначити вид, спосіб, час й особу виділених дієслів:
 1. Книга *вчить*, як на світі *жить*.
 2. Один цвіт *не робить* вінка.

11 варіант

1. Розкрити значення термінів: теперішній час, категорія особи.
2. Описати значення й морфологічні показники наказового способу.
3. Утворити всі можливі часові форми дієслова „читати”.
4. Визначити вид, спосіб, час й особу виділених дієслів:
 1. *Не підливай* масла у вогонь.
 2. На те коня *кують*, щоб *не спотикався*.

12 варіант

1. Розкрити значення термінів: наказовий спосіб, категорія виду.
2. Описати значення й вживання теперішнього часу.
3. Утворити всі можливі способові форми дієслова „читати”.
4. Визначити вид, спосіб, час й особу виділених дієслів:
 1. *Плекаймо* в серці кожне гроно,
прозоре диво калинове.

2. Грім *гримить* – хліб *буде родить*.

13 варіант

1. Розкрити значення термінів: категорія часу, аспектологія.
2. Описати значення й вживання минулого часу.
3. Утворити всі можливі способів форми дієслова „бачити”.
4. Визначити вид, спосіб, час й особу виділених дієслів:
 1. Минувши поле золоте,
До річки пісня *долітає*.
 2. *Посій у пору, будеш мати* зерна гору.

14 варіант

1. Розкрити значення термінів: категорія способу, безособові дієслова.
2. Описати значення й вживання майбутнього часу.
3. Утворити всі можливі способів форми дієслова „розуміти”.
4. Визначити вид, спосіб, час й особу виділених дієслів:
 1. *Шануй* сам себе, *шануватимуть* і люди тебе.
 2. Вовка ноги *годують*.

15 варіант

1. Розкрити значення термінів: двовидові дієслова, майбутній час.
2. Описати систему часових форм дієслова.
3. Утворити всі можливі способів форми дієслова „співати”.
4. Визначити вид, спосіб, час й особу виділених дієслів:
 1. Де вам, друзі, *траплялось*,
Щоб од міста, села
Три ріки *розливалось*
З одного джерела?
 2. *Бережи* честь змолоду.

16 варіант

1. Розкрити значення термінів: теперішній час, категорія способу.
2. Описати головні значення грами особи.
3. Утворити всі можливі способів форми дієслова „виконати”.
4. Визначити вид, спосіб, час й особу виділених дієслів:

1. Споконвіку цю землю батьки і діди *берегли*,
Рятували її від негоди та злого заброди.
2. *Не підливай* масла у вогонь.

17 варіант

1. Розкрити значення термінів: минулий час, видова пара.
2. Описати основні семантичні групи дієслів.
3. Утворити всі можливі способові форми дієслова „вивчати”.
4. Визначити вид, спосіб, час й особу виділених дієслів:
 1. *Подивися* на рослину:
Кожну квітку і травину
Криє божая сльозинка –
Діамантова росинка.
 2. Добре діло *роби* сміло.

18 варіант

1. Розкрити значення термінів: категорія часу, дійсний спосіб.
2. Описати синтаксичні властивості дієслова.
3. Утворити всі можливі способові форми дієслова „називати”.
4. Визначити вид, спосіб, час й особу виділених дієслів:
 1. Мудрий ніхто не вродився, а *навчився*.
 2. Вовка *боятися* – в ліс *не ходити*.

19 варіант

1. Розкрити значення термінів: умовний спосіб, категорія виду.
2. Описати основні значення дієслів доконаного виду.
3. Утворити всі можливі способові форми дієслова „пробігти”.
4. Визначити вид, спосіб, час й особу виділених дієслів:
Хто чисте сумління *має*, спокійно *спати* *лягає*.

20 варіант

1. Розкрити значення термінів: наказовий спосіб, категорія часу.
2. Описати основні значення дієслів недоконаного виду.
3. Утворити всі можливі способові форми дієслова „здійснити”.
4. Визначити вид, спосіб, час й особу виділених дієслів:
 1. Материн гнів, як весняний сніг: рясно *випаде*, та скоро *розтане*.
 2. *Хто* мовчить, той *двох* *навчить*.

21 варіант

1. Розкрити значення термінів: безособові дієслова, категорія виду.
2. Описати основні способи творення видових пар.
3. Утворити всі можливі способові форми дієслова „малювати”.
4. Визначити вид, спосіб, час й особу виділених дієслів:
 1. Хто *пише* та *малює*, той діток своїх *годує*.

22 варіант

1. Розкрити значення термінів: дієслово, майбутній час.
2. Описати, які дієслова належать до одновидових.
3. Утворити всі можливі часові форми дієслова „малювати”.
4. Визначити вид, спосіб, час й особу виділених дієслів:

Хто чисте сумління *має*, спокійно *спати лягає*.

23 варіант

1. Розкрити значення термінів: минулий час, категорія способу.
2. Описати, які дієслова належать до двовидових.
3. Утворити всі можливі часові форми дієслова „розмірковувати”.
4. Визначити вид, спосіб, час й особу виділених дієслів:
 1. *Люблю*, мов сонце, материнську мову...
 2. Треба *нахилитися*, щоб з криниці води *напитися*.

24 варіант

1. Розкрити значення термінів: категорія особи, теперішній час.
2. Описати значення й творення дієслів дійсного способу.
3. Утворити всі можливі часові форми дієслова „бажати”.
4. Визначити вид, спосіб, час й особу виділених дієслів:
 1. Чи здатна *розгулятись* бездуховність,
Якщо в душі *цвіте* віків любов?
 2. Коли тебе добрі люди шанують, *шануйся* й сам.

25 варіант

1. Розкрити значення термінів: категорія способу, інфінітив.
2. Описати значення й творення дієслів умовного способу.
3. Утворити всі можливі часові форми дієслова „розмовляти”.
4. Визначити вид, спосіб, час й особу виділених дієслів:

1. *Пролетіли роки, ніби білі лелеки...*
2. *Сій вчасно – вродить рясно.*

26 варіант

1. Розкрити значення термінів: двовидові дієслова, дієслово.
2. Описати значення й творення дієслів наказового способу.
3. Утворити всі можливі часові форми дієслова „списувати”.
4. Визначити вид, спосіб, час й особу виділених дієслів:
 1. *Шумить* Дніпро, *чорніють* кручі,
В граніт холодний б’є прибій.
 2. Одним пальцем і голки *не вдержиш*.

27 варіант

1. Розкрити значення термінів: аспектологія, категорія часу.
2. Описати основні групи безособових дієслів за значенням.
3. Утворити всі можливі часові форми дієслова „сподіватися”.
4. Визначити вид, спосіб, час й особу виділених дієслів:
 1. *Горнись* до тебе, Україно,
Щоб нас ніхто *не роз’єднав*.
 2. Чужий хліб боком *вилізе*.

28 варіант

1. Розкрити значення термінів: категорія виду, категорія часу.
2. Описати можливі форми безособових дієслів.
3. Утворити всі можливі часові форми дієслова „здійснити”.
4. Визначити вид, спосіб, час й особу виділених дієслів:
 1. *Станем*, браття, всі за волю
Від Сяну до Дону.
В ріднім краю *панувати*
Не дамо нікому...

29 варіант

1. Розкрити значення термінів: двовидові дієслова, категорія особи.
2. Описати значення майбутнього, минулого й теперішнього часу.
3. Утворити всі можливі часові форми дієслова „намагатися”.
4. Визначити вид, спосіб, час й особу виділених дієслів:

1. На Київ я вперше *поглянув*
В красі тополиних цвітінь.
2. *Ходить* кіт по горі,
Носить сон в рукаві.

30 варіант

1. Розкрити значення термінів: категорія способу, категорія виду.
2. Описати значення дійсного, умовного й наказового способу.
3. Утворити всі можливі часові форми дієслова „рахувати”.
4. Визначити вид, спосіб, час й особу виділених дієслів:
 1. Я в роки дитинства, бувало,
Читати любив цілу ніч.
 2. *Шануй* учителя, як родителя.

Тема: Категорії перехідності/неперехідності та стану дієслів. Дієприкметник. Дієприслівник

1 варіант

1. Описати поділ дієслів за ознакою перехідності/неперехідності.
2. Визначити стан і перехідність дієслів:
Дав слово – *виконай* його.
3. Підібрати строфу віршованого твору (або прислів'я чи приказку) з дієприкметником і виконати його повний морфологічний аналіз.

2 варіант

1. Описати синтаксичні ознаки перехідних і неперехідних дієслів.
2. Визначити стан і перехідність дієслів:
Посій у пору, *будеш мати* зерна гору.
3. Підібрати строфу віршованого твору (або прислів'я чи приказку) з дієприслівником і виконати його повний морфологічний аналіз.

3 варіант

1. Описати семантичні ознаки перехідних і неперехідних дієслів.

2. Визначити стан і перехідність дієслів:

Забудеш рідний край – тобі твій корінь всохне.

3. Підібрати строфу віршованого твору (або прислів'я чи приказку) з дієприкметником і виконати його повний морфологічний аналіз.

4 варіант

1. Описати формальні ознаки грамеми перехідності/неперехідності.

2. Визначити стан і перехідність дієслів:

Шануй сам себе, шануватимуть і люди тебе.

3. Підібрати строфу віршованого твору (або прислів'я чи приказку) з дієприслівником і виконати його повний морфологічний аналіз.

5 варіант

1. Описати, які дієслова, за В.Виноградовим, належать до активного, пасивного та зворотного стану.

2. Визначити стан і перехідність дієслів:

Треба розумом *надточити*, де сила *не візьме*.

3. Підібрати строфу віршованого твору (або прислів'я чи приказку) з дієприкметником і виконати його повний морфологічний аналіз.

6 варіант

1. Описати поділ дієслів зворотного стану на групи (за В.Виноградовим).

2. Визначити стан і перехідність дієслів:

Наука в ліс *не веде*, а з лісу *виводить*.

3. Підібрати строфу віршованого твору (або прислів'я чи приказку) з дієприслівником і виконати його повний морфологічний аналіз.

7 варіант

1. Описати, які дієслова, за В.Виноградовим, не мають категорії стану.

2. Визначити стан і перехідність дієслів:

Треба слову радощів *додати*,

Щоб уміло душу *звеселяти*.

3. Підібрати строфу віршованого твору (або прислів'я чи приказку) з дієприкметником і виконати його повний морфологічний аналіз.

8 варіант

1. Описати зміст терміну „категорія стану”.

2. Визначити стан і перехідність дієслів:

1. Кожна травичка на своєму корені *росте*.

2. Золотими хлібами *дзвенить* українська земля.

3. Підібрати строфу віршованого твору (або прислів'я чи приказку) з дієприслівником і виконати його повний морфологічний аналіз.

9 варіант

1. Описати принцип творення видової пари.

2. Визначити стан і перехідність дієслів:

Шумить Дніпро, *чорніють* кручі...

3. Підібрати строфу віршованого твору (або прислів'я чи приказку) з дієприкметником і виконати його повний морфологічний аналіз.

10 варіант

1. Описати особливості одностанових та двостанових дієслів.

2. Визначити стан і перехідність дієслів:

Книга *вчить*, як на світі *жити*.

3. Підібрати строфу віршованого твору (або прислів'я чи приказку) з дієприслівником і виконати його повний морфологічний аналіз.

11 варіант

1. Описати дієслівні ознаки дієприкметника.

2. Визначити стан і перехідність дієслів:

На те коня *кують*, щоб не *спотикався*.

3. Підібрати строфу віршованого твору (або прислів'я чи приказку) з дієприслівником і виконати його повний морфологічний аналіз.

12 варіант

1. Описати особливості дієприкметника як дієслівної форми.
2. Визначити стан і перехідність дієслів:
Грім гримить – хліб буде родить.
3. Підібрати строфу віршованого твору (або прислів'я чи приказку) з дієприкметником і виконати його повний морфологічний аналіз.

13 варіант

1. Описати прикметникові ознаки дієприкметника.
2. Визначити стан і перехідність дієслів:
Посій у пору, будеш мати зерна гору.
3. Підібрати строфу віршованого твору (або прислів'я чи приказку) з дієприслівником і виконати його повний морфологічний аналіз.

14 варіант

1. Описати власне дієприкметникові ознаки.
2. Визначити стан і перехідність дієслів:
Шануй сам себе, шануватимуть і люди тебе.
3. Підібрати строфу віршованого твору (або прислів'я чи приказку) з дієприслівником і виконати його повний морфологічний аналіз.

15 варіант

1. Описати особливості активних дієприкметників теперішнього часу.
2. Визначити стан і перехідність дієслів:
*Де вам, друзі, траплялось,
Щоб од міста, села
Три ріки розливалось
З одного джерела?*
3. Підібрати строфу віршованого твору (або прислів'я чи приказку) з дієприслівником і виконати його повний морфологічний аналіз.

16 варіант

1. Описати особливості активних дієприкметників минулого часу.

2. Визначити стан і перехідність дієслів:
Споконвіку цю землю батьки і діди *берегли*,
Рятували її від негоди та злого заброди.

3. Підібрати строфу віршованого твору (або прислів'я чи приказку) з дієприслівником і виконати його повний морфологічний аналіз.

17 варіант

1. Описати особливості пасивних дієприкметників теперішнього і минулого часу.

2. Визначити стан і перехідність дієслів:

Подивися на рослину:

Кожну квітку і травину

Криє божая сльозинка –

Діамантова росинка.

3. Підібрати строфу віршованого твору (або прислів'я чи приказку) з дієприслівником і виконати його повний морфологічний аналіз.

18 варіант

1. Описати прислівникові ознаки дієприслівника.

2. Визначити стан і перехідність дієслів:

Вовка *боятися* – в ліс *не ходити*.

3. Підібрати строфу віршованого твору (або прислів'я чи приказку) з дієприкметником і виконати його повний морфологічний аналіз.

19 варіант

1. Описати особливості дієприслівника як форми дієслова.

2. Визначити стан і перехідність дієслів:

Хто чисте сумління *має*, спокійно спати *лягає*.

3. Підібрати строфу віршованого твору (або прислів'я чи приказку) з дієприкметником і виконати його повний морфологічний аналіз.

20 варіант

1. Описати дієслівні ознаки дієприслівника.

2. Визначити стан і перехідність дієслів:

Материн гнів, як весняний сніг: рясно *випаде*, та скоро *розтане*.

3. Підібрати строфу віршованого твору (або прислів'я чи приказку) з дієприкметником і виконати його повний морфологічний аналіз.

21 варіант

1. Описати власні дієприслівникові ознаки.

2. Визначити стан і перехідність дієслів:

Хто *пише* та *малює*, той діток своїх годує.

3. Підібрати строфу віршованого твору (або прислів'я чи приказку) з дієприкметником і виконати його повний морфологічний аналіз.

22 варіант

1. Описати особливості дієслівних форм на -но, -то.

2. Визначити стан і перехідність дієслів:

Хто чисте сумління *має*, спокійно *спати* лягає.

3. Підібрати строфу віршованого твору (або прислів'я чи приказку) з дієприслівником і виконати його повний морфологічний аналіз.

23 варіант

1. Описати зміст графеми „перехідність/неперехідність”.

2. Визначити стан і перехідність дієслів:

Треба *нахилитися*, щоб з криниці води *напитися*.

3. Підібрати строфу віршованого твору (або прислів'я чи приказку) з дієприслівником і виконати його повний морфологічний аналіз.

24 варіант

1. Описати формальні показники перехідних і неперехідних дієслів.

2. Визначити стан і перехідність дієслів:

Чи здатна *розгулятися* бездуховність,

Якщо в душі *цвіте* віків любов?

3. Підібрати строфу віршованого твору (або прислів'я чи приказку) з дієприкметником і виконати його повний морфологічний аналіз.

25 варіант

1. Описати синтаксичні особливості перехідних дієслів.
2. Визначити стан і перехідність дієслів:
Сій вчасно – вродить ясно.
3. Підібрати строфу віршованого твору (або прислів'я чи приказку) з дієприкметником і виконати його повний морфологічний аналіз.

26 варіант

1. Описати теорію категорії стану за В.Виноградовим.
2. Визначити стан і перехідність дієслів:
Шумить Дніпро, *чорніють* кручі,
В граніт холодний б'є прибій.
3. Підібрати строфу віршованого твору (або прислів'я чи приказку) з дієприкметником і виконати його повний морфологічний аналіз.

27 варіант

1. Описати визнані недоліки Виноградівської теорії категорії стану.
2. Визначити стан і перехідність дієслів:
Горнись до тебе, Україно,
Щоб нас ніхто *не роз'єднав*.
3. Підібрати строфу віршованого твору (або прислів'я чи приказку) з дієприкметником і виконати його повний морфологічний аналіз.

28 варіант

1. Описати особливості двостанових й одностанових дієслів.
2. Визначити стан і перехідність дієслів:
Станем, браття, всі за волю
Від Сяну до Дону.
В ріднім краю *панувати*
Не дамо нікому...
3. Підібрати строфу віршованого твору (або прислів'я чи приказку) з дієприслівником і виконати його повний морфологічний аналіз.

29 варіант

1. Описати дієслівні ознаки дієприкметника.
2. Визначити стан і перехідність дієслів:
Ходить кіт по горі,
Носить сон в рукаві.
3. Підібрати строфу віршованого твору (або прислів'я чи приказку) з дієприслівником і виконати його повний морфологічний аналіз.

30 варіант

1. Описати дієслівні ознаки дієприслівника.
2. Визначити стан і перехідність дієслів:
Я в роки дитинства, бувало,
Читати любив цілу ніч.
3. Підібрати строфу віршованого твору (або прислів'я чи приказку) з дієприкметником і виконати його повний морфологічний аналіз.

Тема: Прислівник. Станівник. Модальник

Контрольний диктант

(на правопис прислівників, станівників, модальників)

Контрольні завдання:

1 варіант

1. Визначити синтаксичну роль прислівників і станівників у тексті.
2. Виконати морфологічний аналіз виділеного слова:
Де оре сошка, там хліба *трошки*.

2 варіант

1. Визначити синтаксичну роль прислівників і станівників у тексті.
2. Виконати морфологічний аналіз виділеного слова:
Сій *вчасно* – вродить *ясно*.

3 варіант

1. Визначити синтаксичну роль прислівників і станівників у тексті.
2. Виконати морфологічний аналіз виділеного слова:

Сій вчасно – вродить *рясно*.

4 варіант

1. Визначити синтаксичну роль прислівників і станівників у тексті.
2. Виконати морфологічний аналіз виділеного слова:
Взимку сонце крізь плач сміється.

5 варіант

1. Визначити синтаксичну роль прислівників і станівників у тексті.
2. Виконати морфологічний аналіз виділеного слова:
Бережи честь *змолоду*.

6 варіант

1. Визначити синтаксичну роль прислівників і станівників у тексті.
2. Виконати морфологічний аналіз виділеного слова:
Доброму *скрізь* добре.

7 варіант

1. Визначити синтаксичну роль прислівників і станівників у тексті.
2. Виконати морфологічний аналіз виділеного слова:
Доброму *скрізь* *добре*.

8 варіант

1. Визначити синтаксичну роль прислівників і станівників у тексті.
2. Виконати морфологічний аналіз виділеного слова:
Говори *мало*, слухай багато, а думай ще більше.

9 варіант

1. Визначити синтаксичну роль прислівників і станівників у тексті.
2. Виконати морфологічний аналіз виділеного слова:
Говори *мало*, слухай *багато*, а думай ще більше.

10 варіант

1. Визначити синтаксичну роль прислівників і станівників у тексті.

2. Виконати морфологічний аналіз виділеного слова:
Говори мало, слухай багато, а думай ще *більше*.

11 варіант

1. Визначити синтаксичну роль прислівників і станівників у тексті.

2. Виконати морфологічний аналіз виділеного слова:
Краще недоговорити, ніж переговорити.

12 варіант

1. Визначити синтаксичну роль прислівників і станівників у тексті.

2. Виконати морфологічний аналіз виділеного слова:
Умій *вчасно* сказати і вчасно замовкнути.

13 варіант

1. Визначити синтаксичну роль прислівників і станівників у тексті.

2. Виконати морфологічний аналіз виділеного слова:
Рана загоїться, але слово – *ніколи*.

14 варіант

1. Визначити синтаксичну роль прислівників і станівників у тексті.

2. Виконати морфологічний аналіз виділеного слова:
Слово – не стріла, а *глибше* раниць.

15 варіант

1. Визначити синтаксичну роль прислівників і станівників у тексті.

2. Виконати морфологічний аналіз виділеного слова:
І від солодких слів буває *гірко*.

16 варіант

1. Визначити синтаксичну роль прислівників і станівників у тексті.

2. Виконати морфологічний аналіз виділеного слова:
Любо в гаю соловейко виспівує...

17 варіант

1. Визначити синтаксичну роль прислівників і станівників у тексті.
2. Виконати морфологічний аналіз виділеного слова:
Уже й за уроки сідати *пора*.

18 варіант

1. Визначити синтаксичну роль прислівників і станівників у тексті.
2. Виконати морфологічний аналіз виділеного слова:
Любіть Україну у сні й *наяву*...

19 варіант

1. Визначити синтаксичну роль прислівників і станівників у тексті.
2. Виконати морфологічний аналіз виділеного слова:
Споконвіку пам'ятайте про свою країну...

20 варіант

1. Визначити синтаксичну роль прислівників і станівників у тексті.
2. Виконати морфологічний аналіз виділеного слова:
Як любо тут,
Як славно жить –
Серед цієї вроди.

21 варіант

1. Визначити синтаксичну роль прислівників і станівників у тексті.
2. Виконати морфологічний аналіз виділеного слова:
Як любо тут,
Як славно жить –
Серед цієї вроди.

22 варіант

1. Визначити синтаксичну роль прислівників і станівників у тексті.
2. Виконати морфологічний аналіз виділеного слова:
М'яко стеле, та твердо спати.

23 варіант

1. Визначити синтаксичну роль прислівників і станівників у тексті.
2. Виконати морфологічний аналіз виділеного слова:
М'яко стеле, та *твердо* спати.

24 варіант

1. Визначити синтаксичну роль прислівників і станівників у тексті.
2. Виконати морфологічний аналіз виділеного слова:
Потрібно учитись – *завжди* пригодиться.

25 варіант

1. Визначити синтаксичну роль прислівників і станівників у тексті.
2. Виконати морфологічний аналіз виділеного слова:
Краще нині горобець, як узавтра голубець.

26 варіант

1. Визначити синтаксичну роль прислівників і станівників у тексті.
2. Виконати морфологічний аналіз виділеного слова:
Краще *нині* горобець, як узавтра голубець.

27 варіант

1. Визначити синтаксичну роль прислівників і станівників у тексті.
2. Виконати морфологічний аналіз виділеного слова:
Краще *нині* горобець, як *узавтра* голубець.

28 варіант

1. Визначити синтаксичну роль прислівників і станівників у тексті.
2. Виконати морфологічний аналіз виділеного слова:
Восени багач, а навесні прохач.

29 варіант

1. Визначити синтаксичну роль прислівників і станівників у тексті.
2. Виконати морфологічний аналіз виділеного слова:
Восени багач, а *навесні* прохач.

30 варіант

1. Визначити синтаксичну роль прислівників і станівників у тексті.
2. Виконати морфологічний аналіз виділеного слова:
Де не є добре, вдома *краще*.

Тема: Службові частини мови. Вигук

1 варіант

1. Описати категоріальне значення прийменника.
2. Подати особливості й приклади простих сполучників.
3. Описати морфологічні ознаки часток.
4. Навести приклади питомих і запозичених вигуків.
5. Виконати морфологічний аналіз виділених слів:
Горнуйсь *до* тебе, Україно,
Як син до матері горнуйсь.

2 варіант

1. Описати особливості первинних прийменників.
2. Подати особливості й приклади складних сполучників.
3. Описати синтаксичні властивості часток.
4. Навести приклади емоційних і спонукальних вигуків.
5. Виконати морфологічний аналіз виділених слів:
Не той урожай, що на полі, *а* той, що в коморі.

3 варіант

1. Описати категоріальне значення частки.
2. Подати особливості й приклади складених сполучників.
3. Описати особливості походження вторинних прийменників.
4. Навести приклади емоційних та етикетних вигуків.
5. Виконати морфологічний аналіз виділених слів:
Світ *не* без добрих людей.

4 варіант

1. Описати категоріальне значення сполучника.
2. Подати особливості й приклади первинних прийменників.
3. Описати особливості членованих і нечленованих часток.
4. Перерахувати синтаксичні властивості вигуків.
5. Виконати морфологічний аналіз виділених слів:

*О, мамо, о, мамо, ми всі пам'ятаєм,
Що в кожного з нас ти одна і свята.*

5 варіант

1. Розкрити категоріальне значення прийменника.
2. Подати особливості й приклади повторюваних і парних сполучників.
3. Описати класифікацію часток за частиномовною співвіднесеністю.
4. Перерахувати граматичні ознаки вигуків.
5. Виконати морфологічний аналіз виділених слів:

*О, мамо, о, мамо, ми всі пам'ятаєм,
Що в кожного з нас ти одна і свята.*

6 варіант

1. Розкрити особливості категоріального значення вигука.
2. Описати особливості й подати приклади темпоральних прийменників.
3. Описати морфологічні ознаки сполучників.
4. Подати особливості й приклади формотвірних часток.
5. Виконати морфологічний аналіз виділених слів:

*О слів жорстока і солодка влада!
Не опечись на їхньому вогні...*

7 варіант

1. Охарактеризувати причинові, цільові, умовні й допустові прийменники.
2. Описати особливості сурядних сполучників, перерахувати їх різновиди.
3. Подати морфологічні ознаки часток.
4. Описати категоріальне значення звуконаслівальних слів.
5. Виконати морфологічний аналіз виділених слів:

*О слів жорстока і солодка влада!
Не опечись на їхньому вогні...*

8 варіант

1. Охарактеризувати семантично послаблені прийменники.

2. Описати особливості й навести приклади єднальних сполучників.
3. Описати заперечні частки.
4. Перерахувати характерні риси звуконаслідувальних слів.
5. Виконати морфологічний аналіз виділених слів:
Або рибку їсти, або на дно сісти.

9 варіант

1. Охарактеризувати стверджувальні й заперечні частки.
2. Описати особливості й навести приклади протиставних сполучників.
3. Подати особливості вторинних прийменників.
4. Охарактеризувати етикетні вигуки.
5. Виконати морфологічний аналіз виділених слів:
Порожній млин і без вітру меле.

10 варіант

1. Охарактеризувати вигук як особливу частину мови.
2. Описати особливості й навести приклади первинних прийменників.
3. Охарактеризувати прості і складні сполучники.
4. Подати особливості питальних часток.
5. Виконати морфологічний аналіз виділених слів:
Чує дзвін, та не знає, звідки він.

11 варіант

1. Охарактеризувати прийменник як частину мови.
2. Описати особливості й навести приклади протиставних сполучників.
3. Описати особливості підсилювальних і видільних часток.
4. Проаналізувати морфологічні ознаки вигуків.
5. Виконати морфологічний аналіз виділених слів:
1. Не підливай масла у вогонь.

12 варіант

1. Розкрити значення термінів: вигук, звуконаслідування.
2. Описати й навести приклади спонукальних, вірогідних і вказівних часток.

3. Охарактеризувати розділові сполучники.
4. Висвітлити синтаксичні властивості прийменника.
3. Виконати морфологічний аналіз виділених слів:
Вмішалася, як середа в тиждень.

13 варіант

1. Розкрити основні функції часток.
2. Описати особливості апелятивних вигуків.
3. Охарактеризувати градаційні, приєднувальні й пояснювальні сполучники.
4. Подати морфологічні властивості прийменників.
5. Виконати морфологічний аналіз виділених слів:
 1. Минувши поле золоте,
До річки пісня долітає.
 2. Голова – добре, а дві – краще.

14 варіант

1. Розкрити синтаксичні властивості сполучників.
2. Описати поділ часток за будовою.
3. Охарактеризувати просторові прийменники.
4. Проаналізувати особливість лексичного значення вигуків.
5. Виконати морфологічний аналіз виділених слів:
У вагоні задуха, хоч надворі й зима.

15 варіант

1. Розкрити особливості підрядних сполучників.
2. Описати характерні ознаки звуконаслідувальних слів.
3. Охарактеризувати відзайменникові, відприслівникові та віддієслівні частки.
4. Подати характеристику часових прийменників.
5. Виконати морфологічний аналіз виділених слів:
Де вам, друзі, траплялось,
Щоб од міста, села
Три ріки розливалось
З одного джерела?

16 варіант

1. Розкрити категоріальне значення прийменника.

2. Описати морфологічні ознаки сполучників.
3. Подати характеристику відприкметникових, відіменникових та віддієслівних часток.
4. Описати поділ вигуків за звуковим складом.
5. Виконати морфологічний аналіз виділених слів:
Споконвіку цю землю батьки і діди берегли,
Рятували її *від* негоди *та* злого заброди.

17 варіант

1. Розкрити особливості причинових і часових сполучників.
2. Описати характерні особливості прийменника як частини мови.
3. Охарактеризувати членовані й нечленовані частки.
4. Перерахувати морфологічні ознаки вигука.
5. Виконати морфологічний аналіз виділених слів:
Подивися *на* рослину:
Кожну квітку *і* травину
Криє божая сльозинка –
Діамантова росинка.

18 варіант

1. Розкрити особливості емоційних і спонукальних вигуків.
2. Описати характерні особливості причинових, цільових й умовних прийменників.
3. Охарактеризувати основні функції сполучників.
4. Проаналізувати особливості формотвірних часток.
5. Виконати морфологічний аналіз виділених слів:
Мудрий ніхто *не* вродився, *а* навчився.

19 варіант

1. Розкрити особливості заперечних часток.
2. Описати основні синтаксичні властивості вигуків.
3. Охарактеризувати наслідкові, умовні й допустові сполучники.
4. Проаналізувати семантично послаблені прийменники.
5. Виконати морфологічний аналіз виділених слів:
Як страшно це – води *не* скуштувати.

20 варіант

1. Розкрити категоріальне значення вигука.
2. Описати й навести приклади вторинних прийменників.
3. Охарактеризувати розділові сполучники.
4. Описати характерні ознаки стверджувальних, питальних і підсилювальних часток.
5. Виконати морфологічний аналіз виділених слів:
Материн гнів, як весняний сніг: рясно випаде, *та* скоро розтане.

21 варіант

1. Розкрити категоріальне значення сполучника.
2. Описати характерні особливості й навести приклади первинних прийменників.
3. Подати морфологічні ознаки часток.
4. Охарактеризувати спонукальні й апелятивні вигуки.
5. Виконати морфологічний аналіз виділених слів:
Ей, я лиха *не* боюся.

22 варіант

1. Розкрити категоріальне значення прийменника.
2. Описати особливості первинних вигуків.
3. Охарактеризувати заперечні частки.
4. Проаналізувати розділові сполучники.
5. Виконати морфологічний аналіз виділених слів:
Наді мною в'ються хмари, *як над* чайкою орли.

23 варіант

1. Розкрити категоріальне значення частки.
2. Описати особливості сурядних сполучників.
3. Навести приклади багатозначності прийменника.
4. Охарактеризувати семантичну специфіку вигуків.
5. Виконати морфологічний аналіз виділених слів:
- *Ой!* – скрикнув Остап, схопився *за* груди.

24 варіант

1. Розкрити граматичні особливості вигуків.
2. Охарактеризувати видільні, спонукальні й вірогідні частки.
3. Описати особливості підрядних сполучників.
4. Навести приклади багатозначності прийменників.

5. Виконати морфологічний аналіз виділених слів:
Чи здатна розгулятися бездуховність,
Якщо в душі цвіте віків любов?

25 варіант

1. Розкрити морфологічні властивості прийменників.
2. Описати особливості складених сполучників.
3. Охарактеризувати формотвірні частки.
4. Навести приклади багатозначності вигука.
5. Виконати морфологічний аналіз виділених слів:
Пролетіли роки, *ніби* білі лелеки
Від того озера, від моєї ріки...

26 варіант

1. Розкрити семантичні особливості звуконаслідувальних слів.
2. Описати особливості стверджувальних і питальних часток.
3. Охарактеризувати прийменник як частину мови.
4. Проаналізувати особливості повторюваних і парних сполучників.
5. Виконати морфологічний аналіз виділених слів:
Одним пальцем *і* голки *не* вдержиш.

27 варіант

1. Охарактеризувати частки за хронологічною ознакою.
2. Описати особливості градаційних, пояснювальних і преднувальних сполучників.
3. Охарактеризувати семантично послаблені прийменники.
4. Проаналізувати особливості емоційних й етикетних вигуків.
5. Виконати морфологічний аналіз виділених слів:
Горнуй *до* тебе, Україно,
Щоб нас ніхто не роз'єднав.

28 варіант

1. Розкрити особливості частки як частини мови.
2. Описати похідні вигуки.
3. Охарактеризувати синтаксичні властивості сполучників.
4. Навести приклади багатозначності прийменника.
5. Виконати морфологічний аналіз виділених слів:

Не проси літа довгого, а проси теплого.

29 варіант

1. Розкрити морфологічні властивості прийменника.
2. Описати особливості простих, складних і складених сполучників.
3. Охарактеризувати частки за частиномовною співвіднесеністю.
4. Навести приклади багатозначності вигуків.
5. Виконати морфологічний аналіз виділених слів:
Авжеж, такий у нас ведеться звичай.

30 варіант

1. Розкрити особливості членованих і нечленованих часток.
2. Описати особливості одиничних, повторювальних і парних сполучників.
3. Охарактеризувати категоріальне значення прийменника.
4. Проаналізувати поділ вигуків за походженням.
5. Виконати морфологічний аналіз виділених слів:
Що за звичка у тебе!

ОРІЄНТОВНІ ТЕМАТИЧНІ КОНТРОЛЬНІ РОБОТИ ДЛЯ ВИКОНАННЯ ПІД ЧАС САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ КОНТРОЛЬНА РОБОТА № 1

Тема: Дієслово

I варіант

Тестові завдання

1. У якому рядку всі дієслова минулого часу **доконаного виду**?
 - А) завантажив, збудував, захищав, зтягнув, доніс;
 - Б) закутав, наколотив, розкидав, знаходив, навіяв;
 - В) зашумів, розлюбив би, підклеїв, зібрало, оновив;
 - Г) здивував, привезла, відповіли, приніс, запалило.
2. У якому рядку всі дієслівні форми є **незмінними**?
 - А) милуватися, скопано, готуватися, знехтувати, принісши;
 - Б) сміятись, розгорнути, зростаючи, зростаючі, вимитий;
 - В) помити, помиті, здолавши, беручи, творити;

Г) рвати, зараховано, зараховані, перемігши, стерти.

3. У якому рядку всі дієслова мають однакове граматичне значення способу?

А) дзвонять, чуєш, здійснив би, повідомили, скаже;

Б) виготовив, розрахуємось, будеш творити, зраджу, бережемо;

В) зібралися, нашіптуєм, дорожчати, купатиметесь, замовив;

Г) розрізняються, заспіваймо, сниться, серджусь, порють.

4. У якому рядку всі дієслова перехідні?

А) читати книгу, дякувати матері, думати про батька, шити голкою, працювати з батьком;

Б) чекати сестру, зрозуміти мене, бігти з братом, зруйнувати фортецю, нарвати квітів;

В) оволодівати позицією, насипати борщу, прагнути миру, вимагати спокою, порівнятися з другом;

Г) визволити місто, налити молока, любити маму, не шити сукні, рятувати людину.

5. У якому рядку всі дієслова мають граматичне значення другої особи множини?

А) командуватиме, буде догоджати, зрозумійте, скачете, сполохаєте;

Б) переведете, будете чекати, вишивати, робите, подорожуйте;

В) донесете, донесіть, розтопчи, ходитимете, будете скакати;

Г) ворухіться, веліть, будете аукати, сполохаєте, замітатимете.

Практичне завдання

1. Виконати морфологічний аналіз дієслів із поданих речень.

Гей, удармо в струни, браття, золотії. Сказав би словечко, так вовк недалечко. 4. Не кивай на сусіда, коли сам спиш до обіда.

II варіант

Тестові завдання

1. У якому рядку всі дієслова мають однакове граматичне значення виду?

- А) вечеряти, білити, гойдати, пекти, каркати;
- Б) забалакатися, висадити, викувати, закричати, цвісти;
- В) внести, спати, чистити, готувати, гукнути;
- Г) екзаменувати, афішувати, потребувати, знехтувати, піклуватись.

2. У якому рядку всі дієслова безособові?

- А) зітхає, буде пахнути, освіжить, світає, щастить;
- Б) таланило, не читається, сутеніє, розвиднілось, не спиться;
- В) жилося б, твориться, помиляється, змолоти, вечоріло;
- Г) смеркає, міркує, світало, світило, не спиться.

3. У якому рядку всі дієслова неперехідні?

- А) вітати ювіляра, купатися у морі, сісти до столу, іти лугом, знати з досвіду;
- Б) принести соломи, насипати борщу, надрукувати статтю, відкрити дужки, не підписати листа;
- В) гримати у двері, врятуватися від повені, знесилитись від вітру, ходити лісом, працювати мовчки;
- Г) не відчуті болю, купити зошити, полетіти у прірву, готуватися до іспитів, рятувати людину.

4. У якому рядку всі дієслова мають однакове граматичне значення способу?

- А) дзвонять, чуєш, здійснив би, повідомили, скаже;
- Б) виготовив, розрахуємось, будеш творити, зраджу, бережемо;
- В) зібралися, нашіптуєм, дорожчати, купатиметесь, замовив;
- Г) розрізняються, заспіваймо, сниться, серджусь, порюють.

5. У якому рядку всі дієслова мають граматичне значення часу?

- А) згорів би, затихає, вечоріло, посаджу, завіз;
- Б) писатимуть, схаменувся, сміються, спостерігаємо, досліджувати;
- В) дякував, розумієш, думалося, будете радіти, згадуватиму;

Г) гукнув, крикну, шумить, допоможи, пришию.

Практичне завдання

1. Виконати морфологічний аналіз дієслів із поданих речень.
І риба співала б, коли б голос мала. Хоч би сова попід небом літала, та соколом не буде.

КОНТРОЛЬНА РОБОТА № 2

Тема: Прислівник. Станівник. Модальник

І варіант

1. Написати твір-мініатюру на тему „Перлина української культури”, використовуючи не менше 5-ти прислівників, 5-ти станівників та 5-ти модальників.
2. Виконайте морфологічний аналіз 1 прислівника, 1 станівника і 1 модальника з твору.

II варіант

1. Написати твір-мініатюру на тему „Герой нашого часу”, використовуючи не менше 5-ти прислівників, 5-ти станівників та 5-ти модальників.
2. Виконайте морфологічний аналіз 1 прислівника, 1 станівника і 1 модальника з твору.

КОНТРОЛЬНА РОБОТА № 3

Тема: Службові частини мови. Вигук

І варіант

Тестові завдання

1. Яка частина мови називається прийменником?

- А) незмінні службові слова, які служать для вираження синтаксичних відношень між словами;
- Б) службова частина мови, яка диференціює значення відмінкових форм;
- В) частина мови, за допомогою якої виявляються відношення між предметами і діями;
- Г) незмінна частина мови, за допомогою якої в реченні виражаються різні синтаксичні зв'язки між членами речення і словосполучення.

2. У якому рядку всі прийменники пишуться разом?

- А) незалежно/від, на/перед, з/під, за/ради, з/за;
- Б) по/між, згідно/з, під/час, в/продовж, з/поміж;
- В) в/наслідок, до/вкола, в/здовж, на/вкола, що/до;
- Г) за/для, відповідно/до, о/крім, по/за, з/метою.

3. У якому рядку всі сполучники сурядні?

- А) аби, для того щоб, як, начебто, якщо;
- Б) оскільки, що, щоб, й, та;
- В) а, але, або, чи, зате;
- Г) бо, однак, зате, проте, а.

4. У якому рядку всі частки модальні?

- А) навіть, б, невже, наче, лишень;
- Б) ні, ані, тільки, майже, чи;
- В) так, хай, невже, бодай, мовби;
- Г) як, годі, бодай, мовляв, егеж.

5. У якому рядку всі вигуки є спонукальними?

- А) ох! біда! Гей! Ей!;
- Б) досить! Гайда! Но! Геть!;
- В) ба! Боже! Тсс! Ану!;
- Г) жаж! Ну!киш! марш!

Практичне завдання

Виконати морфологічний розбір службових слів та вигуків:

Ах, хочеться скупатися у тім

Отецькім слові, слові золотім!

І хочеться, і прагнеться без тями

До цього слова припадуть устами.

Батьком-матір'ю не хвались, а хвались честю.

II варіант

Тестові завдання

1. Яка частина мови називається сполучником?

- А) службова частина мови, яка служить для оформлення сурядних і підрядних зв'язків у реченні;

Б) незмінна службова частина мови, що не має чітко вираженого значення, а її значення виявляється тільки в контексті;

В) службові слова, які служать для оформлення синтаксичних зв'язків між членами речення і цілими реченнями;

Г) незмінна службова частина мови, що служить для поєднання слів, словосполучень і компонентів складного речення.

2. У якому рядку допущено помилку в правописі прийменників?

А) не зважаючи на, з метою, задля, посеред, з-поміж;

Б) внаслідок, з-перед, з-поза, з-поміж, заради;

В) поміж, окрім, навкруги, поруч з, із-за;

Г) з-посеред, з-над, незалежно від, за винятком, з-попід.

3. У якому рядку всі сполучники підрядні?

А) бо, тому що, оскільки, якби, дарма що;

Б) бо, то, коли, зате, як;

В) мов, як, однак, начебто, ніби;

Г) хай, ні...ні, ледве, якщо, проте.

4. У якому рядку всі частки видільні?

А) еге, хіба, мабуть, так;

Б) навіть, атож, десь, бодай;

В) тільки, лише, уже, хоча б;

Г) ген, годі, уже, ну, не.

5. У якому рядку всі вигукі є емоційними?

А) ох! давай! Гей! Ей!;

Б) досить! Гайда! Но! Геть!;

В) ба! ух! жах! ой!;

Г) жах! Ну! киш! марш!

Практичне завдання

Виконати морфологічний розбір службових слів та вигуків:
„Ура! – гукнеш ти друзям неодмінно, -
Сьогодні з мови я дістав „відмінно”!”

Я дав би дві зими за одне літо.
То сніг, то завірюха, бо вже зима коло вуха.

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ КУРСУ

1. Дієслово: 1) частина мови, що означає узагальнене поняття дії як процесу, яке виражається в граматичних формах часу, особи, способу, стану і виду (М. А. Жовтобрюх); 2) частина мови, тобто клас слів, що виражають дію чи стан як процес і характеризуються певними морфологічно вираженими категоріями: стан, вид, час, спосіб і особа (П. С. Кузнєцов); 3) частина мови, що виражає граматичне значення дії (тобто ознаки, рухомої в часі) і функціонує переважно як присудок (Ю. С. Маслов); 4) частина мови, яка означає процес і виражає це значення в формах виду, стану (активного, пасивного), особи, числа, роду, способу, виступає у функції простого дієслівного присудка (О. М. Тихонов); 5) частина мови, що служить для вираження динамічної ознаки (дії, стану) у процесі її тривання, розгортання або становлення (В. М. Русанівський).

2. Інфінітив (лат. "неозначений") - це нефінітивна форма дієслова, вербоїд; існує у флективних і аглютинативних мовах. Це початкова форма дієслівної парадигми, тобто словникова форма (представник дієслівної лексеми в словнику). Історично інфінітив у індоєвропейській мові був формою давального відмінка імені зі значенням дії, який перейшов у парадигму дієслова.

3. Морфологічні класи дієслів - це групи дієслів, що об'єднуються на базі співвідношення суфіксів інфінітивних і презентних основ. Морфологічні класи дієслів бувають продуктивними і непродуктивними.

4. Аспектологія - розділ граматики, що вивчає дієслівний вид і всю сферу видових і суміжних з ними значень. До аспектології належать також питання видочасових категорій,

аспектуальних класів дієслів (динамічні - статичні, граничні - неграничні дієслова), способів дієслівної дії, видових компонентів тексту, що виражаються недієслівною лексикою і засобами синтаксису.

5. Категорія виду (або аспекти) – відношення дії, названої дієсловом, до внутрішнього обмеження (межі, рубіжа). За цією особливістю дії всі дієслова поділяються на дві групи: дієслова доконаного виду і дієслова недоконаного виду. Ці дві грами й становлять зміст категорії виду.

6. Дієслова доконаного виду означають дію з вказівкою на її обмеження у часі, на її завершеність в минулому або майбутньому, на її результативність, тобто дію, яка досягла своєї внутрішньої межі. Тому дієслова доконаного виду не мають форм теперішнього часу, а можуть мати лише форму минулого і майбутнього часу. Доконаний вид вказує, що дія досягла свого внутрішнього рубежа, тобто такої критичної межі, за якою вона, вичерпавши себе, припиняється. Це максимальний, найповніший вияв дії. Доконаний вид характеризує дію такими рисами, як динамічність, граничність, обмеженість дії і маркованість її кінця та початку.

7. Дієслова недоконаного виду означають тривалість дії безвідносно до її внутрішньої межі (обмеження, рубежа) та завершеності в часі. Недоконаний вид означає дію, яка не досягає внутрішньої межі, бо вона до неї безвідносна. Тому такі дієслова мають форму теперішнього, минулого і майбутнього часу. Це слабкий, статичний, немаркований вияв дії. Недоконаний вид характеризує дію такими рисами, як статичність, неперервність, необмеженість в часі, безвідносність до його внутрішнього рубежа, тобто недосяжність його кінця, немаркованість кінця дії.

8. Видова пара - це дві лексично тотожні дієслівні словоформи, що розрізняються між собою лише

граматичною семантикою виду: *робити - зробити, переписати - переписувати, готуватися - підготуватися*. У видовій парі дієслова перебувають у відношенні формотвірної мотивації, фактично один компонент утворюється від іншого за правилами формотворення, а не словотворення: *писати - дописати, темніти — потемніти*. Кожний компонент видової пари є самостійним дієсловом зі своєю власною парадигмою, яка відрізняється від парадигм опозиційного компонента. Формування видових пар - це не словотворення, не словозміна, а формотворення.

9. Одновидові дієслова недоконаного виду означають таку дію, яка не може мати або не передбачає завершення і результату; одновидові дієслова доконаного виду означають таку дію, яка не може бути тривалою в часі або не передбачає тривалості в часі і здійснюється, реалізується миттєво, несподівано, раптово.

10. Двовидові дієслова - група дієслів, яка не має морфологічно виражених ознак виду: *мовити, женити, вінчати, веліти, розслідувати*. Вони в одних випадках вживаються в значенні доконаного виду, а в інших - зі значенням недоконаного. Їхні видові значення розрізняються синтаксично в словосполученнях або реченнях (в тексті): *Одночасно можна вінчати кілька пар* (недоконаний вид, дія мислиться як можлива і незавершена); *Марисю вінчатимуть в головному соборі* (дія мислиться як така, що буде реалізована, завершена в майбутньому (пор. *будуть вінчати*)).

До двовидових належать: 1) нечисленна кількість українських дієслів: *розслідувати, мовити, веліти, женити, вінчати*; 2) численна група дієслів іншомовного походження з суфіксом *-ува-*, якщо від них не можна утворити форми недоконаного виду з суфіксом *-овува-*: *абстрагувати, авансувати, аналізувати, синтезувати, атакувати, атестувати*.

11. Спосіб дієслівної дії – додаткова семантика, яка вноситься в дієслова афіксами разом з видовим значенням. Додаткова семантика таких дієслів формується на базі основної одночасно з видовим значенням: *співати - заспівати, поспівати, відспівати, наспіватися, розспіватися*. Спосіб дії - це додаткова семантика, сформована в дієсловах словотвірними афіксами разом з видовим значенням. Спосіб дії мають дієслова, непарні за видом, тобто одновидові і деякі двовидові (женити, оженити, переженити, поженити) та словотвірно похідні.

12. Категорія перехідності / неперехідності - це відношення дії, названої дієсловом, до об'єкта. Вона складається із двох граем (граема перехідності, граема неперехідності) і виражає здатність або нездатність керувати прямим додатком. **Прямо перехідними** називаються такі дієслова, які означають дію, що прямо і повністю переходить на об'єкт. Вони виражають спрямованість дії від суб'єкта до об'єкта: *читати газету, шити пальто*. **Неперехідними** називаються такі дієслова, які означають дію, що не спрямована і не переходить на об'єкт. Вона (дія) зосереджена, замкнута в сфері суб'єкта: *Пишається калинонька, явір молодіє, а кругом їх верболози й лози зеленіють* (Шевченко); *Летим. Дивлюся, аж світає, край неба палає* (Шевченко). Така дія й без назви об'єкта повно розкриває свій зміст, свій смисл, своє значення. **Непрямо-перехідні** дієслова означають дію, яка спрямована на об'єкт, але не прямо, а опосередковано, не повністю охоплює об'єкт, а лише частково: *досягти мети* (родовий відм.), *пишатися братом* (орудний відм.), *турбуватися про батьків* (знахідн. відм. з прийм.), *заздрити сусідам* (давальн. відм.), *напасти на ворога* (знахідн. відм.). Такі дієслова лише стосуються об'єкта, означають чисте відношення до об'єкта, але не виражають переходу дії на об'єкт, впливу на об'єкт.

13. Категорія стану - це відношення дії до суб'єкта і об'єкта в реченні. Це означає, що дія, виконувана суб'єктом,

направлена і переходить прямо на об'єкт, тобто дієслово відноситься до підмета у називному відмінку і до прямого додатка: *Дощ поливає землю.*

Сучасна морфологія сформулювала нове визначення категорії стану: категорія стану - це відношення дії, названої дієсловом, до діючої особи, тобто до суб'єкта. Це означає, що фактично всі дієслова мають категорію стану: 1) особові перехідні, 2) особові неперехідні, 3) безособові, у яких в одних випадках суб'єкт нульовий (*Надворі стихає*), а в інших виражений давальним відмінком (*Йому не спиться*).

Категорія стану реалізується двома грамемами - грамемою активного стану і грамемою пасивного стану.

До а к т и в н о г о (дійсного, основного) належать дієслова, дія яких безвідносно до об'єкта виконується суб'єктом, який виражається називним відмінком і займає позицію підмета: *Діти відпочивають.*

До п а с и в н о г о належать дієслова, дія яких виконується суб'єктом, вираженим орудним агентивним відмінком, що займає позицію непрямого додатка. Утворюються від дієслів активного стану за допомогою морфа *-ся*, який не змінює лексичного значення дієслова, а змінює лише його форму - активний стан на пасивний, пор.: *Учні фотографують школу* (активний стан) - *Школа фотографується учнями* (пасивний стан). При пасивному стані підмет не виконує дії, а лише стосується неї.

Активна і відповідна пасивна грамеми утворюють станову пару. Це дві словоформи одного дієслова: *читає - читається, малює - малюється, не спить - не спиться*. Станові пари розрізняються не лексичним значенням, а лише формою. І тому *-ся* тут є фактично закінченням: *писати - пишеться*.

14. Способом дієслова називається граматична категорія, яка виражає відношення дії чи стану до дійсності, встановлюване мовцем. Спосіб дієслова має предикативний і

модальний характер. Предикативність виявляється у зв'язках дії чи стану з суб'єктом дії або носієм стану, а модальність в тому, що цей зв'язок встановлює мовець. Модальність в мові виражається різними засобами: фонетичними (інтонація), лексичними (модальні слова і частки), граматичними (категорія способу дієслів). Категорія способу складається з трьох граем - граема дійсного, граема умовного і граема наказового способу, які розрізняються між собою лише граматичним значенням, зберігаючи спільність лексичного. Тому категорія способу є категорією словозмінною, а не словотвірною.

15. Дійсний спосіб (індикатив) означає реальність дії в теперішньому, майбутньому і минулому часі: *А я, прикований ланцем залізним, стою під височенною гранітною скалою...І кожен з нас те знав, що слави нам не буде* (Франко). Дійсний спосіб не має специфічних морфологічних (формальних) засобів свого вираження. Морфологічний показник дійсного способу суміщений з морфами часу і особи. Реалізується дійсний спосіб дієслів у формах теперішнього, минулого і майбутнього часу: *Співці по місту ходять і піснями люд морочать... Люди мучились, як в пеклі, пан втішався, як у раю* (Л.Українка). *Тоді по цій дорозі пройдуть люди, як ми її проб'єм і вирівняєм всюди, як наші кості тут під нею зогниють* (Франко). Дійсний спосіб, відносячи дію до певного часу, подає її як реальне явище і тим самим вказує на особу і число дієслова.

16. Умовний спосіб (кон'юнктив) означає дію, передбачувану, можливу, бажану, але не реальну, тобто не таку, що обов'язково відбудеться. Умовний спосіб називає дію, якої не було, немає й не буде в реальній дійсності, тобто ірреальну. Вона могла б бути за певних умов. Тому дієслова в формі умовного способу не мають категорії часу і категорії особи. Наприклад: можливість - *Я жив би двічі і помер би двічі, якби було нам два життя дано* (Бажан); *Ой забула б я, мій милий,*

і горе і зраду (ЛУкраїнка); бажання -*Хотіла б я піснею стати...* *Хотів би я вільною бачить тебе* (Л.Українка); передбачення - *Може б, хто послухав казки* (Л.Українка). Значення умовного способу в сучасній мові виражається аналітичною формою, яка утворюється з форми минулого часу і елемента *би (б)*: *працював би, пішов би, знайшла б*.

17. Наказовий спосіб (імператив) означає дію імперативну, тобто таку, яка виражає волевиявлення мовця, спонукання слухача до дії у формі наказу, заклику, побажання, поради, прохання, вимоги, пропонування. Це ірреальна дія, якої не було і немає, але з погляду мовця має відбутися. Тому дієслова наказового способу, як і умовного, не мають категорії часу: *Поховайте та вставайте, кайдани порвіте і вражою злою кров'ю волю окропіте* (Шевченко). Форми наказового способу утворюються від основ теперішнього часу за допомогою закінчень, оскільки категорія способу є категорією словозмінною.

18. Категорією часу називається відношення дії дієслова до моменту повідомлення про неї або до іншої дії з метою темпоральної характеристики подій, стану, про які говориться в реченні. Ця темпоральна характеристика здійснюється шляхом протиставлення одна одній часових дієслівних форм, які вказують на одночасний, попередній і наступний перебіг дії у відношенні до моменту повідомлення або іншої дії.

19. Власне теперішній час має дія, яка збігається з моментом мовлення і суттєво не виходить за межі цього моменту, наприклад: *Що ти тут робиш?* В цьому реченні дієслово *робиш* має власне теперішній час, бо дія збігається з моментом мовлення і не виходить за його межі.

20. Невласне теперішній час має дія, яка збігається з моментом мовлення, але одночасно відноситься і до моментів, що передують мовленню, і до моментів, що протікають після мовлення, наприклад: *Де ти бродиш, моя доле?* (Із пісні).

21. Минулий час вказує, що дія відбувалася або відбулася до моменту мовлення про неї: *Колись любилися та й розійшлися, тепер ло заснуло, були заснули.*

22. Майбутній час має три форми вираження - аналітичну, тобто складену (*буду читати, буду писати*), синтетичну, тобто складну (*писатиму, читатиму*) і просту (*напишу, прочитаю*). Дієслова майбутнього часу означають: а) конкретну поодинокую дію: *приготую сніданок, напишу оголошення, куплю книгу, будемо готувати концерт, будемо копати траншею;* б) повторювану дію: *будемо зустрічатися, будемо обніматися, вихвалятимемося, виглядатиму, плакатиму.*

23. Категорія особи – граматична категорія дієслова, яка означає віднесення дії до діючої особи або предмета (до суб'єкта дії) з точки зору того, хто говорить.

24. Дієвідміна – 1. Система змінюваних форм дієслова, що виражають категорії способу, часу, особи, числа, а у формах однини минулого часу й умовного способу – також роду. 2. Групи дієслів, що мають спільні особливості відмінювання залежно від характеру основи.

25. Дієприкметником називається вербоїдна недієвідмінювана форма, що означає дію як ознаку предмета, виражену морфологічними категоріями дієслова і прикметника, напр.: *Шляхи **биті** заросли тернами; Обідрана, сиротою понад Дніпром плаче* (Шевченко). Дієприкметник має специфічне категоріальне значення (дія як атрибутивна ознака в часі), своєрідні морфологічні категорії (єдність дієслівних і прикметникових ознак), спільну з прикметником синтаксичну функцію (означення), свої власні суфікси, яких не має жодна інша частина мови.

26. Активні дієприкметники теперішнього часу утворюються від снов недоконаного виду за допомогою суфіксів *-уч-, -ач-: лежачий, чіруючий.* Активні дієприкметники минулого часу мають суфікс *-л-ий: змерзлий,*

посивілий. Утворюються вони від основ інфінітива, але лише неперехідних дієслів доконаного виду з префіксом: *загоріти - загорі-л-ий*.

27. Дієприслівником називається невідмінювана форма дієслова (вербоїд), яка означає додаткову дію як обставину протікання головної. Вона поєднує в собі ознаки дієслова і прислівника, маючи й свої власні. Напр.: *Мене там мати повила і, повиваючи, співала... Там батько, плачучи з дітьми ...не витерпів лихої долі* (Шевченко).

28. Дієслівні форми на -но, -то – за походженням ці слова є колишніми короткими дієприкметниками пасивного стану минулого часу середнього роду, які в називному відмінку закінчувалися на *-о*. Короткі форми пасивних дієприкметників вже давно зникли. Відірвавшись від парадигми відмінювання, вони перетворилися на невідмінювані форми з новою синтаксичною функцією - функцією присудка в односкладних безособових реченнях: *Закладено фундамент нового будинку*.

29. Прислівник - лексико-граматичний клас невідмінюваних слів з категоріальним значенням непроцесуальної ознаки дії, ознаки непроцесуальних ознак (якості), зрідка ознаки предмета, що виконує синтаксичну функцію обставини або означення, інколи частини присудка. Категоріальне значення непроцесуальної ознаки дії виявляється в тому, що прислівник дає дієслову часову, локальну, причинову, цільову, якісну, кількісну та іншу характеристику: *Йшов сьогодні лісом швидко* (час, напрямок, якість дії); *Працював багато і наполегливо* (кількість і якість дії); *Відмовився спересердя* (причина); *Не прийшов навмисне* (мета).

Прислівники поділяються на займенникові, іменні і дієслівні. За лексичним значенням, синтаксичними властивостями і словотвірними особливостями прислівники поділяються на означальні (атрибутивні) і обставинні.

Атрибутивні означають: 1) якість дії, ознаки предмета: *швидко, по-українському, по-нашому*; 2) ступінь якості та інтенсивності дії або вияву ознаки (кількісне значення): *гаряче любити, надзвичайно ніжний*; 3) порівняння: *соловейком, зигзицею, вовком, по-турецьки*.

Обставинні характеризують дію, ознаку, зрідка предмет з позиції різних обставин - способу дії, часу, місця, причини, мети: *разом, гуртом*, (спосіб); *влітку, спочатку, завтра, пізно, вдень* (час); *вгорі, кругом, далеко, довкола* (місце); *спересердя, зопалу, спросоння, здуру* (причина); *на зло, наперекір, напоказ* (мета).

30. Категорія стану - це самостійна частина мови, тобто клас невідмінюваних слів з категоріальним значенням непроцесуального стану у функції головного члена односкладних (безособових) речень. Наприклад: *безлюдно, необхідно, жаль* і под.

31. Модальність - це функціонально-семантична категорія, яка виражає відношення змісту висловлювання до дійсності і мовця до змісту висловлювання. Розрізняють об'єктивну модальність і суб'єктивну модальність. Об'єктивна модальність -це обов'язкова ознака кожного висловлювання, одна з категорій, яка формує предикативну одиницю - речення. Об'єктивна модальність виражає відношення висловлювання до дійсності як реальне або нереальне (ірреальне): *Люди були щасливі* (реальне відношення); *Хай люди будуть щасливі!*; *Люди були б щасливі* (ірреальне).

Суб'єктивна модальність – це факультативна ознака висловлювання, яка вказує на ставлення мовця до змістувисловлювання.

32. Модальними називаються такі специфічні повнозначні самостійні слова, які виражають суб'єктивну модальність, не бувають членами речення і граматично та інтонаційно відокремлені від інших слів у реченні (очевидно, звичайно,

може, дійсно, правда, здається і под.): Яків чомусь згадав, що за все життя він, здається, ні разу не приголубив її (Чехов).

Категоріальне значення модальників - ставлення мовця до висловленої думки. Модальні слова - це слова повнозначні, яким притаманна своя власна, самостійна номінативна функція.

33. Службові слова: 1) не бувають назвами предметів або ознак, не виконують функцій самостійних членів речення, а вживаються для зв'язку слів, речень або частин речень (В. О.Плотникова); 2) лексично несамостійні слова, що слугують для вираження різноманітних семантико-синтаксичних відношень між словами, реченнями і частинами речень, а також для вираження різних відтінків суб'єктивної модальності (Н. В.Васильєва).

Службові слова виконують номінативну функцію, але не самостійно (як повнозначні), а спільно з повнозначними.

Службові слова мають і граматичне значення, але воно також не самостійне, не відокремлене від лексичного, як у повнозначних словах, а з'єднане, "злите", з одного боку, з лексичним значенням службового слова, а з другого - з граматичним значенням повнозначного слова.

За особливостями семантичних (категоріального значення) і синтаксичних (синтаксичної функції) ознак усі службові слова поділяються на прийменники, сполучники і частки.

34. Прийменник - це така службова частина мови, яка виражає різноманітні підрядні відношення керованого іменника, іменникового займенника, числівника до інших слів у словосполученні і реченні.

35. До первинних належать ті найдавніші прийменники, що в сучасній мові не мають співвідносних повнозначних слів, виступають лише в позиції прийменника, становлять одну морфему, здебільшого односкладову, мають високий рівень абстракції і дуже розвинуту багатозначність: *в* - 34 значення, *від* - 19, *до* - 19, *з* - 68, *на* - 40, *по* - 34, *при* - 16, (див. СУМ, т.1,

2, 3, 5, 6, 7). Групу первинних прийменників утворюють близько 80 лексем найдавнішого походження: *без, біля, в (у), від (од), для, до, з, за, к, коло, крізь, крім, між (межи), на, над, о (об), окрім, перед, під, по, при, про, ради, серед, через, повз, проз і інші*). Це прості первинні прийменники, що складаються з одного кореня. До первинних належать і ті, що утворилися шляхом зрощення двох або трьох первинних прийменників в нерозкладну прийменникову конструкцію: *задхі, заради, з-за, з-межи (з-між), з-над, з-перед, з-під, з-поза, з-поміж (з-помежи), з-понад, з-поперед, з-попід, з-посеред, з-проміж, поза, поміж, понад, поперед, попід, посеред, проміж, щодо*. Ці прийменники називаються первинними складними.

36. До вторинних належать ті прийменники, що виникли в нові часи і співвідносяться в сучасній мові з відповідними омонімічними повнозначними словами (близько, довкола, вглиб, на випадок, з метою і под). Всі вторинні, як правило, багатоскладові. Вони поділяються на однокоремні (замість, збоку, назад) і полілексемні (далеко від, поза межами, на відміну від, у відповідь на).

37. Часткою називається така група службових невідмінюваних слів, які служать для семантичного поєднання в реченні різнорідних його членів, утворення деяких морфологічних категорій, надання висловлюванням і його частинам додаткових смислових, модальних і емоційно-експресивних відтінків, необхідних в комунікативному процесі.

Історично частки як службові слова формувалися на базі різних частин мови - іменників, займенників, прикметників, прислівників, вигуків, сполучників і дієслів. За частиномовною співвіднесеністю частки української мови поділяються на відзайменникові, відприслівникові, відіменникові, віддієслівні, відприкметникові, відвигукові, відсполучникові.

38. Вигук - це така частина мови, яка виражає емоції, волевиявлення та елементи думки (В.Виноградов, В.Горпинич). Елемент думки разом з емоціями та волевиявленнями формують

категоріальне значення вигука як частини мови, що узагальнює різноманітні лексичні значення кожного вигука зокрема : *О, сліз таких вже вилито чимало!* (Л. Українка); *Дарма! Нехай умру, та думка не умре!* (Л. Українка).

За семантикою вигуки української мови поділяються на емоційні, спонукальні, апелятивні, етикетні.

39. Емоційними називаються такі вигуки, які виражають почуття, переживання, фізичний та психічний стан людини. За допомогою емоційних вигуків виражається радість, піднесення, захоплення, здивування, приязнь, сум, горе, туга, жах, страх, переляк, зневага, огида, осуд, докір, закид, обурення, презирство, гнів, невдоволення, досада, співчуття, убоління, вагання, сумнів, рішучість, відчай, безвихідь, певність, іронію тощо. До емоційних належать вигуки : *ой!, їй!, ах!, ех!, тю!, фу!, ха!, матінко!, боже!, господи!, страх!, хвала!, горе!, біда!, лихо!, цур!* та ін.

40. Спонукальними (їх ще називають наказово-спонукальними, імперативними, вигуки волевиявлення) називають такі вигуки, які виражають спонукання, наказ, розпорядження, заклик, заохочення до дії і інші форми волевиявлення мовця. До них належать вигуки : *гей!, но!, пррр!, киш!, геть!, годі!, цить!, гайда!, досить! Давай!, цсс!, соб!, цебе!, ну!, нумо!, ану!, баста!, шабаш!* та ін.

41. Апелятивними (від лат. "звертання" , пор. апеляція, апелятивний, апелювати) називаються такі вигуки, які виражають звертання мовця до співбесідника, щоб привернути його увагу. До них належать: *ейі, гов!, агов!, алло!, ау!, гей!, агей! та ін.* Наприклад : *Гей, ви, раби, візьміть цього співця!* (Л. Українка); *Гей, браття! Диво сталося, дивіться!* (Л. Українка); *Ей, я лиха не боюся!* (Л. Українка). До апелятивних відносять вигуки, якими людина кличе до себе птахів, тварин : *гулі-гулі-гулі!., уть-уть-уть!, цін-цін-цін!, , кць-тць-киць!, паць-паць-паць!*

42. Етикетними називають такі вигуки, які виражають привітання, подяку, прохання, побажання, прощання, пробачення, божіння. До них належать: *добридень!*, *здоровенькі були!*, *до побачення!*, *на добраніч!*, *дякую!*, *смачного!*, *спасибі!*, *вибачте!*, *йй-богу!* та ін.

43. Звуконаслідувальні слова (звуконаслідувальники) - це невідмінювані лексичні одиниці, що відтворюють засобами мови природні нечленороздільні звуки людини, тварин, предметів.

ЕКЗАМЕНАЦІЙНІ ПИТАННЯ З КУРСУ

1. Словотвір як учення про мотивацію і творення похідних слів.
2. Основні поняття словотвору.
3. Принципи словотвірного аналізу.
4. Способи словотворення в сучасній українській літературній мові.
5. Поняття про морфемологію. Морфеміка як тип мовної одиниці.
6. Морфемний склад слова. Поняття про морф і морфему. Типи морфем.
7. Основні зміни в морфемній будові слова.
8. Принципи морфемного аналізу слів.
9. Поняття про граматику. Предмет морфології.
10. Основні поняття граматики. Граматична форма, граматична категорія, граматичне значення.
11. Поняття про частини мови. Різні підходи до класифікації частин мови.
12. Класифікація частин мови, здійснена акад.В.В.Виноградовим.
13. Взаємоперехід у системі частин мови.
14. Іменник як частина мови: загальна характеристика.
15. Лексико-граматичні розряди іменників.
16. Категорія роду іменника.

17. Категорія числа іменника.
18. Категорія відмінка іменника.
19. Поділ іменників на відміни і групи.
20. Особливості відмінювання іменників I, II відмін.
21. Особливості відмінювання іменників III, IV відмін.
22. Прикметник як частина мови: загальна характеристика.
23. Розряди прикметників за значенням.
24. Ступені порівняння якісних прикметників.
25. Поділ прикметників на групи. Особливості відмінювання.
26. Числівник як частина мови: загальна характеристика.
27. Розряди числівників за значенням і морфологічним складом.
28. Відмінювання числівників.
29. Займенник як частина мови. Розряди займенників за значенням, морфологічний склад.
30. Відмінювання і правопис займенників.
31. Поняття про дієслово як частину мови. Форми дієслова.
32. Категорія виду дієслова.
33. Інфінітив. Дві основи дієслова. Класи дієслів.
34. Категорії роду, числа та особи дієслова.
35. Категорія стану дієслова.
36. Категорія перехідності/неперехідності дієслова.
37. Категорія способу дієслова.
38. Категорія часу дієслова.
39. Дієвідміни дієслова. Дієвідмінювання. Правопис особових закінчень.
40. Дієприкметник як форма дієслова. Творення дієприкметників.
41. Дієприслівник як особлива форма дієслова. Творення дієприслівників.
42. Прислівник як частина мови. Розряди прислівників за значенням.
43. Ступені порівняння прислівників.
44. Творення і правопис прислівників.

45. Загальне поняття про категорію стану як частину мови.
Класифікація слів категорії стану.
46. Модальні слова.
47. Поняття про службові частини мови. Прийменник.
48. Сполучник.
49. Частка.
50. Вигук як особлива частина мови. Звуконаслідування.

ТЕМАТИКА РЕФЕРАТИВ, ПОВІДОМЛЕНЬ

Структурно-семантичні групи дієслів в сучасній українській мові.

Синтаксичні функції дієприкметників у сучасній українській мові. Система і структура граматичних категорій дієслова.

Дієприслівник у сучасній українській літературній мові.

Граматична характеристика дієприкметника і його місце в системі частин мови.

Сівідношення категорій предикативності і стану.

Давноминулий час: проблема та гіпотези.

Синтаксичні функції інфінітива.

Час та його відображення в граматичних категоріях дієслова.

Морфолого-синтаксичні особливості прислівників.

Історія акцентуації прислівників в українській мові.

Класифікація прислівників за значенням.

Морфологічна будова і способи творення прислівників.

Сполучники і сполучні слова як засоби зв'язку частин складнопідрядного речення.

Прийменникова система української мови.

Критерії розрізнення омонімічних сполучників і сполучних слів.

Функції модальних часток.

Лексичне значення прийменника.

Знаковий статус вигуків.

Інтер'єктиви в українській мові.

Система сполучників в українській мові.

Категоріальні ознаки та синтаксичні функції часток.

СХЕМИ І ПРИКЛАДИ МОРФОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ ДІЄСЛОВО

1. Словоформа в тексті.
2. Назва частини мови.
3. Початкова форма.
4. Узагальнююче лексичне значення.
5. Вид, значення і засоби вираження.
6. Перехідність/неперехідність.
7. Стан, засоби вираження.
8. Спосіб, засоби вираження.
9. Час, засоби вираження.
10. Особа чи рід, число; засоби їх вираження.
11. Основа інфінітива й основа теперішнього часу.
12. Клас дієслова.
13. Дієвідміна, її показник.
14. Синтаксична роль.

Приклад аналізу

Серед долини *зеленіють* розкішні густі та високі верби...(І.С.Нечуй-Левицький).

1. Зеленіють. 2. Дієслово. 3. Зеленіти. 4. Значення процесуальності. 5. Недоконаний вид: позначає незавершену дію, засіб творення – префіксація. 6. Неперехідне дієслово. 7. Стану немає. 8. Дійсний спосіб, засіб вираження – особове закінчення -уть. 9. Теперішній час, засіб вираження – особове закінчення -уть. 10. 3-я особа, роду не має, множина, засоби вираження – особове закінчення -уть. 11. Основа інфінітива – зелені-; основа теперішнього часу – зеленій-. 12. ІУ клас. 13. І дієвідміна, показник – і/-і-ий; -уть. 14. Простий присудок.

ДІЄПРИКМЕТНИК

1. Словоформа в тексті.
2. Назва частини мови.
3. Початкова форма.

4. Вид.
5. Стан, засіб вираження.
6. Час, засіб вираження.
7. Рід і число, засоби вираження.
8. Відмінок, засіб вираження.
9. Синтаксична роль.

Приклад аналізу

Бринять берези. І блукають луни,
Людьми забуті звечора в лісах.

Л.Костенко

1. Забуті. 2. Дісприкметник. 3. Забутий. 4. Доконаний вид. 5. Пасивний стан, засіб вираження – суфікс -т-. 6. Минулий час, засіб вираження – суфікс -т-. 7. Рід відсутній; множина, засіб вираження – закінчення -і. 8. Називний відмінок, засіб вираження – закінчення -і. 9. Означення.

ДІСПРИСЛІВНИК

1. Словоформа в тексті.
2. Назва частини мови.
3. Вид.
4. Перехідність/неперехідність.
5. Зворотна чи незворотна форма.
6. Час, засіб вираження.
7. Синтаксична роль.

Приклад аналізу

Я на гору круту крем'яную
Буду камінь важкий підіймать.
І, несучи вагу ту страшную,
Буду пісню веселу співать.

Леся Українка

1. Несучи. 2. Дієприслівник. 3. Недоконаний вид. 4. Перехідний. 5. Незворотна форма. 6. Теперішній час, засіб вираження – суфікс -учи. 7. Обставина у складі дієприслівникового звороту.

ПРИСЛІВНИК

1. Словоформа в тексті.
2. Назва частини мови.
3. Початкова форма (для означальних прислівників, якщо вони мають ступінь порівняння).
4. Розряд і група за значенням.
5. Ступінь порівняння, засіб вираження.
6. Синтаксична роль.

Приклад аналізу

Весняний вітер стиха віяв...(М.Коцюбинський)

1. Стиха. 2. Прислівник. 3. _____ 4. Означальний прислівник способу дії. 5. Не утворює ступені порівняння. 6. Обставина способу дії.

ПРИЙМЕННИК

1. Словоформа в тексті.
2. Назва частини мови.
3. Значення в реченні (просторове, часове, причинове, мети, міри, межі, знаряддя, способу дії тощо).
4. Група за будовою (простий, складний, складений).
5. Група за походженням (первинний чи вторинний).
6. Значення якого відмінка уточнює в реченні.
7. Синтаксична роль у поєднанні з відмінковою формою.

Приклад аналізу

Над містом, над заводом, над усім Донбасом пролунали гудки (Ю.Смолич).

1. Над. 2. Прийменник. 3. Виражає просторове відношення. 4. Простий за будовою. 5. Первинний. 6. Уточнює значення орудного відмінка. 7. Обставина місця (у поєднанні з іменником).

СПОЛУЧНИК

1. Словоформа в тексті.
2. Назва частини мови.
3. За функцією в реченні.

4. За семантико-синтаксичною ознакою.
5. За способом уживання (одиничний, повторюваний, парний).
6. За будовою (простий, складний, складений).
7. За походженням (первинний чи похідний).

Приклад аналізу

Дід робив людям чи воза, чи сани, чи колеса, чи січкарю (М.Стельмах).

1. Чи.
2. Сполучник.
3. Вживається для утворення сурядних словосполучень.
4. Сурядний, розділовий.
5. Повторюваний.
6. Простий.
7. Первинний.

ЧАСТКА

1. Словоформа в тексті.
2. Назва частини мови.
3. Група за функцією і значенням: фразові (питальні, оклично-підсилювальні, модальні, стверджувальні, заперечні, означальні, спонукальні, кількісні, видільні, приєднувальні), словотворчі, формотворчі частки.
4. Група за будовою (прості чи складені).
5. Група за походженням (первинні чи похідні).

Приклад аналізу

Людей такого рідкісного дару хоч трохи, люди, треба берегти (Л.Костенко).

1. Хоч.
2. Частка.
3. Фразова видільна частка.
4. Проста.
5. Похідна – віддієслівна.

ВИГУК

1. Словоформа в тексті.
2. Назва частини мови.
3. Семантичний розряд (емоційні, спонукальні, апелятивні, етикетні вигуки).
4. Група за походженням: первинні чи похідні (з якою частиною мови співвідносні).
5. Синтаксична роль.

Приклад аналізу

- О, ви говорите не так, як інші дорослі! – вигукнула дівчина (В.Шевчук).

1. О. 2. Вигук. 3. Емоційний вигук. 4. Первинний. 5. Членом речення не виступає.

МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ

Дієслово як частина мови

Характеризуючи дієслово як частину мови, зверніть увагу на те, що в навчальній та науковій літературі існує кілька визначень (дефініцій) дієслова (див. основні поняття курсу). Традиційна граматики визначає дієслово за чотирма ознаками (категоріальним значенням, морфологічними категоріями, синтаксичними властивостями, словотвірними особливостями). Дієсловом називається така частина мови, яка означає категоріальне значення процесуальної дії, вираженої в категоріях виду, стану, способу, часу, функціонує в реченні здебільшого як присудок і має свої власні суфікси (В. О. Горпинич).

Дієслово є виразником динамічної, процесуальної ознаки. Поняття процесу передбачає певні зміни, рух, дію. Будь-які зміни відбуваються в часі. Значення часу, часової протяжності є визначальною (релевантною) ознакою дієслова. Категоріальне значення дії як процесу є тією семантичною базою, на якій формується дієслово як частина мови.

Дієслова української мови поділяються на такі основні семантичні (лексико-семантичні) групи: дієслова руху (пересування, переміщення): їхати, летіти, прямувати; дієслова мислення: думати, мріяти, пам'ятати, аналізувати, розмірковувати, характеризувати; дієслова бажання: бажати, хотіти, прагнути, просити, примушувати, жадати; дієслова мовлення: говорити, мовити, казати, бубоніти, читати, кричати, оповідати; дієслова волевиявлення: дозволяти, наказувати, змушувати; дієслова вияву почуттів: дякувати, ргніватися, ненавидіти, любити, зневажати, терпіти; дієслова вияву ознаки:

зеленіти, добрішати, червоніти; дієслова сприйняття: бачити, чути; дієслова стану: сидіти, спати, морозити; дієслова ставлення: кусати, преміювати, глузувати; дієслова вияву фази дії (фазові дієслова): розпочати, закінчити, продовжувати, припинити.

За семантичною повнотою дієслова поділяються на: 1) повнозначні: читати, розповідати, зеленіти; 2) службові (зв'язка): бути; 3) допоміжні (семантично неповноцінні): почав навчатися, став говорити, продовжував мовчати.

Варто відзначити, що значення процесу, значення дії притаманне й іменникам (ходити - ходіння, ходьба), але воно не виражене в граматичних категоріях (а лише семантично), оскільки дія не приписується предмету чи особі й не осмислюється в часі, а виражається формами роду, числа, відмінка, тобто – опредметнюється. У дієсловах процесуальне значення дії (стану, становлення ознаки) виражене і семантично, і граматично (стан, вид, час, спосіб, особа).

Категорії особи, часу, стану, виду, способу становлять специфіку дієслова як частини мови. На відміну від прикметників, які вказують на постійну ознаку, дієслова означають динамічну ознаку, яка змінюється в часі й виражається в категоріях часу, особи, стану, виду.

В залежності від сукупності тих морфологічних категорій, які виражають значення процесуальної дії, всі дієслова поділяються на дві групи: 1) фінитивні дієслова (особові форми дієслова) і 2) нефінитивні дієслова (вербоїди). У фінитивних дієсловах (особових формах дієслів) граматичне значення процесуальної дії виражається в категоріях стану дії (пасивний, активний), способу дії (дійсний, умовний, наказовий), виду дії (доконаний, недоконаний), часу дії (теперішній, минулий, майбутній), особи.

Всі дієслівні форми (особова форма, інфінітив, дієприкметник, дієприслівник, форми на -но, -то) формують дієслівну парадигму. До складу парадигми дієслова входять

форми особи, числа, роду, часу, способу, виду, стану, дієприкметника, дієприслівника, інфінітива, форми на -но, -то.

Проаналізуйте синтаксичні властивості дієслова, виділивши такі особливості:

1) морфологізовану синтаксичну функцію присудка як носія основних предикативних ознак речення (*Відчуваю себе впевненим*);

2) неморфологізовану функцію підмета: *Мріяти – це прекрасно*;

3) неморфологізовану функцію додатка, означення та обставини: *вирішив прийти; бажання відпочити; повернувся подякувати*;

4) здатність дієслова бути як опорним, так і залежним компонентом синтаксичного словосполучення;

5) здатність дієслова самостійно або разом з підметом формує граматичну основу речення.

Зазначте, що дієслово має специфічні суфікси: -а-ти (сказати), -и-ти (косити), -ся, -сь (розважатися, сміятись), -ну-ти (грюкнути), -ува-ти (характеризувати), -ка-ти (охати), -ичи-ти, -ничати (секретничати, оригінальничати), -учи, -ючи (ревучи, співаючи), -ши {віднісши), -виш (спитавши) і ін.

Інфінітив

Аналізуючи інфінітив (нефінітивна форма дієслова, вербоїд), вкажіть, що це початкова форма дієслівної парадигми. Історично інфінітив у індоєвропейській мові був формою давального відмінка імені зі значенням дії, який перейшов у парадигму дієслова. У давньоруській мові він був близький до іменника, виражав лише назву дії, але не відмінювався. Це супін за походженням (давальний відмінок імені перейшов у супін, а супін перейшов у інфінітив).

Інфінітив виконує номінативну функцію - називає дію або процесуальний стан безвідносно до часу, до дійсності, до особи, числа (*читати, кататися*), тому він не має категорії часу, способу, числа, особи, а має лише категорії виду (*писати –*

написати), стану - активний і пасивний (*будувати – будуватися*), перехідності / неперехідності (*зустріти, сидіти*).

У реченні інфінітив виступає підметом: *Життя прожити – не поле перейти*; присудком: *Жити – батьківщині служити*; означенням: *Командир прийняв рішення наступати*; обставиною: *Прийшов привітатися*; додатком: *Наказав їти*; у словосполученні буває опорним і залежним компонентом: *вивчити поему; бажання сфотографуватися*.

Зверніть увагу, що в сучасній українській мові маркером інфінітива є формотвірний суфікс -ти і його аломорф -ть. Проте в російському мовознавстві цей інфінітивний суфікс вважають флексією (закінченням). На думку В. О. Горпинича, називати морф -ти флексією немає підстав, оскільки він не має основних ознак флексії: не є змінною частиною слова, не використовується для вираження граматичних значень, не є засобом зв'язку слів у словосполученнях чи реченнях.

Дві основи дієслова

Всі дієслівні форми творяться від двох основ: а) основи інфінітива (інфінітивні основи), б) основи теперішнього часу.

Основа інфінітива видаляється шляхом відокремлення суфікса **-ти**. Від інфінітивних основ утворюються: 1) дієслова минулого часу: *вчи-ти – вчив*; 2) дієслова умовного способу: *вивчати – вивчав би*; 3) дієприкметники минулого часу: *записати – записаний*; 4) дієприслівники доконаного виду: *накресливши*.

Основа теперішнього часу утворюється шляхом відокремлення особових закінчень від дієслів теперішнього часу третьої особи множини або від будь-якої особової форми.

Від основ теперішнього часу утворюються: 1) всі особові форми теперішнього часу: *радіє, будують*; 2) всі форми майбутнього часу доконаного виду: *прочитаємо, вивчу*; 3) особові форми наказового способу: *любімо, всавайте*; 4) дієприкметникові форми теперішнього часу: *відпочиваючий*; 5) дієприслівники недоконаного виду: *читаючи, співаючи*.

Зверніть увагу, що здебільшого основи інфінітива і основи теперішнього часу не збігаються: *чита-ти - читай-уть*; збігаються лише тоді, коли інфінітивний суфікс *-ти* знаходиться після приголосного, який не чергується: *нес-ти - нес-уть, рев-ти - рев-уть*. Але якщо кінцевий приголосний піддається чергуванню, то такі консонантні основи не збігаються: *пряс-ти - пряд-уть; брес-ти - бред-уть, плес-ти - плетуть, ляг-ти - ляж-уть*.

Морфологічні класи дієслова

Морфологічні класи дієслів - це групи дієслів, що об'єднуються на базі співвідношення суфіксів інфінітивних і презентних основ.

Морфологічні класи дієслів бувають продуктивними і непродуктивними. До продуктивних належать такі морфологічні класи, за моделями яких утворюються нові похідні основи: *комп'ютеризувати - комп'ютеризують, приватизувати - приватизують*.

В українській мові нараховують п'ять продуктивних класів. До першого класу належать дієслова з основами на *-а-* - *-ай-*: *стрибати - стрибають, продати - продають*.

До другого класу належать дієслова на *-і-ій-*: *біліти - біліють, каменіти - каменіють*.

До третього класу належать дієслова на *-ну-* (що збігається в минулому часі) - *-н-*: *крикнути (крикнув) - крикнуть, прагнути (прагнув) - прагнуть*.

До четвертого класу належать дієслова на *-ува-* - *-уй-*: *ночувати - ночують, скорочувати - скорочують*, (сполуки *-ув-* не є суфіксами в дієсловах: *жувати, кувати, клювати, плювати та ін.*).

До п'ятого класу належать дієслова з основами на *-и(i)* - основа на приголосний: *любити - люблять, сидіти - сидять*.

За В. О. Гориничем, до непродуктивних належать такі класи дієслів, за моделлю яких в сучасній українській мові нові

слова не утворюються: *горіти, молоти, нести, везти, летіти, дати*.

До першого непродуктивного класу належать дієслова:

1) інфінітивні кореневі основ яких закінчуються на [a], а відповідні презенсні основи - на [н], [м], що з'являються на місці [a]: *жа-ти -жн-уть, вз-яти - візьм-уть, поча-ти - почн-уть*;

2) інфінітивні кореневі основи яких закінчуються на приголосний, а відповідні презенсні - також на приголосний, що чергується: *мог-ти - мож-уть, пек-ти - печ-уть, ляг-ти - ляжуть, тек-ти - теч-уть*;

3) інфінітивні основи яких закінчуються на [o], [e], а презенсні - на приголосні після випадіння звуків [o], [e]: *боротися - бор'-уться, вмер-ти- вмер-уть, тер-ти - тр-уть*.

До другого непродуктивного класу належать дієслова:

1) інфінітивні кореневі основи яких закінчуються звуком [a], а відповідні презенсні - приголосними після випадіння [a] (з чергуванням або без нього): *рва-ти - рв-уть, бра-ти - бер-уть, тка-ти - тч-уть; маза-ти - маж-уть, писа-ти - пиш-уть, стоя-ти - стой-ать, краяти - край-уть*;

2) інфінітивні основи яких закінчуються на [i], а відповідні презенсні- на приголосні: *горі-ти - гор'-ать, леті-ти - лет'-ать, терпі~ти - терпл'-ать*;

3) інфінітивні основи яких закінчуються суфіксом -ва-, що у відповідних презенсних основах чергується з -й-: *да-ва-ти - да-й-уть, тдста-ва-ти - відста-й-уть*.

До третього непродуктивного класу належать дієслова, інфінітивна основа яких має суфікс -ну-, що в презенсних основах замінюється суфіксом н-, а в формах 3 особи однини чоловічого роду минулого часу - нульовим суфіксом: *мерз-ну-ти - мерзнем-уть - мерз, сох-ну-ти - сох-н-уть - сох*.

До четвертого непродуктивного класу належать дієслова, інфінітивні основи яких закінчуються звуками [u],[i], після

яких у відповідних презенсних основах з'являється суфікс *-й*: *би-ти - б-й-уть, ви-ти - ви-й-уть, сиві-ти - сиві-й-уть*.

До п'ятого непродуктивного класу належать дієслова, інфінітивні основи яких закінчуються на голосний, а у відповідних презенсних основах нарощуються звуки *[в],[м],[н]*: *жи-ти – жи-в-уть, ду-ти - д-м-уть, надіти - наді-н-уть*.

Це найголовніші класи, їх існує більше, але вони представлені поодинокими прикладами.

Отже, структурні класи дієслів виділяються на основі співвідношення основ інфінітива і теперішнього часу.

Категорія виду

Розглядаючи питання про категорію виду, відзначте, що існує розділ граматики, що вивчає дієслівний вид і всю сферу видових і суміжних з ними значень – *аспектологія*. У граматиці процеси відображаються і в часі. Дієслово для цього має спеціальну граматичну категорію часу. Є граматичні засоби, які вказують й на спосіб перебігу дії в часі. Дія, яка позначається дієсловом, відбувається або безвідносно до обмежень (*діяти, хвилюватися*), або з обмеженнями (*їхати - приїхати, бігти – прибігти*).

Внутрішнім обмеженням дії, внутрішньою межею, внутрішнім рубежем дії є такі понятійні явища: завершеність дії (*вивчити уривок; результат (наслідок) дії; захистив (дипломну роботу)*); однократність (одноразовість) дії: *стукнув, крикнув*; початок дії: *запрацював (мотор), зашумів (ліс)*; многократність обмеженої в часі дії: *поперераховувати (всі папери), понаносити (їжі)*.

Отже, відношення дії, названої дієсловом, до внутрішнього обмеження (межі, рубіжа) називається *категорією виду* (або аспектом). Всі дієслова поділяються на дві групи: дієслова доконаного виду і дієслова недоконаного виду. Ці дві грамеми й становлять зміст категорії виду (далі див. основні поняття курсу).

Творення видових форм дієслів

Охарактеризуйте способи творення форм доконаного і недоконаного виду:

1. Префіксальний спосіб.

Власне видових префіксів в українській мові сім: *в-*, *з-* (*с-*, *зі-*), *за-*, *на-*, *по-*, *при-*, *про-*:

в-: *благати* - *вблагати*, *варити* - *вварити*, *коїти* - *вкоїти*;

з- (*с-*, *зі-*): *гріти* - *зігріти*, *хвилюватися* - *схвилюватися*, *жовкнути* - *зжовкнути*;

за-: *свистіти* - *засвистіти*, *планувати* - *запланувати*,

не-: *планувати* - *напланувати*, *грішити* - *нагрішити*,

по-: *мазати* - *помазати*, *хвалити* - *похвалити*,

при-: *їхати* - *приїхати*, *ревнувати* - *приревнувати*,

про-: *ректи* - *проректи*, *мовити* - *промовити*.

Зверніть увагу, що не кожний префікс може утворювати доконаний вид; префікси *пере-*, *під-*, *до-*, *ви-*, *від-*, *рол-*, *де-* (*дез-*), *дис-* (*диспропорція*), *над-* не використовуються при творенні доконаного виду, бо вони або змінюють лише лексичне значення дієслова і не змінюють категорії виду: *бачити* - *передбачити*, *організувати* - *реорганізувати*, *робити* - *переробити* (зробити по-новому), або змінюють вид дієслова і одночасно й його лексичне значення: *писати* (недок.) – *підписати* (док., завірити підписом документ, але при цьому змінюється лексичне значення).

2. Суфіксальний спосіб. На утворення форм виду використовуються такі суфікси:

1) суфікс *-о-* для недоконаного, суфікс *-и-* для доконаного: *виступати* - *виступити*, *захищати* - *захистити*, *ображати* - *образити*, *виробляти* - *виробити*; 2) суфікс *-ува-*, *-юва-* для недоконаного, суфікс *-а-* для доконаного: *записувати* - *записати*, *підкопувати* — *підкопати*, *засмоктувати* - *засмоктати*; 3) суфікс —*ува-*, *-юва-* для недоконаного, суфікс *-и-* для доконаного: *поновлювати* - *поновити*, *скорочувати* - *скоротити*, *відчислювати* - *відчислити*; 4) суфікси *-а-*, *-я-*

для недоконаного, суфікс *-ну-* для доконаного: *махати - махнути, грюкати - грюкнути, кричати - крикнути, хитати - хитнути, вибухати - вибухнути, сіпати - сіпнути*; 5) суфікси *-ва-*, *-та-* для недоконаного, *-ну-* для доконаного: *розвивати - розвинути, розгортати - розгорнути, впливати - вплинути*; 6) суфікс *-ва-* для недоконаного, нульовий - для доконаного: *забивати - забити, зашивати - зашити, дівати - діти, розкривати - розкрити*; 7) суфікс *-а-* для недоконаного, нульовий для доконаного: *лягати - лягти, витирати - витерти, допомагати - допомогти*; 8) суфікс *-овува-* для недоконаного, *-ува-* для доконаного: *ізолювати - ізолювати, мобілізувати - мобілізувати, організовувати - організувати*.

3. Суфіксально-префіксальний спосіб (від окремих дієслів): *вішати - повісити, падати - впасти, чіпляти - почепити, кланятися –поклонитися, ковтати - проковтнути*.

4. Чергування звуків. Воно є супроводжувальним явищем і як самостійний спосіб майже не вживається: *умирати –умерти*.

5. Акцентуаційний спосіб творення видових пар. Це нечисленні утворення дієслів доконаного виду від дієслів недоконаного виду шляхом перенесення наголосу: 1) з суфікса *-а-* на префікс *ви-*: *видихати - видихати, викидати - викидати, вирубати - вирубати, витикати - витикати, вислухати - вислухати*; 2) з суфікса *-а-* на голосний кореня: *перекидати - перекидати, розкидати - розкидати*; 3) з кореневого голосного на префікс *ви-*: *виносити - винести, виходити- вийти*.

6. Суплетивізм як спосіб творення видових пар (поодинокі утворення): *ловити - піймати, говорити - сказати, брати - взяти, ловити - спіймати, іти - ходити*.

Одновидові й двовидові дієслова

Всі дієслова мають вид, але не кожне дієслово утворює видову пару, частина дієслів завжди виступає або в

доконаному, або в недоконаному виді (див. основні поняття курсу).

Тільки у формі недоконаного виду виступають дієслова таких лексико-семантичних груп: 1) зневаги: *гордувати, гребувати*; 2) руху, переміщення: *їздити, ходити*; 3) сподівання: *сподіватися, надіятися*; 4) фізичного стану особи: *мовчати, спати*; 5) відношення до об'єкту: *командувати, гостювати*; 6) дієслова мовлення: *говорити, бесідувати*; 7) дієслова думки: *мислити, гадати*; 8) дієслова з префіксом *по-* із значенням повторюваності: *покрикувати, помахувати*; 9) стану природи: *світати*.

Тільки у формі доконаного виду бувають дієслова, що утворюються за допомогою: 1) префікса *роз-* + *-ся* із значенням результату інтенсивної дії: *розахкатися, розговоритися, розгомонітися, розобіцятися*; 2) *на-* + *-ся* із значенням вичерпності інтенсивної дії: *надуматися, знаходитися, начекатися, натерпітися, надивитися*; 3) префіксів *за-*, *по-*, *про-*, *під-* (з часовим значенням): *за-* (початок дії): *заморгати, запрацювати, затремтіти*; *по-* (повторюваність дії): *поплакати, попрацювати*; *про-* (завершеність дії): *пропрацювати, проквітувати*; *від-* (завершеність дії): *відпрацювати, відхвилюватися*; 4) префікса *пере-* зі значенням багатократності: *перечитати (усі книжки), перебілити (усі стіни), перекидати (все каміння), перевозити (всі речі), перетерпіти (все лихо)*; 5) подвійного префікса *попо-* із значенням завершеної імперативної (багатократно повторювальної) дії: *попочитати, попобілити*.

Отже: 1) одновидові дієслова недоконаного виду означають таку дію, яка не може мати або не передбачає завершення і результату; 2) одновидові дієслова доконаного виду означають таку дію, яка не може бути тривалою в часі або не передбачає тривалості в часі і здійснюється, реалізується миттєво, несподівано, раптово.

Двовидові дієслова

Аналізуючи двовидові дієслова, зазначте, що в українській мові є група дієслів, яка не має морфологічно виражених ознак виду: *мовити, женити, розслідувати*. Вони в одних випадках вживаються в значенні доконаного виду, а в інших – зі значенням недоконаного. Їхні видові значення розрізняються синтаксично в словосполученнях або реченнях (в тексті): *Одночасно можна вінчати кілька пар* (недоконаний вид, дія мислиться як можлива і незавершена); *Марисю вінчатимуть в головному соборі* (дія мислиться як така, що буде реалізована, завершена в майбутньому (пор. *будуть вінчати*)).

До двовидових належать: 1) нечисленна кількість українських дієслів: *розслідувати, мовити, веліти, женити, вінчати*; 2) численна група дієслів іншомовного походження з суфіксом *-ува-*, якщо від них не можна утворити форми недоконаного виду з суфіксом *-овува-*: *абстрагувати, авансувати, аналізувати, синтезувати, атакувати, атестувати*.

Винятки: 1) до двовидових не належать ті безпрефіксні дієслова на *-ува-*, від яких можна утворити форму недоконаного виду з суфіксом *-овува-*: *мобілізувати - мобілізовувати, активізувати - активізовувати*, 2) до двовидових не належать дієслова на *-ува-* (*адмініструвати, диригувати, прогресувати*), що мають форму лише недоконаного виду.

Категорія способу

Способом дієслова називається граматична категорія, яка виражає відношення дії чи стану до дійсності, встановлюване мовцем. Слід звернути увагу, що спосіб дієслова має предикативний і модальний характер. Предикативність виявляється у зв'язках дії чи стану з суб'єктом дії або носієм стану, а модальність в тому, що цей зв'язок встановлює мовець. Модальність в мові виражається різними засобами: фонетичними (інтонація), лексичними

(модальні слова і частки), граматичними (категорія способу дієслів). Власне граматичні засоби вираження модальності вивчає морфологія. Більшість мовознавців розглядають спосіб як категорію об'єктивну.

Відношення дії (стану) до дійсності може бути реальним і нереальним (ірреальним). Реальним є таке відношення, при якому дія (чи стан) справді відбувалася, відбувається або відбудеться дійсно: *Дівчата співали, співають і будуть співати*. Ірреальним є таке відношення, при якому дія (стан), названа дієсловом, не відбувалася, не відбувається і не буде відбуватися, вона лише мислиться як бажана з боку мовця, або могла б відбутися за певних умов: *Не бійся досвітньої мли, - досвітній огонь запали, коли ще зоря не заграла* (Л.Українка). *Я б землю покинув і в небо злітав* (Пісня). Ці дії насправді не відбувалися, їх не було і немає, вони мисляться або як можливі, передбачувані, або як бажані і передають волевиявлення мовця. Отже, граматичне значення форм способу дії передбачає наявність мовця (суб'єкта), мовлення якого містить констатацію об'єктивної дії і її оцінку як бажану, можливу, передбачувану, тобто передає суб'єктивне ставлення мовця до дії.

Всі дієслова мови характеризуються за ознакою реальності або ірреальності, тобто мають категорію способу дії. Для кожного дієслова ця ознака є обов'язковою і регулярною. Але це стосується лише особових форм дієслова. Інфінітивна форма дієслова називає дію безвідносно до дійсності, тому не має категорії способу. Категорія способу складається з трьох грамем – грамема дійсного, грамема умовного і грамема наказового способу, які розрізняються між собою лише граматичним значенням, зберігаючи спільність лексичного. Тому категорія способу є категорією словозмінною, а не словотвірною.

Далі охарактеризуйте значення й творення дієслів дійсного, умовного та наказового способів (див. основні поняття курсу).

Окремо зупиніться на питанні вживання форм одного способу в значенні іншого.

В тексті форми дійсного, умовного і наказового способів можуть вживатися інколи переносно (метафорично) один в значенні іншого:

1) форма умовного способу у значенні наказового: *Чи не встав би, ти, небоже?* (Л.Українка); *Ви що-небудь поїли б; Ви прибрали б кімнату;*

2) форма умовного способу у значенні дійсного: *Я прошу би Вас більше не запізнюватися; Я долі кращої для себе не просила б*(Шевело);

3) форма наказового способу у значенні умовного: *Не пожалій Настя грошей, мала б добрий будинок;*

4) форма дійсного способу у значенні наказового: *Встали! Пішли! Поїхали! Завтра повернеш книгу! Всі слухають відповідь!;*

5) форма наказового способу в значенні дійсного: *А я візьми й постав двійку! А він візьми і піди додому!;*

6) форма наказового способу в значенні умовного: *Не будь тебе, я ніколи не прийшов би сюди! Не зроби цього, все було б інакше! Будь я міністром, відминив би заняття в другу зміну;*

7) форма інфінітива у значенні наказового способу: **Встати! Мовчати! Покликати його і важно вислухати!;** форма інфінітива у значенні умовного способу: **Випити б** оце кави. **Вийти б** оце на свіже повітр;. **Знайти б** своє щастя!

Категорія часу

Висвітлюючи питання про категорію часу, зазначте, що в лінгвістичному розумінні час є відображенням в мові реального, об'єктивно існуючого часу. На базі реального часу сформувалася загальна категорія темпоральності, яка виражається лексичними, синтаксичними і морфологічними засобами. Це граматичний час, носієм якого в морфології є дієслово.

Категорією часу називається відношення дії дієслова до моменту повідомлення про неї або до іншої дії з метою темпоральної характеристики подій, стану, про які говориться в реченні.

Розрізняють час абсолютний і відносний. Час дієслова, що вказує на відношення до моменту мовлення, називається абсолютним, а форми дієслова, що його виражають, формами абсолютного часу: *Сміються й плачуть солов'ї і б'ють піснями в груди* (О.Олесь). Відносний час вказує на відношення до іншої дії, а форми, що його виражають, називаються формами відносного часу: *Думаю, що дощі скоро перестануть*.

Далі розкажіть про системні зв'язки категорії часу з категоріями особи, способу, виду дієслів. Зв'язок її з категорією способу дії виявляється в тому, що вона притаманна лише дієсловам дійсного способу як таким, що називають реальну дію (*вивчаю, вивчав, вивчатиму*), і не властива дієсловам у формі умовного і наказового способу як таким, що називають нереальну, ірреальну дію (*вивчив би, вивчіть*). Зв'язок категорії часу з категорією виду виявляється в тому, що всі дієслова теперішнього часу мають форму недоконаного виду (*доповідаю, пояснюю*), дієслова минулого часу – форму недоконаного і форму доконаного виду (*доповідав, доповів; пояснював, пояснив*), дієслова майбутнього часу – і форму недоконаного і форму доконаного виду (*буду доповідати - доповім; буду пояснювати - пояснюватиму*).

Категорія часу є категорією словозмінною, оскільки творення форм часу змінює лише граматичне значення і не змінює лексичного: *танцює - танцював - танцюватиме; буде - будував -будуватиме*. Засобами вираження виступають особові закінчення (*читаю, читаєш, читає; прочитаю, прочитаєш*), формотворчі суфікси *-в, -л-а, -л-о* та допоміжне дієслово *бути*.

Зв'язок категорії часу з категорією особи виявляється в тому, що категорія особи притаманна лише дієсловам

теперішнього і майбутнього часу, дієсловом минулого часу не властива категорія особи, а притаманна категорія роду: *читав, читала, читало*.

Зверніть увагу, що система часів українського дієслова складається з чотирьох градем (теперішній, минулий, давноминулий, майбутній час). Категорія часу в українській мові підпорядкована категорії виду, яким і зумовлюється система часових форм українського дієслова.

Система часових форм дієслова

Теперішній час

Виділяється два типи абсолютного вживання форм теперішнього часу: 1) власне теперішній (актуальний теперішній) і 2) невластиве теперішній (неактуальний теперішній).

В л а с н е т е п е р і ш н і й ч а с має дія, яка збігається з моментом мовлення і суттєво не виходить за межі цього моменту, наприклад: *Дивлюсь я на небо та й думку гадаю* (Із пісні).

Н е в л а с н е т е п е р і ш н і й ч а с має дія, яка збігається з моментом мовлення, але одночасно відноситься і до моментів, що передують мовленню, і до моментів, що протікають після мовлення, наприклад: *Де ти бродиш, моя доле?* (Із пісні).

Невластиве теперішній час має такі різновиди значень:

1) р о з ш и р е н и й т е п е р і ш н і й ч а с. Дія збігається з моментом мовлення, а також відбувається до і після моменту мовлення. Наприклад, в реченні "*Я пишу дипломну роботу*" дія *пишу* відбувається не тільки в момент мовлення, але відбувалася до мовлення і буде продовжуватися після нього. Пор.: *Співиці по місту ходять та піснями люд морочать* (Л.Українка), *Споконвіку Прометей там оrel карає* (Шевченко);

2) п о с т і й н и й т е п е р і ш н і й ч а с. Дія відбувається постійно - в момент мовлення, до нього, після нього: *Дніпро впадає в Чорне море; Земля обертається навколо Сонця;*

3) абстрактний теперішній час. Дія не відбувається в момент мовлення, вона мислиться як узагальнена до, після і в момент мовлення: *Курчат рахують восени; Сміття з хати не виносять; Коней на переправі не міняють.*

Варто пам'ятати, що, теперішній час може мати і переносне значення, при якому він вживається: а) в значенні майбутнього: *Додому їдемо завтра; Екзамен складаємо в суботу; Диктант пишемо в п'ятницю.* Теперішній час в значенні майбутнього супроводжується часовими детермінативами (лексичними елементами з часовим значенням), які вказують, що дія відбуватиметься після мовлення (*завтра, взимку, ввечері, субота, потім*): *Влітку їду до батьків, а **потім** лягаю до лікарні; Чекаю тебе о сьомій вечора;* б) в значенні минулого: *Влітку діти ніби розлінилися: читають мало, а все бігають до річки, ходять до лісу, збирають гриби.* Теперішній час в значенні минулого супроводжується або дієсловами минулого часу, або словами з часовим значенням (часовими детермінативами), які вказують, що дія відбувалася до моменту мовлення: *Я бачив дивний сон: немов переді мною безмірна та пуста і дика площа. А я, прикований ланцем залізним, стою, під височенною гранітною скалою (Франко), Збірку поезій "На крилах пісень" Леся Українка друкує у 1893 році .* Це так званий "історичний теперішній час".

Вживання теперішнього часу для змалювання минулих подій з метою надання оповіді виразності й динамічності є важливим стилістичним засобом української мови; пор. у Лесі: *І мріялись мені далекі села: дівчата **їдуть**, співаючи, з ланів, клопочуться хазяйки невсипущі..., І мріялись мені росисті луки волинські: здалека чорніє ліс..., а туман на нього...тихим морем напливає...*

Вживання часових детермінативів при дієсловах у формі теперішнього часу спричиняє в них переносне значення категорії

часу (майбутнє або минуле), пор.: **Іду** до школи і зустрічаю директора (теперішній час) - **Минулого літа** Іду до школи і зустрічаю директора (минулий час) - **Завтра** іду до школи, зустрічаю директора і вирішую справу (майбутній час).

Значення і вживання минулого часу

Минулий час вказує, що дія відбувалася або відбулася до моменту мовлення про неї: *Колись любились та й розійшлися, тепер ло заснуло, були заснули*. Допоміжне дієслово в давноминулому часі може вживатися і лише в безособовій формі середнього роду: *було заснув, було заснула, було заснуло, було заснули*. **Погасли** вечірні огні.. всіх владарк ніч покорила (Л.Українка).

Дієслова недоконаного виду в прямому вживанні вказують на дію, яка відбувалася до моменту мовлення і не завершилась, тобто не має результату. Винятків з цього правила немає, якщо не рахувати рідковживаних, поодиноких дієслів недоконаного виду минулого часу із значенням заперечення в функції теперішнього часу та із значенням зневажливого ставлення до чого-небудь в позачасовій функції: а) *Боявся я його!* - тобто "не боюся я його"; б) *Плював він на такі розмови* - тобто ставиться зневажливо до них.

Переважно ж дієслова недоконаного виду минулого часу в переносному значенні (тобто в значенні інших часових форм) не вживаються і означають: 1) конкретну дію: *Люди мучились, як в пеклі, пан втішався, як у раю* (Л.Украшка), 2) дію, що повторювалася: *Вона завжди приходила на заняття без запізнення*. Дієслова минулого часу недоконаного виду мають імперфектне значення (нерезультативне), напр. *Ми працювали у полі*.

Головне значення минулого часу доконаного виду - означати результативну дію, що передує моменту мовлення. Це головне значення може мати перфектний та аористний різновид. Перфектне значення дієслова минулого часу доконаного виду означає результат як рубіж, обмеження дії в

минулому до моменту мовлення. Воно зосереджує увагу не на самій дії, а на її результаті. Недоконаний вид не має значення результату як внутрішнього обмеження дії, він зосереджує свою увагу на самій дії. Тому недоконаний вид має імперфектне значення: *Я працював у полі; Ми тривожим стратосферу, атомне ядро і сферу* (Тичина). Аористне значення минулого часу доконаного виду вказує на результат як внутрішнє обмеження дії, зосереджує увагу на самій дії і підкреслює, що цей результат як завершена дія була актуальною (важливою, значущою) лише в минулому, а в момент мовлення вона не актуальна і сприймається як предмет спогадів. Вона себе повністю вичерпала до моменту мовлення; наприклад: *Прийшла весна 1919 року. Прилетіла, як щаслива доля, припливла веселими, бурними потоками і розлилася по всій Україні* (Довженко).

Значення і вживання майбутнього часу

Майбутній час має три форми вираження - аналітичну, тобто складену (*буду читати, буду писати*), синтетичну, тобто складну (*писатиму, читатиму*) і просту (*напишу, прочитаю*). Аналітична)Орма виражає дію недоконаного виду (*буду співати*), синтетична - недоконаного (*співатиму*), а проста - доконаного (*заспіваю*). Всі вони вказують на дію, яка відбувається після моменту мовлення.

Дієслова майбутнього часу означають: а) конкретну поодинокую дію: *приготую сніданок, напишу оголошення, куплю книгу, будемо готувати концерт, будемо копати траншею*; б) повторювану дію: *будемо зустрічатися, будемо обніматися, вихвалятимемося, виглядатиму, плакатиму, радітиму*. У переносному плані майбутній час може вживатися: 1) в значенні теперішнього: *Герой помре, а слава його живе (помре = помирає); А як усміхнеться, ще й з-під лоба гляне, хоч скачи у воду, кажуть парубки* (Із пісні) (*усміхнеться = усміхається, гляне = дивиться*); 2) в значенні минулого часу з дієсловами *було, бувало*: *Було скажу йому*

кілька слів; Було напишу їй; Було нагадаю їй про батька; Бувало сяду на греблі й ловлю рибу; Бувало піду до школи та й дивлюся, як діти вчаться; 3) в значенні минулого часу з відтінком раптовості: Слухає-слухає, а потім як заспіває; Тихо-тихо, а потім як загуде за вікном.

Особливу увагу слід звернути на слова *бац, скік, кусь, хвать, гам, клац, кап, мах, сіп, смик, тьох, брик; фирк, ах, ох, тят, ляп, штовх, грюк, шмиг, хлюп, кліп, сьорб, хлип, бах, стук, штрик* і под. Її охарактеризувати їх статус у сучасній українській мові.

Категорія перехідності/неперехідності

Аналізуючи цю категорію, відзначте, що семантика одних дієслів така, що актуалізується в реченні без назви об'єкта: *Світить та не гріє сонце золоте; Тихесенько вітер віє, степи-лани мріють, між ярами над ставами верби зеленіють* (Шевченко). Семантика інших т в реченні не може актуалізуватися без назви об'єкта: *Поховайте мене на могилі, серед степу широкого на Україні милій* (Шевченко); *Спіймав облизня.*

У першому випадку дія від суб'єкта не спрямована на об'єкт, а зосереджена в сфері суб'єкта. Вона не вимагає, не передбачає, не породжує функціонально обов'язкового об'єкта, бо він їй непотрібний. У другому випадку дія від суб'єкта спрямована на об'єкт, дієслово вимагає (породжує, передбачає) функціонально обов'язковий об'єкт.

Одні дієслова поширюються додатком (*Мама розповіла казку*), а інші не поширюються (*Дитина спить*). Ця властивість семантики дієслів називається перехідністю/неперехідністю. Отже, категорія перехідності/неперехідності - це відношення дії, названої дієсловом, до об'єкта. Вона складається із двох грамем (грамема перехідності, грамема неперехідності) і виражає здатність або нездатність керувати прямим додатком.

За ознакою перехідності/неперехідності всі дієслова поділяються на дві групи: 1) дієслова дії: *робити, читати*; 2) дієслова стану: *горіти, сміятися, спати, сидіти, радіти*. Однак чіткої межі тут провести не можна. Дійсно, дієслова стану є неперехідними, але дієслова дії бувають і перехідними (*зріти, писати, робити, читати*), і неперехідними (*іти, бігти, рости, ходити, обідати, одіватися*).

Прямоперехідними називаються такі дієслова, які означають дію, що прямо і повністю переходить на об'єкт. Вони виражають спрямованість дії від суб'єкта до об'єкта: *читати газету, шити пальто*. Такі дієслова тільки в поєднанні з назвою об'єкта мають повноцінний, завершений зміст (смісл). Назва об'єкта уточнює значення дієслова, повністю розкриває його зміст, конкретизує його: *розв'язати вузол і розв'язати задачу; Ой н'є Байда мед, горілочку* (Із пісні).

Неперехідними називаються такі дієслова, які означають дію, що не спрямована і не переходить на об'єкт. Вона (дія) зосереджена, замкнута в сфері суб'єкта: *Пишається калинонька, явір молодіє, а кругом їх верболози й лози зеленіють* (Шевченко); *Летим. Дивлюся, аж світає, край неба палає* (Шевченко). Така дія й без назви об'єкта повно розкриває свій зміст, свій змісл, своє значення.

Є дієслова, що означають дію, яка спрямована на об'єкт, але не прямо, а опосередковано, не повністю охоплює об'єкт, а лише частково: *досягти мети* (родовий відм.), *пишатися братом* (орудний відм.), *турбуватися про батьків* (знахідн. відм. з прийм.), *заздрити сусідам* (давальн. відм.), *напасти на ворога* (знахідн. відм.). Такі дієслова лише стосуються об'єкта, означають чисте відношення до об'єкта, але не виражають переходу дії на об'єкт, впливу на об'єкт. Вони називаються непрямо-перехідними, або невластне-перехідними.

Далі слід охарактеризувати формальні (морфемні), етимологічні, семантичні і синтаксичні ознаки розмежування грамам переходності і неперехідності.

Формальні ознаки

1. Морф *-ся* є показником, ознакою грамеми неперехідності: *нести - нестися, клеїти - клеїтися*. Наприклад: *Вітер кошлатить яблуням листя* (Донченко); *Над лобом кошлатився чуб*(Козаченко).

2. Морф *-ува-* є ознакою грамеми переходності: *малювати, оцінювати, бронювати, пояснювати, увічнювати, заорювати*. Але дієслова на *-ува-* (*-юва-*) можуть мати і значення неперехідності: *лимарювати, базарювати, царювати*(виявляти стан).

3. Морф *-і-* є ознакою грамеми неперехідності: *кипіти, паїти, синіти, біліти, золотіти*.

4. Морф *-и-* є ознакою грамеми переходності: *біліти - білити, золотіти ~ золотити, синіти - синити*.

Семантичні ознаки

Деякі лексико-семантичні групи дієслів пов'язані з переходністю/неперехідністю:

1) дієслова із значенням стану - неперехідні: *горіти, горювати, радіти, сміятися, спати, пишатися, хвилюватися*;

2) дієслова із семантикою руху - неперехідні: *падати, іти, їхати, летіти, текти, вступати*;

3) дієслова із семантикою "професійного заняття" - неперехідні: *візникувати, царювати, учителювати*;

4) дієслова "звучання" - неперехідні: *вищати, гавкати, ревити, гриміти, клацати, стукати*; 5) дієслова "мовлення" - перехідні: *говорити, казати, повідомляти, співати, переповідати, оповідати, розповідати, мовити*;

б) дієслова "розумової діяльності і сприйняття" - перехідні: *бачити, чути, відчувати, сприймати, аналізувати*.

Майте на увазі, що багатозначні й омонімічні дієслова з одними значеннями можуть вживатися як перехідні, а з

іншими - як неперехідні: **кричати**: *Кричали друзі незнайомі слова* (Рильський); *Кричать сови, спить діброва* (Шевченко); **говорити**: *Петро говорить діло* (Дорошко); *Ми вдвох ішли й не говорили* (Рильський).

Етимологічні ознаки

До етимологічних ознак належить запозичений характер дієслівних основ. Майже всі дієслова, утворені від запозичених основ за допомогою суфікса *-ува-*, вживаються переважно як перехідні: *інспектувати, інструктувати, інсценізувати, кодифікувати, коментувати, компенсувати, контролювати* і ін. Але серед них є й дієслова неперехідні: *контрастувати, конфліктувати, кореспондувати*: *Знов кореспондую з земляками; З дочками батько більш конфліктує, ніж живе в миру* (Гончар).

Етимологічні ознаки стосуються лише незначної кількості дієслів.

Синтаксичні ознаки

При перехідних дієсловах:

1) об'єкт виражається прямим додатком: *читати книгу, малювати портрет, точити ножі; не читати книги, не малювати портретів; випити води, пасти овець, налити молока, відламати хліба*. Отже, якщо дієслово здатне вживатися з прямим додатком, то воно є перехідним;

2) може стояти з'ясувальна підрядна частина складного речення зі сполучниками, сполучними словами *навіщо, куди, що, де, коли, звідки*: *Він сказав, навіщо прийшов до нас*.

3) може стояти пряма мова: при перехідних дієсловах: *Він сказав: "Я прийшов з вами прощатися"*.

Пам'ятайте, що при неперехідних дієсловах не може бути назви об'єкта ні у формі прямого додатка, ні у формі непрямого додатка:

При невластивих перехідних (непрямо-перехідних) дієсловах об'єкт, на який спрямована дія,

вживається в формі непрямого відмінка: *турбуватися про нас, напасти на ворога*.

Отже: 1) сталих морфологічних ознак перехідності - неперехідності немає, тому цю категорію не можна вважати морфологічною. Але її можна розглядати в морфології, оскільки, по-перше, вона притаманна дієслову як морфологічному класу слів, а по-друге, вона тісно пов'язана з категорією стану, що виявляється як в синтаксичних, так і в морфологічних формах;

2) категорія перехідності/неперехідності є синтаксичною, оскільки розмежування граєм перехідності – неперехідності послідовно реалізується на основі синтаксичних критеріїв;

3) категорія перехідності/неперехідності тісно пов'язана з дієслівною семантикою і зумовлена нею: а) дієприслівники утворюються від перехідних і неперехідних дієслів {*писати - пишучи, писавши; сяяти - сяючи - сявши*); б) активні дієприкметники минулого часу - від неперехідних доконаного виду (*згорілий, перезрілий, накопівий*); в) пасивні дієприкметники - від перехідних, хоч і не завжди регулярно (*говорений, писаний, співаний*).

Категорія стану

Термін "с т а н" є українською калькою грецького іменника "розташування", "стан дієслова по відношенню до суб'єкта і об'єкта дії". Російський відповідник "залог" з'являється в граматиках церковно-слов'янської мови, що створювалися під впливом граматик класичних мов - грецької, латинської (він фіксується в "Граматиці" Мелетія Смотрицького, XVII ст.).

Відзначте, що традиційна система шести станів бере початок від "Російської граматики" М.В.Ломоносова. У російському мовознавстві категорію стану детально описав В.В.Виноградов, розвинувши погляди О.О. Пахматова.

Теорію В.В.Винородова нині прийняли всі вузівські і шкільні граматики. За В.В.Виноградим, категорія стану - це

відношення дії до суб'єкта і об'єкта в реченні. Це означає, що дія, виконувана суб'єктом, направлена і переходить прямо на об'єкт, тобто дієслово відноситься до підмета у називному відмінку і до прямого додатка: *Вітер жене хмари; Дощ поливає землю; Люди збирають урожай.*

Суб'єктом завжди є підмет, виражений називним відмінком. Дія виражається перехідними дієсловами або неперехідними з постфіксом -ся, утвореними від перехідних (*Хмари женуться вітром; Земля поливається дощем; Урожай збирається людьми*). Об'єкт є прямим додатком або непрямим, але тільки в орудному відмінку.

Оскільки стан тісно пов'язаний з категорією перехідності-неперехідності, то категорію стану мають лише перехідні дієслова та неперехідні на -ся, що утворилися від перехідних (*одягатися*).

Дієслова бувають у активному, пасивному і зворотному станах. Активний (дійсний, основний) стан - це такий стан дієслова, при якому суб'єкт (агенс) виражається називним відмінком, займає позицію підмета і діє так, що дія переходить на прямий об'єкт, який виражений знахідним відмінком без прийменника і займає позицію прямого додатка. Це активний стан, який породжує активні конструкції: *Художник малює картину; Бригада будує будинок*. Йому протиставляється пасивний стан, похідний від активного, при якому суб'єкт дії є неактивним (пасивним) носієм дії (пацієнтом), виражається орудним відмінком і займає позицію непрямого агентивного додатка. Пасивний стан породжує пасивні конструкції: *Картина малюється художником; Будинок будується бригадою*. Пасивний стан утворюється за допомогою постфікса -ся від перехідних дієслів, не змінюючи їх лексичного значення. Це словоформа. Тому -ся тут виконує функцію закінчення, а не суфікса. Неперехідні дієслова на -ся, утворені від неперехідних дієслів, стану не мають: *спати - не спиться, лежати - не лежиться*. До пасивного стану належать не всі дієслова на -ся,

що утворилися від перехідних, а лише ті, що при собі мають додаток в орудному відмінку: *будується робітниками, малюється художником, перевіряється вчителем, вивчається студентами*. Ті дієслова на -ся, які утворилися від перехідних дієслів, але не можуть мати при собі додатка в орудному відмінку, належать до зворотного стану: *одягатися, готуватися, турбуватися, збиратися*. У дієслів зворотного стану дія спрямована на діючу особу (на суб'єкт), виходить із суб'єкта і зосереджується в ньому, не має виходу на об'єкт, в них діюча особа (суб'єкт) є одночасно і об'єктом (*купатися*).

Отже, за В.В.Виноградовим, є три стани: активний (дійсний), пасивний і зворотний, тобто три грами категорії стану.

Детальніше зупиніться на характеристиці зворотного стану дієслів.

Зворотний стан

Дієслова зворотного стану поділяються на такі групи;

1) загально-зворотні дієслова означають дію, яка поширюється на суб'єкт: *взуватися, одягатися, роздягатися, сердитися, заспокоюватися* (у них -ся має значення "себе");

2) взаємно-зворотні дієслова означають дію, яка взаємно направлена на обидва суб'єкти, кожний з яких одночасно є й об'єктом: *сваритися, зустрічатися, змагатися боротися*;

3) зворотно-безоб'єктні дієслова означають дію поза відношенням до об'єкта, яка виражає властивість або характеристику суб'єкта: *пес кусається, корова б'ється, папір рветься, лоза гнеться*;

4) зворотно-пасивні дієслова означають дію попри основний суб'єкт такої діючої особи, яка названа додатком в давальному відмінку: *Мені пригадується минуле літо (Я пригадую минуле літо); Йому уявляється батьківський дім (Він уявляє батьківський дім)*.

За В.В.Виноградовим, категорії стану не мають:

1) всі неперехідні дієслова без *-ся* : *молодіти, зітхнути, зеленіти, біліти;*

2) неперехідні дієслова на *-ся*, що без *-ся* не вживаються: *боятися, сміятися, пишатися;*

3) дієслова на *-ся* від неперехідних дієслів, що можуть вживатися без *-ся*: *жити — зжитися, бігати- добігатися, іти - йдеться;*

4) неперехідні безособові дієслова: *світає, темніє, не спиться;*

5) дієслова на *-ся*, лексичне значення яких відрізняється від відповідних дієслів без *-ся*: *добити - добитися, знаходити - знаходиться.*

Сучасна теорія категорії стану

За сучасною теорією, категорія стану - це відношення дії, названої дієсловом, до діючої особи, тобто до суб'єкта. Це означає, що фактично всі дієслова мають категорію стану: 1) особові перехідні, 2) особові неперехідні, 3) безособові, у яких в одних випадках суб'єкт нульовий (*Надворі стихає*), а в інших виражений давальним відмінком (*Йому не спиться*).

Категорія стану реалізується двома грамами - граменою активного стану і граменою пасивного стану.

До а к т и в н о г о (дійсного, основного) належать дієслова, дія яких безвідносно до об'єкта виконується суб'єктом, який виражається називним відмінком і займає позицію підмета: *Діти відпочивають; Малята сплять;*

До п а с и в н о г о належать дієслова, дія яких виконується суб'єктом, вираженим орудним агентивним відмінком, що займає позицію непрямого додатка. Утворюються від дієслів активного стану за допомогою морфа *-ся*, який не змінює лексичного значення дієслова, а змінює лише його форму - активний стан на пасивний, пор.: *Учні фотографують школу (активний стан) - Школа*

фотографується учнями (пасивний стан). При пасивному стані підмет не виконує дії, а лише стосується неї.

Активна і відповідна пасивна грамеми утворюють станову пару. Це дві словоформи одного дієслова: *читає - читається, малює - малюється, не спить - не спиться*. Станові пари розрізняються не лексичним значенням, а лише формою. І тому *-ся* тут є фактично закінченням: *писати - пишеться*.

Зверніть увагу, що станові пари утворюються не від усіх активних дієслів, а лише від перехідних: *виконувати* (завдання) - *виконуватися, перевіряти* (зошити) - *перевірятися*. Від неперехідних дієслів станові пари не утворюються: *спати, бігти, дякувати, пливти, сидіти*. Отже, в станове протиставлення вступають лише перехідні дієслова. Непарні за станом дієслова-це одностанові дієслова.

Одностанові дієслова бувають або тільки активні, або тільки пасивні. До активних належать: 1) неперехідні дієслова без *-ся* (*жити, спати, кричати, торгувати, бігати*): *Ми бігаємо; Діти сплять; Кричать сови; Сплять діврови*; 2) дієслова на *-ся* від неперехідних дієслів: *не спиться, не лежиться, не гуляється*; 3) дієслова на *-ся*, які без *-ся* не вживаються: *намагатися, сміятися, задаватися, пишатися*; 4) дієслова на *-ся* від перехідних дієслів, які набувають іншого значення: *знати - знатися, бити - битися, кусати - кусатися*.

До пасивних належить невелика група дієслів, дія яких зосереджена в самому суб'єкті: *здаватися, подобатися, сподобатися, нудитися, причудитися, снитися, приснитися, подобатися* і ін.

Розкажіть, що вам відомо про дв о с т а н о в і дієслова. Зробіть висновок про те, що стан в дієсловах є словозмінною морфологічною категорією, яка протиставляє не різні лексеми, а словоформи однієї лексеми. Виражається вона як морфологічними (морф *-ся*), так і синтаксичними засобами (прямий додаток і агентивний суб'єкт в орудному відмінку). Отже, в українській мові існують дієслова з формами обох

станів. Це здебільшого перехідні дієслова, здатні сполучуватися з прямим додатком у формі знахідного відмінка без прийменника. Крім того, існують непарні дієслова у формі тільки активного стану. Це зворотні дієслова з суфіксом *-ся*, а також незворотні дієслова, що не можуть сполучуватися з формою знахідного відмінка в значенні об'єкта дії.

Дієприкметник

Традиційно дієприкметником називається вербоїдна недієвідмінювана форма, що означає дію як ознаку предмета, виражену морфологічними категоріями дієслова і прикметника, напр.: *Шляхи биті заросли тернами; Обідрана, сиротою понад Дніпром плаче* (Шевченко).

Відзначте, що різні мовознавці в дієприкметниках виділяють визначальними (провідними) різні явища: одні – ознаку (атрибутивність), інші - дію (процесуальність). Так у морфології склалося кілька поглядів на категоріальне значення дієприкметника: одні вважають, що дієприкметник виражає ознаку предмета за дією, інші - дію як ознаку предмета. На цій основі перші, абсолютизуючи прикметникові риси дієприкметника, зближають його з прикметником, другі розглядають його як одну із форм дієслова, а треті - як самостійну частину мови.

У морфології дієприкметник розглядається або як змішана частина мови (О.М.Пешковський), або як гібридна дієслівно- прикметникова форма, проміжна між дієсловом і прикметником (В.В.Виноградов), або як віддієслівний прикметник (В.А.Богородицький, Л.А.Булаховський, І.К.Кучеренко, І.Р.Вихованець, К.Х. Шевельов, АЛ. Грищенко), або як атрибутивна форма дієслова (О.О.Лотєбня, МА.Жовтобрюх, В.М. Русанівський, Граматика-80, В.М.Белоусов, О.М.Тихонов і ін.).

Проаналізуйте дієслівні, прикметникові й власні ознаки дієприкметника.

Дієслівні ознаки дієприкметника

Дієприкметники утворюються лише на базі дієслів: *відпочивати* — *відпочиваючий*; мають спільне з дієсловом лексичне значення, пор.: *керувати* - *керуючий*, *керований*; *бажати* — *бажаючий*; спільні з дієсловом морфологічні категорії; вид, час, перехідність/неперехідність, стан.

Від дієслівних видових пар утворюються відповідні дієприкметники недоконаного і доконаного виду: *перевіряти* (недоконаний вид) - *перевіряючий* (недоконаний вид).

Дієприкметник має форми двох часів - теперішнього і минулого: *підкреслити* - *підкреслюючий*, *підкреслений*. Майбутнього часу дієприкметники української мови не мають, оскільки ознакою предмета може бути дія лише тоді, коли вона відбулася або відбувається. Дієприкметники бувають перехідні і неперехідні. Від перехідних дієслів утворюються перехідні дієприкметники, від неперехідних дієслів - неперехідні дієприкметники: *виконувати обов'язки* - *виконуючий*, *вишити рушник*-*вишитий*.

У дієприкметниках зберігається дієслівна категорія стану -активний і пасивний. Активний стан дієприкметників означає, що виконавцем дії і носієм ознаки є один і той самий предмет (особа). Пасивний стан дієприкметників означає, що носієм ознаки є один предмет, а носієм дії" є інший предмет.

Як і дієслова, дієприкметники здатні керувати залежними словами: *виконуючий завдання учень*, *написане пером слово*.

Прикметникові ознаки дієприкметника

Як і прикметники, дієприкметники називають ознаку предмета. Але прикметник означає постійну ознаку (*металеві двері*), а дієприкметник - процесуальну ознаку (*план, виконаний робітником*; *екзамен, складений весною*). Дієприкметник має синтаксичні категорії роду, числа, відмінка: *нині відроджене село*, *нині відроджені села*, *нині відроджених сіл*.

Дієприкметник виступає в реченні узгодженим означенням: *кипляча вода*, *квітнучі сади*. Функцію означення виконує і дієприкметниковий зворот

Як і прикметник, дієприкметник може виступати іменною частиною складеного присудка: *Поле було виоране; Вікна були закриті; Деревя стояли обважнілі.*

Дієприкметники мають спільні з прикметниками закінчення *-ий, -а, -є, -і* (пор. *зелений і завезений*).

Власне дієприкметникові ознаки

До власне дієприкметникових ознак належать:

1) процесуальна ознака за дією в часі на відміну від постійної ознаки прикметника: пор. прикметник *колючий* і дієприкметник *благаючі руки* — *благаючі праці руки, неказаний - не сказаний*; 2) свої власні суфікси, яких не має жодна інша частина мови: а) *-уч- (-юч-), -ач- (-яч-)*: *ідеалізуючий, благаючий, лежачий, дрижачий, киплячий, сидячий*; б) *-л-*: *обважнілий, позеленілий, зав'ялий, опалий, згорілий*; в) *-ш-*: *помігший, перемігший, допомігший*; г) *-т-*: *бритий, дертий, дутий, критий, митий, вилитий*; 3) відсутність процесуальної ознаки за дією в майбутньому часі (на відміну від дієслів). Наявність власне дієприкметникових ознак була підставою для деяких мовознавців вважати дієприкметники самостійною частиною мови.

Охарактеризуйте особливості творення і вживання різних форм дієприкметників. Активні дієприкметники теперішнього часу утворюються від снов недоконого виду за допомогою суфіксів *-уч-, -ач-*: *лежачий*. Активні дієприкметники минулого часу мають суфікс *-л-ий*: *змерзлий, посивілий*. Утворюються вони від основ інфінітива, але лише неперехідних діп-лів доконого виду з префіксом: *загоріти - загорі-л-ий*.

У сучасній літературній мові форми з суфіксами *-ш-, -вш-* зовсім вийшли з ужитку. Лише інколи вживаються в художній літературі для стилізації під офіційно-ділову мову (пор. *пострадавший* у Котляревського). Вийняток становлять лише дієприкметники *перемігший, допомігший, бувший, минувший*.

Безпрефіксні дієприкметники на *-л-ий* втратили категорію часу і перейшли до розряду прикметників: *стиглий, зрілий, прілий, тривалий*.

При творенні активних дієприкметників минулого часу на *-л-ий* з інфінітивної основи випадає суфікс *-ну-* і кінцевий приголосний *-с-* змерзнути — змерз(ну)лий, збліднути — зблід(ну)лий, осісти — осі(с)лий.

Пасивні дієприкметники теперішнього і минулого часу

У давньоруській мові пасивні дієприкметники теперішнього часу утворювалися з допомогою праслов'янського суфікса *-мь, -омь*. В сучасній українській мові вони не вживаються. За походженням з ним пов'язані сучасні прикметники *любимий, знайомий, терпимий, відомий, видимий*.

Пасивні дієприкметники минулого часу у давньоруській мові утворювалися за допомогою суфікса *-ть*. Він був малопоширеним і в староукраїнській мові. Не набув значного поширення і в сучасній українській мові: *битий, грітий, жатий, дутий, роздертий, згорнутий, одягнутий, замкнутий*. Кількість дієприкметників на *-т-ий* в українській мові дуже обмежена. Вони утворюються в основному від односкладових дієслівних коренів -інфінітивних основ:

на *-і-*: *гріти - грітий, зігріти - зігрітий, обігріти - обігрітий*;

на *-и-*: *бити - битий, брати - братий, мити - митий, шити - шитий*;

на *-а-*: *жати - жатий, зажати ~ зажатий, прижати - прижатий*;

на *-у-*: *скути - скутий, підкути - підкутий, розкути - розкутий*;

на *-о-*: *пороти - поротий, колоти - колотий, молоти - молотий*;

на *-ер-*: *дерти - дертий, подерти - подертий, терти - тертий*.

До розряду продуктивних в українській мові належать пасивні дієприкметники минулого часу з суфіксом *-н-ий (-ен-ий)*, що утворюються від основ інфінітива перехідних дієслів:

на *-и-*: *білити - білений, боронити - боронений*; на *-і-*: *велити - велений*; на приголосний: *везти — везений*; на *-а-*: *бажати — бажаний, рубати—рубаний, різати—різаний*; , на *-ува-*: *записувати-записуваний*.

У тих випадках, коли основи інфінітива закінчуються суфіксами *-ну, -о-*, можуть утворюватися варіантні пасивні форми дієприкметників минулого часу з суфіксом *-ен-* і з суфіксом *-от-*: *вернути - вернений, вернутий, висунути - висунений, висунутий, молоти - молений, молотий, колоти - колений, колотий*.

Дієприслівник

Дієприслівником називається невідмінювана форма дієслова (вербоїд), яка означає додаткову дію як обставину протікання головної. Вона поєднує в собі ознаки дієслова і прислівника, маючи й свої власні. Напр.: *Мене там мати повила і, повиваючи, співала... Там батько, плачучи з дітьми не витерпів лихої долі* (Шевченко).

Необхідно відзначити прислівникові ознаки дієприслівника: 1) відсутність форм словозміни (нульова парадигма); 2) здатність вживатися в функції обставин (способу дії, часу, умови, причини); 3) здатність бути залежним від дієслова-присудка; 4) здатність сполучатися з опорним дієсловом способом прилягання. Прилягаючи до дієслова-присудка, який виражає основну дію, прислівник означає додаткову дію до основної. Тому його інколи називають другорядним присудком (О.О.Шахматов, В.М. Русанівський).

Серед дієслівних ознак дієприслівника назвіть наступні: 1) лише дієслівна твірنا основа для дієприслівників: *заснути - заснувши*; 2) спільне лексичне значення у дієслова і

відповідного дієприслівника: *працюю - працюючи*; 3) категорія виду (в дієприслівниках завжди зберігається категорія виду відповідного дієслова: *здобувати - здобуваючи* (недоконаний вид), *здобути - здобувши* (доконаний вид); 4) категорія перехідності/неперехідності (дієприслівники завжди зберігають категорію перехідності або неперехідності відповідного твірного дієслова): *сидіти - сидячи, сидівши* (неперехід.); 5) категорія стану (дієприслівники завжди зберігають активний або пасивний стан відповідного твірного дієслова): *гойдати - гойдатися і гойдаючи - гойдаючись*; 6) постфікс -сь (-ся) як спільний засіб творення пасивного стану: *хитати -хитатися, хитаючи - хитаючись*; 7) здатність керувати тими самими формами: *лиштуватися з друзями - листуючись з друзями, прокидатися від шуму - прокидаючись від шуму*; 8) здатність сполучатися з тими самими прислівниками: *їхати швидко - їдучи швидко, йти поволі - йдучи поволі*.

Зверніть увагу, що інколи у дієприслівниках виділяють і категорію часу (М.А.Жовтобрюх, В.М.Русанівський, АЛ.Грищенко) - теперішній і минулий. Але достатніх підстав для цього немає. По-перше, основною ознакою категорії часу є відношення дії до моменту мовлення про неї. Такої ознаки дієприслівники не мають, бо їх дія додаткова і означається не відношенням до моменту мовлення про неї, а відношенням до основної дії. По-друге, вираження одночасності чи передуювання дії дієприслівника залежить не від семантики самого дієприслівника, а залежить і зумовлене значенням основної дії (дієслова). По-третє, відносний характер часового значення дієприслівника (а не об'єктивний час) не дозволяє виділити граему минулого часу. На думку деяких граматистів (П.С.Кузнецов), часове значення у дієприслівника повністю зрослося з категорією виду: дієприслівник, утворений від дієслова недоконаного виду, набуває значення недоконаного виду, яке повністю збігається зі значенням теперішнього часу (*співати - співаючи*)', а дієприслівник, утворений від дієслова

доконаного виду, набуває значення доконаного виду, яке збігається зі значенням минулого часу (*закінчити - закінчивши*). Тому доцільніше говорити не про категорію часу дієприслівника, а про часові значення дієприслівника. Їх три: одночасність, попередність та наступність. Вони зумовлені категорією виду твірних дієслів. Дієприслівники недоконаного виду означають одночасність дії дієприслівника як додаткової дії з дією основною: *На березі стояли люди, **стояли** довго, **проводжаючи** очима рідних рибалок* (Шиян); *!, несучи вагу ту страшну, **буду** пісню веселу **співать*** (Л.Українка). В цих дієприслівниках виділяється одночасність дії незважаючи на те, що дієслова мають форму минулого та майбутнього часу.

Дієприслівники доконаного виду означають попередність або наступність додаткової дії стосовно основної. Попередність (дія дієприслівника відбувається раніше дії дієслова): *Дівчата підбирали буряки, **обрізавши** гичку, **складали** в купи* (Донченко). Наступність (дія дієприслівника відбувається після дії основної): *Не доїжджаючи до ташинського мосту, Оксен круто завернув праворуч* (Тютюнник) - у цьому реченні основна дія (*повернув*) відбулася раніше і спричинила додаткову, виражену дієприслівником (*не доїжджаючи*), яка наступила після основної як її наслідок.

Дієприслівник не має таких дієслівних категорій, як категорія часу, категорія способу, категорія особи, категорія числа, категорія роду.

Важливим є відзначити власні дієприслівникові ознаки: 1) значення додаткової дії; 2) власні суфікси: а) *-учи (-ючи)* із значенням недоконаного виду при дієслівних основах теперішнього часу першої дієвідміни; б) *-ачи (-ячи)* із значенням недоконаного виду при дієслівних основах теперішнього часу другої дієвідміни; в) суфікси *-ши* (в основах на приголосний), *-вши* (в основах на голосний) із значенням доконаного виду при основах інфінітива.

Дієприслівникові суфікси *-учи*, *-ачи*, *-ши*, *-вши* утворилися з морфів дієприкметника і прислівника. Дієприкметниковими є морфи *-уч-*, *-ач-* (пор. *ревучий*, *миючий*, *керуючий*, *лежачий*, *висячий*), *-ш-*, *-вш* (пор. рос. *несший*, *завший*).

Довідка про особливості формування дієприслівника:

Як граматична категорія дієприслівник сформувався в історичну епоху української мови. Граматисти (В.М.Русанівський і ін.) стверджують, що в давньоруській мові були лише зародки дієприслівника, який формувався на основі придієслівного вживання коротких активних дієприкметників, які втратили здатність змінюватися за відмінками, родами і числами.

У давньоруській мові короткі активні дієприкметники вживалися в предикативному й атрибутивному значенні, тобто могли бути присудком і означенням. У дієприслівники перетворювалися ті дієприкметники, що виступали у функції присудка, втративши здатність узгоджуватися з підметом. Вони в теперішньому часі мали чотири форми в називному відмінку: 1) форму називного відмінка однини чоловічого і середнього роду на *-а*, *-А*; 2) форму називного відмінка однини жіночого роду на *-чи*; 3) форму чоловічого роду множини на *-че*; 4) форму жіночого роду множини на *-ч з ер*.

В староукраїнській мові форми на *-а*, *-А* в писемних пам'ятках вживались уже дуже рідко і в сучасній українській мові вийшли з ужитку, закріпившись в російській (пор. рос. *держа*, *читая*). З трьох форм на *-чи*, *-че*, *-чв* перемогла форма на *-чи* (колишній називний відмінок однини жіночого роду), яка стала єдиною для дієприслівників недоконаного виду.

Дієприслівники доконаного виду на *-в*, що були формою називного відмінка однини чоловічого і середнього роду минулого часу, у давній українській літературній мові вживалися тільки як данина традиції, в сучасній українській

мові повністю вийшли з ужитку, закріпившись в російській (пор. рос. *прочитав, написав, нарисовав*).

У сучасній українській літературній мові дієприслівники доконаного виду мають суфікси *-ши, -вши*, які історично є формою називного відмінка однини жіночого роду минулого часу.

Як видно, дієприслівник має специфічне категоріальне значення (додаткова дія), своєрідні морфологічні категорії (єдність дієслівних і прислівникових ознак), своєрідну синтаксичну функцію (другорядний присудок і обставина), свої власні суфікси, яких не має жодна інша частина мови. Це й спричинило різні погляди на дієприслівник.

В.В.Виноградов визначив дієприслівник як гібридну прислівниково-дієслівну категорію з ознаками дієслова і прислівника. О.М.Пешковський вважав дієприслівник "змішаною частиною мови, яка об'єднує властивості дієслова і прислівника". В.О.Богородицький відносив дієприслівники до прислівників. В.М.Русанівський, А.П.Грищенко розглядають його як одну із форм дієслова. В.О.Горпинич зазначає, що оскільки лексико-граматичні властивості дієприслівників не вкладаються ні в рамки дієслова, ні в рамки прислівника, то це дає підстави достатньо обґрунтовано розглядати дієприслівник як самостійну частину мови.

Отже, формування дієприслівника - це перетворення активних коротких узгоджуваних дієприкметників з предикативною функцією у неузгоджувані слова зі статусом самостійної частини мови під впливом прислівника.

Дієслівні форми на -но, -то

У сучасній українській мові вживаються невідмінювані слова на *-но, -то*.

За походженням ці слова є колишніми короткими дієприкметниками пасивного стану минулого часу середнього роду, які в називному відмінку закінчувалися на *-о*. Короткі форми пасивних дієприкметників вже давно зникли.

Відірвавшись від парадигми відмінювання, вони перетворилися на невідмінювані форми з новою синтаксичною функцією - функцією присудка в односкладних безособових реченнях: *Закладено фундамент нового будинку; Занесено до трудової книжки.*

Безособові форми на *-но, -то* вживалися ще в давньоруській мові. Вони були поширені і в мові давньоукраїнських грамот (XIV-XV ст.). Проте в цей час формально предикативні форми на *-но,- -то* ще не відділялися від форм називного відмінка однини середнього роду коротких дієприкметників. У другій половині ХУІІІ-першій половині ХVІІІ ст. остаточно формуються дієслівні форми на *-но, -то* в предикативній функції.

З повними пасивними дієприкметниками вони мають спільні і відмінні риси.

Спільні риси: 1) утворюються від основи інфінітива перехідних дієслів: *відремонтована квартира — відремонтовано квартиру; прочитана книга - книгу прочитано;* 2) виступають присудками в реченні; *Робота була перевірена - Роботу було перевірено;* 3) мають минулий час: *Трактор відремонтований - Трактор відремонтовано;* 4) мають в основі спільні суфікси *-н-, -ти-*: *збудований - збудовано, покритий - покрито;* 5) керують формами орудного і давального відмінків (*призначені студентам - призначено студентам, написані пером — написано пером*).

Відмінні риси: 1) не мають парадигми відмінювання, 2) не вживаються в пасивних конструкціях, 3) не виконують функції означення, 4) вживаються як присудок лише в неозначено-особових реченнях, 5) виступають лише присудком (пасивні дієприкметники виступають і означеннями і присудками), 6) мають свій власний суфікс *-о;* *відчинений - відчинено,* 7) керують додатками у формі знахідного відмінка (*надруковано книгу, завершено роботу, здобуто перемогу*).

Отже, хоча форми на *-но*, *-то* й виникли на базі коротких пасивних дієприкметників середнього роду і нині від кожного пасивного дієприкметника можна утворити форму на *-но*, *-то* (*прочитаний - прочитано, здобутий - здобуто*), але ці форми набули таких нових ознак, які вже не дозволяють розглядати форми на *-но*, *-то* як різновид пасивних дієприкметників. Таких ознак три: невідмінюваність, синтаксична функція, власний морф *-о* як формальний засіб вираження.

Невідмінюваність форм на *-но*, *-то* протиставляє їх дієприкметникам і зближує з невідмінюваною формою дієслова (дієприслівником) та незмінюваними частинами мови (прислівником, категорією стану). Морф *-о* у формах на *-но*, *-то* структурно і функціонально асоціюється з прислівниками і словами категорії стану на *-о* (пор. *холодно, зелено, водяно, зоряно*). Та форми на *-но*, *-то* не стають обставинами (як дієприслівник і прислівник), а подібно до категорії стану набувають синтаксичної функції присудка безособових речень. Це остаточно відокремило їх від форм пасивних дієприкметників і сформувало в окрему самостійну дієслівну форму.

Диференціальними ознаками її можна вважати: 1) невідмінюваність, 2) синтаксичну функцію присудка односкладних безособових речень і 3) наявність формального засобу вираження *-морфа -о*.

Прислівник

Характеризуючи прислівник, відзначте його семантико-граматичні особливості та синтаксичну роль.

Прислівник - лексико-граматичний клас невідмінюваних слів з категоріальним значенням непроцесуальної ознаки дії, ознаки непроцесуальних ознак (якості), зрідка ознаки предмета, що виконує синтаксичну функцію обставини або означення, інколи частини присудка. Прислівник (як і інші частини мови) визначається сукупністю семантичних, морфологічних, синтаксичних і морфемних рис.

Категоріальне значення непроцесуальної ознаки дії виявляється в тому, що прислівник дає дієслову часову, локальну, причинову, цільову, якісну, кількісну та іншу характеристику: *Йшов сьогодні лісом швидко* (час, напрямок, якість дії); *Працював багато і наполегливо* (кількість і якість дії); *Відмовився спересердя* (причина); *Не прийшов навмисне* (мета). Такі прислівники залежать від дієслів і дієприслівників.

Категоріальне значення непроцесуальної ознаки ознак у прислівниках виявляється в якісній та кількісній характеристиці ознаки, названої прикметником, дієприкметником та прислівником: а) *дуже тонкий, надто сміливий, трохи смішний*; б) *прочитаний по діагоналі, підписаний зопалу, перевірений нашвидкуруч, завершений вчора*; в) *дуже швидко, надто повільно*. Такі прислівники залежать від прикметників, дієприкметників і прислівників.

Категоріальне значення непроцесуальної ознаки предмета у прислівниках виявляється в якісній характеристиці предмета: *кава по-турецьки, рух уперед, крок назад, зовсім дитина, біг галопом, читання лежачи, сорочка на випуск*. Такі прислівники належать до іменника.

За лексичним значенням прислівник подібний до прикметника і дієприкметника, оскільки ознаку виражають і прикметники, і дієприкметники. Але вони її виражають за допомогою синтаксичного роду, числа і відмінка, на відміну від прислівника, який виражає нульовими морфологічними засобами.

Синтаксичні властивості прислівників:

1) здатність бути обставиною: *влітку, спочатку, завтра, рано, пізно, вгорі, додому, навколо, далеко, спересердя, зопалу, спросоння*;

2) здатність бути неузгодженим: *кава по-варшавському, прогулянка пішки*;

3) здатність сполучуватися з дієсловами, іменниками, прикметниками, прислівниками у функції залежного

компонента: *сказати зопалу, зробити напоказ; дорога додому, читання вголос;*

4) здатність сполучуватися з прислівниками у функції головного компонента: *дуже цікаво, кругом зелено, навколо зовсім тихо;*

5) здатність прилягати до головного компонента в синтаксичних словосполученнях, оскільки прислівники не мають форм словозміни:

читати швидко, запитати спросоння, надзвичайно приємно;

6) здатність прислівника бути компонентом дієслівного складеного присудка: *До міста було близько; Жартів було занадто багато;*

7) здатність бути детермінантом, тобто надавати непроцесуальну ознаку не окремому членові речення, а цьому реченню (відноситись не до одного члена, а до цілого речення): *Десь, колись, в якійсь країні проживав поет нещасний, мав талан до віршів не позичений, а власний (Л.Українка);*

8) нездатність мати при собі залежне означення, виражене прикметником.

Зверніть увагу, що прислівники від інших частин мови відрізняються і своїми власними суфіксами. До них належать суфікси: *-о: швидко-о, весел-о, ніжн-о; -и: по-хижацьк-и, мовчк-и; -е\ гаряч-е, блискуч-е, рішуч-е, удруг-е, усот-е; -ичі, -ічі: тр-ич-і, дв-іч-і; -ом: раз-ом, гурт-ом, галоп-ом; -ці: назир-ці, наодин-ці, нахипь-ці; -ох: удв-ох, усім-ох; -а: справ-а, злів-а, щомог-а, згорд-а.*

Отже, своєрідне значення, своєрідні морфологічні ознаки, своєрідні синтаксичні властивості і характер суфіксів виділяють прислівник з-поміж інших слів як самостійну частину мови.

В.О.Горпинич зазначає, що оскільки ознаку дієслова виражають і прислівники, і іменники з прийменниками або без них, то віднесеність таких слів чи до іменника, чи до

прислівника викликає труднощі, пор. два речення: *Хлопці сьогодні пішли додому не селом, не полем і не берегом, а лісом; Ми йшли лісом*. Критерієм розмежування таких явищ може бути синтаксична властивість їх: якщо такі слова не допускають при собі прикметника-означення, то вони означають обставину дії і тому є прислівниками; якщо ж допускають, то вони означають об'єкт дії і тому є іменниками. У першому реченні слово *лісом* не може сполучатися з прикметником і тому є прислівником (тут *лісом*, як і *полем*, *берегом* має обставинне значення напрямку дії). У другому реченні слово *лісом* може сполучатися з прикметником (*йшли хвойним лісом, осіннім лісом, зеленим лісом*), бо означає об'єкт дії і тому є іменником.

Морфологічні ознаки прислівника:

- 1) подібно до дієприслівника і на відміну від іменника, прикметника, числівника, дієслова прислівник не має форм словозміни (за іншою термінологією - має нульову парадигму);
- 2) прислівники співвідносяться з іншими частинами мови:
 - а) з іменниками: *восени - осінь, взимку - зима, вночі - ніч, верхом - верх*; б) з прикметниками: *по-новому - новий, по-українському - український, наліво - лівий, добре - добрий*; в) з числівниками: *вдвоє - два, двічі - два, тричі - три*; г) з займенниками: *по-нашому - наш, по-моєму - мій*; д) з дієсловами: *мовчки - мовчати, бігом - бігти*; є) з дієприслівниками: *лежачи - лежачи, сидячи - сидячи*;
- 3) кількісно-якісні прислівники мають ступінь порівняння: *швидко - швидше - найшвидше, чисто - чистіше - найчистіше, весело - веселіше - найвеселіше*.

Тому прислівники поділяються на займенникові, іменні і дієслівні.

Найархаїчніший тип - займенникові, що втратили морфемну подільність.

Іменникові прислівники здебільшого виникли: 1) із застиглих форм іменників, що одержали самостійне значення:

взяти даром, їхати галопом (орудн. відм.), 2) із застиглих прийменниково-відмінкових форм: *здавна, зблизька* (прійменник з + родов. відм.); 3) із числівників з прийменниками: *удвоє, втроє*; 4) із прикметників: *гаряче, тепло*.

Дієслівні прислівники виникли на основі дієслів та дієприслівників: *майже* (від мати), *видно* (від видіти), *спішно* (від спішити).

Займенникові прислівники - це ті слова, які суміщають в собі значення двох частин мови, займенника й прислівника. Вони не називають різних обставин, а лише або вказують на них, або узагальнюють їх, або виражають запитання. Займенникові прислівники поділяються на шість розрядів: 1) запитальні: *де?, куди?, звідки?, чому?, для чого?, як?, коли?*; 2) відносні - це ті ж запитальні, але у функції сполучних слів; 3) означальні: *завжди, інколи, всюди, повсюди*; 4) вказівні: *тут, там, туди, сюди, тоді, тому, так*; 5) заперечні: *ніколи, нікуди, ніяк, нізвідки*; 6) неозначені: *колись, коли-небудь, де-небудь, десь*.

Проаналізуйте лексико-граматичні розряди прислівника, звернувши увагу, що за лексичним значенням, синтаксичними властивостями і словотвірними особливостями прислівники поділяються на означальні (атрибутивні) і обставинні.

Атрибутивні означають: 1) якість дії, ознаки предмета: *швидко, весело, ясно, мудро, ніжно, по-українському, по-нашому, по-парубоцькому*; 2) ступінь якості та інтенсивності дії або вияву ознаки (кількісне значення): *гаряче любити, смертельно поранити, тільки-тільки сіріє, зовсім хворий, дуже красивий, надзвичайно ніжний*; 3) порівняння: *соловейком, зигзицею, дугою, вовком, стовпом, по-турецьки, по-московському, по-французьки*.

Атрибутивні прислівники пояснюють дієслово, прикметник і прислівник: *вчитися відмінно, говорив урочисто, міцно тиснути руки; прекрасно оздоблений, грамотно написаний, досить активно і досить активний, надзвичайно уважний і надзвичайно уважно*.

У словотвірному відношенні атрибутивні прислівники співвідносні з прикметниками: *надзвичайний* - *надзвичайно*, *зелений* - *зелено*, *активний* - *активно*. У морфемному плані вони характеризуються здебільшого суфіксами *-о*, *-е* і префіксом *по-*: *тих-о*, *швидк-о*, *сумлінн-о*; *дуж-е*, *гаряч-е*, *добре*; *по-материнському*, *по-жіночому*, *по-дівочому*, *по-дитячому*. Деякі якісні прислівники мають двочленну категорію ступенів порівняння: *швидко* - *швидше* - *найшвидше*.

Обставинні характеризують дію, ознаку, зрідка предмет з позиції різних обставин - способу дії, часу, місця, причини, мети: *разом*, *гуртом*, *оптом*, *поодинокі*, *вроздріб*, *удвох* (спосіб); *влітку*, *спочатку*, *завтра*, *здавна*, *рано*, *пізно*, *вночі*, *вдень* (час); *вгорі*, *внизу*, *додому*, *кругом*, *далеко*, *близько*, *спереду*, *поруч*, *довкола* (місце); *зозла*, *спересердя*, *зопалу*, *спросоння*, *здуру* (причина); *на зло*, *навмисне*, *наперекір*, *напоказ* (мета).

Атрибутивні й обставинні прислівники розрізняються валентністю: 1) атрибутивні сполучаються з дієсловами, прикметниками та прислівниками і не можуть сполучатися з іменниками (*їхати швидко*, *надмірно швидкий*, *надмірно швидко*); 2) обставинні прислівники сполучаються з дієсловами, прикметниками, прислівниками і іменниками (*йти вперед*, *завжди веселий*, *пізно вночі*, *Київ сьогодні*, *Дніпропетровськ завтра*, *жених поневолі*); 3) лише обставинні прислівники можуть відноситися не до одного слова, а до цілого речення і виконувати детермінативну функцію: *Навколо яблуні цвітуть*; *Нині черемшина квітне буйно*.

Атрибутивні і обставинні прислівники знаходяться в стані взаємодії, про що свідчить здатність атрибутивних переходити в обставинні і навпаки, пор.: *високо підняти руку* (атрибутивний) і *високо літати* (обставинний); *йти додому* (обставинний) і *дорога додому* (атрибутивний).

Деякі граматисти (А.П.Грищенко та ін.) небезпідставно виділяють і третю групу прислівників – п р е д и к а т и в н і прислівники, поділяючи їх на дві підгрупи: 1) власне

предикативні, які в реченні виконують тільки, функцію предиката (присудка): *безлюдно, важливо, вітряно, видно, спішно, можна, морозно, треба, потрібно, чутно, сумнівно, ліньки, прикро, жалко, корисно, соромно, необхідно, варто* і ін.; 2) предикативно-атрибутивні, які в реченні вживаються то в функції присудка, то в функції обставини (*Мені весело. - Весело засміятися; Надворі сонячно. - Сонячно усміхатися; На серці спокійно. — Спокійно спати*).

До власне предикативних прислівників залучаються і іменники, що вживаються як функціональні синоніми до прислівників: *жалко - жаль, страшно - страх, грішно - гріх, соромно - сором, кривдно - кривда (Бити тварину - гріх; Мені жаль нездійснених мрій)*.

Оскільки ці прислівники мають категоріальне значення "стану особи чи природи" і виконують функцію предиката в односкладних реченнях, то частина граматистів (Л.В.Щерба, В.В.Виноградов, М.А.Жовтобрюх) надають їм статусу окремої самостійної частини мови - категорії стану.

Категорія ступенів порівняння прислівників

Атрибутивні прислівники на *-о, -е* в українській мові мають двочленну парадигму ступенів порівняння - вищий, найвищий: *весело — веселіше – найвеселіше*.

Частина граматистів відносить її до категорії словозмінної, вважаючи, що ступені порівняння є граматичними формами одного й того ж за значенням слова. А частина – до словотвірної.

Прислівник - це не нова частина мови, а частина мови, яка свій початок бере з праіндоєвропейської мови. Тому на прислівник звернули увагу вже античні (давньогрецькі) граматисти. Цей термін перейшов і в європейські граматики. Але російська граMATика до середини ХІХ ст. розглядала прислівник разом зі службовими словами як категорію часток, які не мають форм словозміни (на базі морфологічного принципу класифікації частин мови).

У другій половині XIX ст. вчені О.О.Потебня і О.О.Шахматов розглядали прислівник як частину мови з урахуванням його синтаксичної функції, що дало можливість виявити зв'язок прислівника і з прикметниками, іменниками та прислівниками.

Тривалий час прислівник сплутувався з іншими частинами мови. М.В.Ломоносов, наприклад, до прислівників відносив заперечні і стверджувальні частки, питальні займенники, деякі вигуки. Але М.В.Ломоносов правильно пояснив творення прислівників як процес застигання іменникових закінчень. Після М.В.Ломоносова багато російських учених виключали прислівник зі складу частин мови, бо в ньому бачили синтаксичне явище, що виражає тільки відношення (Ф.І.Буслаєв: "Прислівник не є особливою частиною мови").

Сучасні українські граматики вважають, що прислівник не має самостійного лексичного значення (І.Р.Вихованець, К.Г.Городенська). Це твердження ґрунтується на тій думці, що значення прислівника не самостійне, а залежить від значення прикметника. Значення всіх похідних формується на базі значень твірних слів, але значення прислівника цілком самостійне і принципово відрізняється від значення прикметника: значення прикметника залежне від іменника (від носія ознаки), з яким вступає в синтагматичні зв'язки (*біла акація, білий вірш; червоні яблука, червоне дерево, червона лінія*; значення прислівника повністю абстраговано від носія ознаки (*швидко, тихо*), а частина прислівників взагалі не утворюється від прикметника (*сьогодні, вчора, влітку, двічі*) і залежить від лексичного значення дієслова.

Слова категорії стану (станівник)

Висвітлення питання про станівник потребує особливої уваги, оскільки ця категорія слів не розглядається як частина мови в традиційному мовознавстві. На думку В.О.Горпинича, категорія стану - це самостійна частина мови, тобто клас невідмінюваних слів з категоріальним значенням

непроцесуального стану у функції головного члена (за іншою термінологією - присудка) односкладних (безособових) речень. Наприклад: *безлюдно, важливо, необхідно, варто, страх, жаль, гріх, лихо, тихо* і под.

Загальнокатегоріальне значення стану характеризується непроцесуальністю, чим вони протиставляються дієсловам із значенням процесуального стану; пор.: *спішити* (дієслово) - *спішно* (категорія стану), *жаліти* (дієслово) - *жалко, жаль* (категорія стану).

Значення непроцесуального стану є тією семантичною базою, на якій формується станівник як частина мови.

Категоріальне значення непроцесуального стану станівник виражає за допомогою нульової парадигми, чим протиставляється іменнику, прикметнику та дієслову і зближається з прислівником. В окремих випадках станівник зберігає форми ступенів порівняння (*Нам було **присмно**, а господарям **присмніше**; Сьогодні тепло, а вчора було тепліше*), форму умовного способу (*Добре було б їй при матері рідній*). Вовчок та форми теперішнього, майбутнього і минулого часу (*Нам весело; Нам буде весело; Нам було весело*). Але це не ті морфологічні ознаки, що визначають сутність станівника як частини мови. Це, ймовірно, залишки морфологічних ознак тих частин мови, на основі яких він сформувався.

Крім категоріального значення, визначальною ознакою станівника є його синтаксична функція - функція головного члена односкладного (безособового) речення. Це диференціальна (релевантна) ознака, яка розмежує станівники і нестановники (інші частини мови). Наприклад: *Тихо стало скрізь у лузі* (Л.Українка) - *Тихо, тихо з неба світить промінь* (Л.Українка); *Ой чи не жаль тобі, Галю, молоденьких літ?* (Л.Українка) - *Жаль його серце гнітить* (Л.Українка). У першому реченні слово *тихо* є станівником, бо виступає головним членом безособового речення, у другому - прислівником, бо виступає обставиною до дієслова-

присудка *світить*. У третьому реченні слово *жаль* є станівником, тому що виконує функцію головного члена безособового речення, а в четвертому - іменником, тому що виконує функцію підмета при присудковій *гнітить*.

З інших синтаксичних властивостей станівника слід відзначити:

1) нездатність означати чи доповнювати інші члени речення, оскільки станівник виконує функцію незалежного компонента речення - головного члена односкладного речення. Цим він відрізняється від прислівника і прикметника, наприклад: *Тихо в садку, тихо в місті, бо пізня година* (Л.Українка), пор.: *Тихо, тихо Дунай воду несе* (Із пісні);

2) здатність сполучуватися за допомогою прилягання зі зв'язкою *бути* та допоміжним дієсловом *стати* у функції залежного компонента - іменної частини складеного головного члена: *Тихо було у повітрі* (Л.Українка); *Тоді ж кругом так весело було* (Л.Українка); *І на серденьку знов стане тихо* (Л.Українка); *Тяжко чогось мені стало* (Л.Українка);

3) здатність мати при собі в функції залежних компонентів додатки, в т.ч. у давальному відмінку, обставини, інфінітиви: *Не жаль мені життя, а жаль тії людини, що у мені живе* (Л.Українка); *Скрізь чутно пісню, на майдані і в полі* (Л.Українка); *Чи сумно вам, чи радісно читать оповідання про велику драму* (Л.Українка).

Отже, категорія стану як самостійна частина мови фактично сформувалася на семантико-синтаксичній основі.

Лексико-семантичні групи станівника

За значенням слова категорії стану поділяються на такі лексико-семантичні групи: I) слова на позначення фізичного, психічного, інтелектуального, емоційного стану людини і взагалі істоти: *видно, зрозуміло, темно, тривожно, прикро, страшно, холодно, чутно, сумно, тяжко, радісно*. Наприклад: *Чи сумно вам, чи радісно читать оповідання про велику драму?* (Л.Українка); *Сором хилитися, долі коритися!* (Л.Українка);

Всім зрозуміло, що прийде щасливе майбутнє; 2) слова на позначення стану середовища, яке оточує людину: *сухо, тихо, тепло, темно, глухо, сумно, душно, тісно, гарно, красно, пусто*. Наприклад: *У садочку так глухо і темно* (Л.Українка); *Як же тут гарно! Як же тут тихо!* (Л.Українка); *Ой, чи так красно в якій країні, як тут, на нашій рідній Волині!* (Л.Українка); *У мене трошки темно в хаті* (Л.Українка); *Глухо і сумно кругом на просторі* (Л.Українка); 3) слова на позначення стану природи: *тихо, сухо, душно, тепло*, наприклад: *Тихо і тепло, так наче і справді весна* (Л.Українка); *Сухо, ніде ні билини, усе задавило каміння. Душно, ніде ні краплини* (Л.Українка); 4) слова на означення стану з модальним відтінком: *жаль, шкода, доволі, заздро, треба, можно, неможливо, необхідно, варто* (з інфінітивом), *пора, сором*, наприклад: *Жаль мені, що й цей порив погасне* (Л.Українка); *Шкода! Ви вірите, що єсть і рай, і пекло* (Л.Українка); *Пора мені в путь! Пора у путь, хвилини йдуть* (Л.Українка); *Та сором сліз, що ллються від безсилля* (Л.Українка); *Доволі вже сльозам литися* (Л.Українка).

Межі між цими лексико-семантичними групами умовні. Залежно від контексту той чи інший станівник може виражати і психічний стан людини, і стан середовища, може мати модальний відтінок і може не мати його. Пор.: *На морі так темно* (стан природи). - *У мене трошки темно в хаті* (стан середовища); *Тихо було у повітрі* (стан природи або середовища). - */ на серденьку знов стане тихо* (психічний, емоційний стан людини).

Частиномовна база станівника

Категорія стану сформувалася на базі різних частин мови, але не в усіх своїх лексичних значеннях, а лише тих, які стали вживатися у функції присудка. До них належать:

1) іменники *час, пора, гріх, лінь, охота, жаль, лихо, горе, шкода, сором*: *І жаль мені, і думаю я з жалю* (Л.Українка,); *Ой лихо! Ой горе! Пора мені в путь! Горе тому, в чие серце її*

сльози кануть! (Л.Українка), *Час, моя пісне, у світ погуляти. Та сором сліз, що ллються від безсилля* (Л.Українка,);

2) прислівники, співвідносні з прикметниками: *сухо, душно, важко, сумно, тихо, тепло, тяжко, радісно, добре, страшно, весело, темно, смутно, гірко: Смутно, гірко йому в самотині; Глухо і смутно кругом на просторі* (Л.Українка);

3) модальні слова *можна, треба, необхідно, можливо, варто* *Осяяти землю нещасною **треба*** (Л.Українка), ***Не варто** служити химерному світу* (Л.Українка);

4) прислівники, співвідносні з дієсловами: *чутно, заздро, (пор чути, заздрити): Скрізь **чутно** пісню, на майдані і в полі* (Л.УкраїнкаЛ- *Невже тобі заздро, богине, на вбогее щастя моє.*

Але в усіх випадках в категорію стану переходять лише ті слова, які втрачають всі інші функції і виконують лише функцію головного члена односкладного (безособового) речення.

Історія дослідження станівника

Питання про категорію стану в лінгвістиці нині ще не розв'язане. Одні вчені зовсім не визнавали цієї частини мови (А.В. Шапіро, М.Н.Пегерсои, П.С.Кузнецов). Для них це або звичайні прислівники (*тихо, холодно*), або іменники (*жаль, страх*). Інші виділяють ці слова в окрему групу, не називаючи її частиною мови. Наприклад, хоч за самостійну частину мови слова цієї категорії проф. А.П.Грищенко не визнає, але у складі прислівника він їх виділяє в окрему групу і називає предикативними прислівниками: *безлюдно, важливо, вітряно, морозно.*

Чеські лінгвісти ці слова виділили в окрему групу і у першій половині 50-х років ХХ ст. назвали предикативами, хоч і не надали їм статусу самостійної частини мови.

Першим виділив групу слів, які беззастережно не можна віднести ні до якої частини мови (*не можна, можна, жаль, треба, пора*), об'єднав їх зі словами типу *холодно, ясно, весело; повинен, рад, бути наготові, без пам'яті,*

замужем і назвав їх всі категорією стану, надавши їй статус самостійної частини мови, Л.В.Щерба у 1928 р. в статті "О частях речи в русском языке". Ці слова у поєднанні зі зв'язкою не є ні повними прикметниками, ні іменниками у називному відмінку. Вони виражаються або незмінюваною формою (*тепло, душно, морозно*), або формою іменника з прийменником (*без пам'яті*), або формою Іменника в орудному відмінку (*замужем*).

В.В.Виноградов обґрунтував статус цих слів як самостійної Частини мови. Услід за ним визнали категорію стану професори М.С.Поспелов, Є.М.Галкіна-Федорук, МА.Жовтобрюх.

В 60-70 р.р. ХХ ст. термін "категорія стану" не вживався, його замінено терміном "предикатив". Але й предикативи не одержали визнання як самостійної частини мови. Не визнала за предикативами статусу самостійної частини й російська академічна граMATика (ГраMATика-70, ГраMATика-80). Проте є підстави вважати слова категорії стану самостійною частиною мови.

Модальні слова (модальник)

Варто знати, що модальність – це функціонально-семантична категорія, яка виражає відношення змісту висловлювання до дійсності і мовця до змісту висловлювання. Наприклад, зміст речення Для нас у ріднім краю навіть дим солодкий та коханий (Л.Українка) відноситься до дійсності як реальний; у реченні Чи буде дим у ріднім краю солодким та коханим? виражено відношення мовця до змісту як сумнів, невпевненість.

Модальність є мовною універсалією, вона належить до числа основних категорій мови. На думку В.В.Виноградова, вона притаманна всім європейським мовам.

Розрізняють об'єктивну модальність і суб'єктивну модальність. Об'єктивна модальність -це обов'язкова ознака кожного висловлювання, одна з категорій, яка формує предикативну одиницю - речення. Об'єктивна модальність

виражає відношення висловлювання до дійсності як реальне або нереальне (ірреальне): Люди були щасливі (реальне відношення); Хай люди будуть щасливі!; Люди були б щасливі (ірреальне).

Засоби вираження об'єктивної модальності: 1) протиставлення грамам дієслівного способу (дійсний, умовний і наказовий): Діти радісні; Діти були б радісні; Нехай діти будуть радісні.; 2) протиставлення речень за метою висловлювання - ствердження - питання - спонування: Люди добрі; Люди добрі? Будьте добрі!; 3) протиставлення висловлювань за ознакою "ствердження — заперечення", протиставлення речень окличних і неокличних.

Суб'єктивна модальність -це факультативна ознака висловлювання, яка вказує на ставлення мовця до змісту висловлювання. Засоби вираження суб'єктивної модальності:1) специфічний лексико-граматичний клас слів, словосполучення і речення (можливо, очевидно, правда; чого доброго, хіба що; беру розгін з вокзалу); 2) спеціальні модальні частки (так, ну, ні, ага, а як же, точно); 3) вигуки (ой! ох! ах! ну! ба!), пор.: "Та ба - він щастя не бажає!"; 4) спеціальна інтонація (здивування, сумніву, впевненості, недовіри, протесту, іронії тощо); 5) порядок слів (заперечення, іронія), пор.: Він буде тебе слухати. - Буде він тебе слухати; Добрий ти мені друг! - Ти мені добрий друг.

Отже, модальність в українській мові може виражатися: - морфологічними засобами (категорія способу); синтаксичними (вставні слова і речення; типи речень за відношенням до дійсності (за метою висловлювання), за емоційною насаженістю, ствердження - заперечення); лексичними засобами: іменниками (істина, розум, добро, любов, ненависть), прикметниками (істинний, розумний, добрий), дієсловами (здаватися, хвилюватися, мерзнути, радіти), прислівниками (впевнено, зрозуміло, доступно), спеціальними словами, які не входять до названих частин мови, словами типу очевидно, можливо, мабуть. Їх називають модальними словами (модальниками).

Поняття про модальні слова

У морфології розглядаються не всі засоби вираження модальності, а лише ті лексичні одиниці, які виражають тільки модальність, а функції членів речення не виконують. Модальними називаються такі специфічні повнозначні самостійні слова, які виражають суб'єктивну модальність, не бувають членами речення і граматично та інтонаційно відокремлені від інших слів у реченні (очевидно, звичайно, може, дійсно, правда, здається і под.): В окрему групу вони виділяються на основі спільності категоріального значення, граматичних властивостей, функцій.

Семантичні розряди модальних слів

Категоріальне значення модальників - ставлення мовця до висловленої думки. Пор.: Правда потрібна всім і завжди і Правда, може, я сам-таки в цьому винен (Гончар). У першому реченні слово правда є іменником, бо виражає предметність (абстрактне поняття істини, антоніми - брехня, кривда). У другому реченні цей звуковий комплекс має інше категоріальне значення: він не виражає предметності, бо втратив семантичний зв'язок зі словами кривда, брехня Він набув іншого смислу - впевненість мовця в тому, про що говориться в реченні.

Категоріальне значення "ставлення мовця до предмета думки" формується на базі значної кількості модальних значень і відтінків, які поділяються на дві групи: а) модальники зі стверджувальною семантикою (без сумніву, дійсно, звичайно, точно, безумовно, вірно, правильно, правда, факт, насправді, істинно і под.). Вони виражають впевненість мовця в реальності повідомлення, тобто виражають реальну модальність; б) модальники з гіпотетичною семантикою-непередбачуваною (здається, очевидно, можливо, видно, напевно, може). Мовець лише допускає можливість висловлюваного, але не впевнений у його реальності. Це гіпотетична модальність.

Виділяються такі семантичні розряди реальних і гіпотетичних модельників:

-слова, що виражають впевненість (безперечно, безумовно, справді, зрозуміло, без сумніву, природно, правда, звичайно), напр.: Іншим разом Хаєцький, безперечно, зважив би на Маковейові просьби (Гончар);

-слова, що виражають невпевненість щодо вірогідності повідомлюваного (напевно, очевидно, либонь, певно, можливо, може, мабуть), напр.: Мабуть, неможливо знайти галузь знань, яка обійшлась би без послуг математики (З журн.). Ці дві групи вказують на вірогідність виволовлювання;

-слова, що вказують на джерело думки чи повідомлення (кажуть, мовляв, чую, бачу, чутно, по-моєму, за словами, на думку, як кажуть, на мій погляд, як на мене), напр. Почин, кажуть, великий чоловік (Мирний);

-слова, що виражають емоції мовця щодо змісту висловленого (ясна річ, чого доброго, на щастя, на радість, на жаль, на біду, як на зло, на диво, шкода), напр.: Населення, на диво, зустріло нас привітно (Баш); Теплий кожух, тільки шкода, не на мене шитий (Шевченко);

-слова, що виражають звертання до співбесідника (погодьтесь, дозвольте, бачите, уявіть собі, зверніть увагу, прошу вас, чуєте, повірте, бачили), напр.: Чуєш, сурми заграли (Із пісні); Бачили, енело прилітало; Так скажіть, прошу вас, варт чи не варт удити коропа (Вишня);

-слова, що вказують на чужі думки, висловлювання, стиль і їх оцінку (буквально, так би мовити, за Жовтобрюхом, так звані): В свій час ми буквально зачитувалися пригодницькою літературою;

-послідовність, порядок думок (по-перше, по-друге, далі, нарешті, і останнє, на закінчення, і найостанніше), напр.: Нарешті, курячи пилугою, з'явилися дві машини (Стельмах);

-наслідок, висновок, зв'язок з попереднім висловлюванням (навпаки, отож, отже, взагалі, словом, значить, виходить), напр.: Взагалі, підкова в горах стала коштовністю (Гончар).

Отже, модальні слова - це слова повнозначні, яким притаманна своя власна, самостійна номінативна функція.

Морфологічні властивості модальника

Як правило, всі відмінювані слова, переходячи до розряду модальних, втрачають здатність відмінюватися: День, правда, видався тоді теплим і сонячним. Модальним словом в мові стає лише одна з граматичних форм відмінюваного слова (іменники правда, останнє, факт стають модальними лише в називному відмінку однини). І лише в окремих випадках в модальні слова переходить (модалізується) кілька граматичних форм одного слова: чуєш - чули, чула; здається -здавалось, здавалось би; бач - бачиш, бачили, бачив, бачила.

Отже, модальні слова - це група невідмінюваних слів, це слова і словосполучення, що втратили парадигму (набули нульову парадигму).

Синтаксичні властивості модальника

Модальники не є членами речення. Вони в структурі речення синтаксично не пов'язані з його членами способами узгодження, керування. Але не можна твердити, що вони зовсім не зв'язані з членами речення, як це було в традиційній граматиці і в підручнику М А Жовтобрюха. Вони тісно пов'язані з іншими членами речення семантично і інтонаційно. Знаходячись на початку речення, модальники виконують функцію детермінатива, тобто надають певну модальність всьому реченню. Знаходячись всередині речення, модальники надають модальності наступній частині висловлювання: *Справді, було дуже темно* (Стецюк); пор.: *Ви вже весь паруете, справді, як киплячий самовар* (Вишня).

Найчастіше модальники виконують функцію вставних слів: *Я вже тоді, **повірте**, все це обміркував* (Збанацький); / *ось, **нареши**, вершина* (Гончар); *А читати Тарас, справді, вивчився дуже рано* (Іваненко).

Модальники, як нам уже відомо, членами речення не бувають, але їм притаманні предикативні властивості, і вони можуть вживатися як слова-речення: ***Кажуть**, мудрість*

приходить з роками (Дмитерко); Звичайно, дорога нам теж не килимами була вистелена (Гончар).

Деякі модальники можуть підкреслювати модальність дієслова. В цих випадках вони логічно виділяють присудок і інтонаційно не відокремлюються. Такі модальники знаходяться безпосередньо перед присудком: *Про це треба обов'язково розповісти вчителю; Доручення декана треба неодмінно виконати.*

Формування модальника

Модальник як частина мови формується на основі таких частин мови:

- 1) іменників: *правда, факт, жаль, страх;*
- 2) прийменниково-відмінкових форм: *на жаль, на щастя, на диво, до речі, за Виноградовим, без сумніву, на думку, на радість;*
- 3) дієслівних форм: *видно, чуєте, як видно, знаєте, як кажуть*
- 4) прислівників: *неодмінно, обов'язково, дійсно, нарешті;*
- 5) слів категорії стану (станівника): *очевидно, зрозуміло, жаль;*
- 6) лексикалізованих словосполучень: *може бути, як кажуть, на превеликий жаль, на думку Булаховського.*

Межа між модальниками і частинами мови, що їх породили, дуже рухлива. В одному тексті, наприклад, слово *правда* - іменник, а в іншому - модальник: *Все одно наша правда зверху (Яновський); Добра такого там зроду у мене, правда, не було (Шевченко).*

Частиномовний статус модальника

У працях О.Х.Востокова, О.О.Шахматова, В.О.Богородицького модальні слова, як правило, розглядаються як прислівники. О.Х.Востоков виділяв стверджувальні (*дійсно, правда, істинно*) та вірогідні (*може, можливо, очевидно*) прислівники. О.О.Шахматов модальні слова типу *здається, можливо, очевидно*, які поєднувалися з формами

дійсного способу дієслів, відносив до вірогідного способу дієслів ("*предположительное наклонение*").

У подальшому було виявлено незвичність цих прислівників - у реченні вони не пов'язані з іншими словами граматичним зв'язком. Тому Д.М.Овсянико-Куликовський називав їх "вставними прислівниками", а І.І.Мещанінов вказував на їх відмінність і від прислівників, і від слів категорії стану своєю синтаксичною функцією.

Л. В.Щерба зі своїми послідовниками відстоював думку про те, що не всі слова можуть бути частинами мови, що в мові є слова, які знаходяться за межами частин мови. На їхню думку, нечастиномовний характер мали слова типу *так, ні, здрастуйте*, а також невідмінювані самостійні слова, нездатні бути членом речення, тобто ті слова, які нині називаються модельниками.

Іншу позицію займав В.В.Виноградов. Він вважав, що модальні слова - це самостійні, повнозначні, невідмінювані, які мають синтаксичну і номінативну функцію їх номінативна функція виявляється в тому, що вони виражають ставлення мовця до об'єктивної дійсності і не лише до змісту, а й до форми висловлювання. На цій основі до модальних слів він зараховував і слова типу *по-перше, по-друге, отже, далі, останнє*. Але мовознавець модальні слова не назвав частиною мови, а виділив їх в окрему групу слів, яка стоїть в одному ряду і поряд з частинами мови з тієї причини, що вони не можуть бути членами речення і не пов'язуються з іншими словами в реченні засобами граматичного прилягання, як це роблять інші невідмінювані слова (напр. прислівники).

На думку І.Г.Милославського, є чотири групи невідмінюваних слів, які розрізняються синтаксичними функціями: прислівник виступає обставиною, станівник - присудком односкладного речення, дієприслівник - другорядним присудком, а модальник нездатний виступати членом речення. На думку В.О.Горпинича, це є достатньою підставою

розглядати модальник як самостійну повнозначну частину мови, що стоїть паритетно в одному ряді з іншими повнозначними невідмінюваними частинами мови.

Службові слова

Повнозначні слова протиставляються службовим. Виявлення суттєвих ознак цього протиставлення в лінгвістиці ще не завершилося, воно продовжується. Лише після виявлення суттєвих ознак протиставлення можна сформулювати науково обґрунтоване визначення службових слів: 1) службові слова не бувають назвами предметів або ознак, не виконують функцій самостійних членів речення, а вживаються для зв'язку слів, речень або частин речень (В.О.Плотникова); 2) Лексично несамостійні слова, що слугують для вираження різноманітних семантико-синтаксичних відношень між словами, реченнями і частинами речень, а також для вираження різних відтінків суб'єктивної модальності.

Найвдаліше визначення, на нашу думку, зробив І.Г.Милославський. За ознаку протиставлення він обрав "функцію в реченні" і на цій основі сформулював таку дефініцію: "Ті слова, які є членами речення і (або) потенційно можуть бути вжиті самостійно як слова-речення, формують самостійні частини мови. Слова, позбавлені цих двох можливостей, належать до службових частин мови" (І.Г.Милославский). Наприклад, повнозначні словоформи *осінь, жовтий, світліти* можуть бути членами речення і можуть утворити речення. Модальні слова типу *безсумнівно, по-перше, очевидно* можуть утворити речення, але не можуть бути членами речення. Модальні ж слова типу *мов, ніби (Він, мов, піде гуляти; Вона ніби не чує)* не можуть бути членами речення і не можуть утворити речень. Тому їх треба було б віднести до службових слів. Але слід мати на увазі, що межа

між повнозначними і службовими словами, на думку П.Ф.Фортунатова і Л.В.Щерби, дуже розмита.

Отже, здатність чи нездатність слова бути членом речення або стати реченням є диференціальними ознаками самостійних і службових слів. Якщо повнозначне слово втрачає таку здатність, то воно переходить до розряду службових.

Традиційна граматики виходить з того, що службові слова позбавлені номінативної, функції, тобто не мають лексичного значення. Виходить нонсенс, ніби в мові є слова, що або не мають ні лексичного, ні граматичного значення, або мають лише граматичне значення і позбавлені лексичного. А свідчення цьому - службові слова! Такі твердження неприйнятні, оскільки вони не відповідають дійсності і заперечують апробоване часом визначення слова як звукового комплексу, наділеного лексичним і граматичним значенням.

Одним з перших, хто це зрозумів, в українському мовознавстві був І.К.Кучеренко, який у 60-ті роки ХХ ст. зробив спробу витлумачити прийменники і сполучники як слова з лексичним значенням. Він доводить, що прийменники та сполучники як службові слова мають лексичне значення, узагальнене, часом важко вловлюване з першого погляду, пор.: *покласти на стіл, покласти під стіл, покласти в стіл, покласти за стіл.*

У російському мовознавстві на цій позиції стоїть І.Г.Милославський, зазначаючи, що виконання службовими словами зв'язкової функції зовсім не означає відсутності в них будь-якого номінативного значення. Вказуючи на наявність зв'язку, службові частини мови одночасно визначають і змістові відношення між зв'язаними одиницями. Наприклад, у словосполученнях *йшов у метро, йшов від метро, йшов до метро* службові слова *у, від, до* не тільки вказують на те, що словформи *йшов* і *метро* пов'язані між собою, а й несуть в кожному випадку певну конкретну інформацію про напрямок

руху стосовно об'єкта "метро". Пор. також зміст таких словосполучень: *бачити і знати - бачити, щоб знати; не працював, але заморився - не працював, бо заморивс* .

На думку В.В.Виноградова (40-і роки ХХ ст.), службові слова не мають самостійної номінативної функції, самостійної предметної віднесеності. Вони в них опосередковані повнозначними словами. Він пише: "Цей структурно-семантичний тип слів позбавлений номінативної функції. Йому не властива "предметна віднесеність". Ці слова відносяться до дійсності тільки через посередництво і при посередництві слів-назв. Вони належать до тієї сфери мовної семантики, яка відображає найзагальніші, найабстрактніші категорії буттєвих відношень - причинових, часових, просторових, цільових і т.п. Вони найтісніше пов'язані з технікою мови, ускладнюючи і розвиваючи її.

Погляди В.В.Виноградова сприйняв і розвинув у сучасному мовознавстві В.Г.Гак. На його думку, самостійні слова (повнозначні) виконують самостійну номінативну функцію, означають дійсність самостійно, безпосередньо, відокремлено. Вони можуть утворювати окремі висловлювання. Службові слова не виконують самостійної номінативної функції, не мають фонетичної і граматичної самостійності, вказують на явища (відношення) позамовної дійсності, лише вживаючись з самостійними словами.

Службові слова виконують номінативну функцію, але не самостійно (як повнозначні), а спільно з повнозначними. У них "речовинний" зміст і граматичні функції збігаються. Їх лексичні значення тотожні з граматичними. Отже, службові слова мають лексичне значення. Пор. також: *Люди мучились, як в пеклі, пан втішався як у раю* (Л.Українка). - *Люди мучилися в пеклі, пан втішався ураю; Тільки він знав про це - Він знав про це.*

Словник української мови (в 11 томах) фіксує 40 лексичних значень прийменника на (т.5, с.7-10), 34

лексичних значень прийменника в (т.1, с.270-273), 36 значень прийменників з, із, зі (т.3, с.7-10), 32 значення прийменника за (т.3, с.10-12), 2 значення прийменника біля (т.1, с.185), 10 значень прийменника перед (т.6, с. 159-160), 14 значень прийменників під, піді, підо (т.6, с.391-394); 5 значень сполучника і (т.4, с.7-8); 6 значень частки і, й (т.4, с.8).

Службові слова мають і граматичне значення, але воно також не самостійне, не відокремлене від лексичного, як у повнозначних словах, а з'єднане, "злите", з одного боку, з лексичним значенням службового слова, а з другого - з граматичним значенням повнозначного слова.

Спільні риси службових слів

Службові слова об'єднуються в окремий структурно-семантичний тип на основі спільних фонетичних, морфологічних, семантичних і синтаксичних рис, якими вони відрізняються від повнозначних. До таких рис належать:

1) несамостійність номінативної функції; прийменники, сполучники і частки беруть участь у номінації ознак, властивостей, дій, понять, але спільно з повнозначними (не самостійно). Проте їх роль у номінації не факультативна. У багатьох позиціях семантика не може виражатися самими повнозначними словами, для цього потрібні обов'язково і службові слова: *іти в ліс, лежати **на** землі; знаходиться **під** водою, летіти **через** силу **із-за** гір, з портфелем, **без** перерви; малий, **але** дорогий; прийшов, **щоб** поголитися; не голився, бо хворів і т.д.* (повнозначні слова виконують номінативну функцію самостійно);

2) несамостійність граматичного значення: прийменники не мають граматичного значення відмінків, але всі вони служать для вираження його, і не самостійно, а спільно з іменниками чи іменниковими займенниками: *перед лісом* - орудний місце, *в лісі* - місцевий; *без хліба, без нього* - родовий об'єкта; граматичне значення причини виражається спільно з дієсловами сполучниками **бо, тому що** (*бо хворів, тому що*

хворів); повнозначні слова мають самостійне граматичне значення, яке виражається за допомогою закінчень та інших морфів;

3) несамостійність синтаксичної функції бути членом речення: самостійно службові слова не бувають членами речення, але вони як обов'язкові елементи входять до членів речення спільно зповнозначними словами: *Батько й мати поїхали до міста*(сполучник й входить до складу підмета, а прийменник до - до складу обставини місця);

4) морфемна (морфологічна) неподільність: у службових словах лексичне і граматичне значення злиті воедино, тому службові слова не поділяються на морфи - вони становлять цілісні корені: в, під, через, за, із-під, по-між; і, а, але, бо; не, так, тільки, ні (у повнозначних словах лексичне значення виражається коренем і суфіксами та префіксами, а граматичне - афіксами, тому повнозначні слова поділяються на морфи);

5) ненаголошеність службових слів: у результаті лексичної, семантичної і синтаксичної несамостійності службові слова, на противагу повнозначним, не мають наголосу і тому є проклітиками (якщо стоять перед повнозначним словом: *зі мною, під горою*) або енклітиками (якщо стоять після повнозначних слів: *їхав би, спав би, не підписав ще*); повнозначні слова, як правило, мають наголос, тобто є клітиками, і лише ситуативно стають проклітиками або енклітиками: *По долині туман упав, мак червоний в росі купав* (В.Діденко); *Якби мені не тиночки та не перетинки, ходив би я до дівчини та щовечорітки* (Пісня); *Чи читав ти книгу?*;

6) релятивна функція службових слів: вона у службових слів є самостійною і основною (прийменник вказує на відношення іменника та іменникових займенників до дієслова, віддієслівних іменників, дієприслівника та дієприкметника; сполучник вказує на відношення між повнозначними словами, реченнями і частинами складного речення; частки між членами

речення: *Тільки ти можеш зарадити справі; Навіть дорослі високо оцінили маленького клоуна.* У повнозначних словах вона залежна від семантики слова і у відмінюваних словах виражається спеціальними релятивними морфами - закінченнями та суфіксами;

7) несегментність (суперсегментність) службових слів: у морфемному плані службові слова становлять кореневий морф, що не поділяється на інші семантичні сегменти (**під, по, на, над; і, та, але, щоб, бо; не, так, ні, лише**). Враховуючи несегментний характер та релятивну функцію, деякі мовознавці службові слова називають службовими морфемами (О.М.Пешковський, Л.В.Щерба, В.В.Виноградов, І. Р. Вихованець), Здебільшого до службових слів належать односкладові лексеми: **за, до, на, над, під; і, а, та, бо, щоб; не, так, ні, би**. Але деякі мають кілька складів (**тільки, лише; поза, перед**). Повнозначні слова в основному - багатоморфні (мінімум двоморфні) і багатоскладові. Значно менше односкладових (*вверх, вниз*).

Частиномовний статус службових слів

Враховуючи несамостійний характер функцій службових слів, особливості їх семантики й інші специфічні риси, В.В.Виноградов відніс їх не до частин мови, а до часток мовлення. Цим В.В.Виноградов поставив службові слова між частинами мови і нечастинами мови (вигуками). Повністю в частиномовному статусі службовим словам В.В.Виноградов не відмовив.

Деякі українські мовознавці (К.Г.Городенська) намагаються винести службові слова за межі частин мови як такі, що не мають лексичного значення, номінативної функції і граматичного значення. На тій підставі, що службові слова виконують релятивну функцію, тобто за семантичною ознакою, і що вони є одноморфними, неподільними, тобто за морфемною ознакою, вона службовим словам надає статус морфем.

Традиційна граMATика і І.Г.Милославський розглядають службові слова як службові частини мови. Службові слова-

це частини мови, але службові. Фактично так мислив і В.В.Виноградов. За ним, і повнозначні і службові слова- це елементи мови (у нього *речи*), тільки повнозначні - це частини мови, а службові - частки мови.

1. Якщо істинною є думка про наявність у службових словах лексичного значення, то істинним буде і твердження про наявність у них категоріального значення, яке формується на базі лексичних значень. Цього висновку не можна заперечити, якщо їх лексичні значення навіть "тотожні з граматичним" або "збігаються з ними". Якщо є група слів з будь-яким лексичним значенням, то вони здатні групуватися і на вищому рівні узагальнення - на рівні категоріальної семантики. Категоріальним значенням можна вважати у прийменника підрядну релятивність (відношення) залежних компонентів від головних у словосполученнях (*покласти на стіл, покладання квітів до пам'ятника*), у сполучника - сурядну релятивність між словами і сурядну та підрядну між частинами складних речень (*батьки й діти; живу і працюю, живу, бо працюю*), у частки - семантичну релятивність.

2. Хоч службові слова належать до незмінюваних частин мови, тобто не мають морфологічної парадигми, але ж у них все-таки є граматичні засоби вираження свого специфічного категоріального значення: у прийменника - це несамостійне граматичне значення відмінка, у сполучника і у частки - нульові. До речі, і серед повнозначних частин мови є такі, які не мають морфологічної парадигми (прислівник, модальник, станівник).

3. Службові слова в тексті виконують і синтаксичну функцію - релятивну, зв'язкову. І прийменники, і сполучники, і частки допомагають іншим семантико-граматичним засобам трансформувати слова в члени речення і зв'язати їх в текст.

4. Четверта ознака (наявність власних суфіксів) у цій групі слів не виявляється. Визначальними є дві - категоріальне

значення і синтаксична функція. Але й цих двох цілком досить, щоб службові слова кваліфікувати як частини мови.

Категоріальне значення службових слів майже зливається з їх синтаксичною функцією, і вони (категоріальне значення і синтаксична функція), маючи багато спільного, все ж не однакові в усіх службових словах, а розпадаються на кілька груп, тобто їх можна класифікувати. Одні службові слова зв'язують лише підрядним зв'язком і лише словоформи в словосполучення, другі - сурядним зв'язком лише слова у словосполучення і сурядним та підрядним зв'язком речення і їх предикативні частини, треті - способом прилягання (аглютинації) самі приєднуються до повнозначних слів і таким чином пов'язують слова в текст" (пор.: *То ж тепера весна золота! Чи ж то таку жалю, в голосінні промайнуть молодії літа?* (Л.Украшка).

Отже, за особливостями семантичних (категоріального значення) і синтаксичних (синтаксичної функції) ознак усі службові слова поділяються на прийменники, сполучники і частки.

Дехто з мовознавців вважає, що синтаксичні функції у службових частин мови є допоміжними. З цією думкою погодитися не можна, бо номінативні одиниці зможуть виконувати комунікативну функцію лише тоді, коли вони будуть пов'язані між собою в текст. Пов'язати в текст їх можуть разом з іншими засобами також і службові слова. Ця зв'язкова функція не є допоміжною, а такою ж важливою, обов'язковою, як і номінативна. Комунікативна, номінативна і зв'язкова функції системно зв'язані між собою. Службових слів порівняльно з повнозначними небагато (якщо повнозначних кілька мільйонів, то службових в українській мові кілька сотень), але в тексті вживаються вони значно частіше.

Історія дослідження службових слів

Вживання термінів "службові слова" чи "службові частини мови" характерне для східнослов'янської та

македонської граматичної традиції, в інших слов'янських і європейських граматиках (англ., нім.) вживається термін сумісно-семантичне слово, у франц. - "пусте слово", "службове слово" (див.: Словарь славянской лингвистической терминологии, Прага, т.1, 1977, с.234-235). Поділ слів на повнозначні і службові в східнослов'янських граматиках почався з XVIII ст. О.О.Потебня називав їх "лексичними і формальними словами", П.Ф.Фортунатов - "повними і частковими словами".

Обсяг поняття "службові слова" був також різним. До службових Ф.І.Буслаєв відносив займенники, числівники, прийменники, сполучники, займенникові прислівники, допоміжні дієслова, О.М.Пешковський - тільки прийменники і сполучники; Л.В.Щерба - дієслівні зв'язки *бути, являтися*, прийменники, сполучники, сполучні слова; В.В.Виноградов і автори академічної граматики - частки, прийменники і сполучники. Позиція В.В.Виноградова знайшла відображення і в шкільній граматиці.

Прийменник

Розкрийте три погляди на прийменник. У відповідності з першим, найпоширенішим у сучасному мовознавстві, прийменник є службовим словом, що має статус службової частини мови. У відповідності з другим поглядом прийменник є аналітичною синтаксичною морфемою, а не словом, і тому не належить до навіть службових частин мови (Курилович Е. Очерки по лингвистике, М., 1962; Вихованець І.Р. Прийменникова система української мови, К., 1980). У відповідності з третім поглядом прийменник є самостійним словом із статусом частини мови, що належить до прислівників узагальненого значення (Кучеренко І.К. Теоретичні питання граматики української мови: Морфологія, ч. II, К., 1964 його ж: Лексичне значення прийменника //Мовознавство, 1973, № 3).

Представники всіх поглядів вважають, що прийменник має граматичне значення. Щодо лексичного значення думки граматистів розійшлися.

Ті, хто не бачить в прийменниках лексичного значення, відносять його не до розряду слів, а до розряду морфем префіксального типу. І тому, на їх думку, питання про належність прийменника до частин мови відпадає в словоформах *на столі, в лісі, за річкою* компоненти *на, в, за* є не словами, а префіксами, оскільки вони, виявляючи граматичне значення, не мають лексичного.

Ті, хто бачить в прийменниках лексичне значення, відносять їх до розряду слів і надають їм статус частини мови, оскільки в них, як в іменниках, прикметниках і т.д., виявляється єдність лексичного і граматичного значення.

Така розбіжність в поглядах пояснюється тим, що в семантичному відношенні прийменники не однорідні: одні з них, що зберігають зв'язок з повнозначними словами, від яких вони утворилися, виразно виявляють лексичне значення (*коло, через, перед, після*), в інших воно надто абстрактне і зливається з граматичним, що перетворює його в майже формальний морфологічний показник синтаксичного зв'язку (*з, в, к, про*). Ступінь формальності і лексичної повноти в прийменниках різна. В українській мові вони в більшій своїй частині ще не втратили свого лексичного значення і ще не стали звичайними чи особливими префіксами.

Прийменники означають синтаксичні відношення між формами непрямих відмінків іменників, іменникових займенників, числівників і дієслів, іменників і займенників, прикметників і зрідка прислівників. Для вираження цих відношень непрямий відмінок вибирає собі з-поміж низки прийменників той, який своїм лексичним значенням відповідає значенню відмінка. Отже, лексичне значення непрямих відмінків зумовлює лексичне значення в

прийменнику. Воно знаходиться в ньому як натяк, який проясняється лише при відмінку.

Крім того, прийменник має лексичне значення в самому собі: *над, під, через* (простір), *після, протягом, раніше* (час), *завдяки, внаслідок* (причини). Воно зумовлює в словосполученні певний відмінок залежного компонента. Тому в залежності від лексичного значення одні прийменники вживаються з одними відмінками, а інші - з іншими. Так формується граматичне значення прийменника.

Прийменники виконують релятивну функцію - вони виражають підрядні відношення між словоформами в словосполученнях і реченнях.

Як і в інших частинах мови, на базі свого лексичного значення і специфічної функції сформувалося прийменникове категоріальне значення, відмінне від самостійних і інших службових частин мови. Категоріальне значення прийменника- підрядний зв'язок іменника, іменникового займенника, числівника як залежних компонентів з головними у словосполученнях з синтаксичним керуванням: *переправитися через річку, поділити на два, відняти від семи, запросити до себе, підійти до нього*.

Прийменник поєднує тільки неоднорідні, різнозначні, різнорідні слова в словосполученнях: *написати на дошці* (дієслово і залежний іменник), *червоний від сорому* (прикметник і залежний від нього іменник), *турбувався про себе* (дієслово і залежний займенник), *свій серед чужих* (займенник і залежний прикметник). Однорідних слів прийменник не може поєднувати. Це функція сполучника.

Прийменник поєднує лише словоформи в словосполученнях. Він не може поєднувати прості речення або предикативні частини складного речення. Це також функція сполучника.

Фактично прийменник поєднує іменник, іменниковий займенник і числівник (тобто частини мови з синтаксичного

категорією відмінка) з іншими частинами мови: іншими іменниками, прикметниками, дієсловами, займенниками і маркує (позначає) цей зв'язок як керування.

Отже, прийменник- це така службова частина мови, яка виражає різноманітні підрядні відношення керованого іменника, іменникового займенника, числівника до інших слів у словосполученні і реченні.

Класифікація прийменників за походженням

За послідовністю виникнення прийменники поділяються на первинні і вторинні. Але всі прийменники є словами похідними, оскільки вони сформувалися не на базі окремих звуків, а на базі інших повнозначних або неповнозначних частин мови (давнього імені; прислівника тощо). Тому поділ прийменників на похідні і непохідні не має під собою реальної основи.

До первинних належать ті найдавніші прийменники, що в сучасній мові не мають співвідносних повнозначних слів, виступають лише в позиції прийменника, становлять одну морфему, здебільшого однокладову, мають високий рівень абстракції і дуже розвинуту багатозначність: *в* - 34 значення, *від* - 19, *до* - 19, *з* - 68, *на* - 40, *по* - 34, *при* - 16, (див. СУМ, т.1, 2, 3, 5, 6, 7).

Групу первинних прийменників утворюють близько 80 лексем найдавнішого походження: *без, біля, в (у), від (од), для, до, з, за, к, коло, крізь, крім, між (межи), на, над, о (об), окрім, перед, під, по, при, про, ради, серед, через, повз, проз і інші*). Це прості первинні прийменники, що складаються з одного кореня.

До первинних належать і ті, що утворилися шляхом зрощення двох або трьох первинних прийменників в нерозкладну прийменникову конструкцію: *задхі, заради, з-за, з-межи (з-між), з-над, з-перед, з-під, з-поза, з-поміж (з-помежи), з-понад, з-поперед, з-попід, з- посеред, з-проміж, насеред, побіля, поза, поміж, понад, поперед, попід, посеред,*

проміж, щодо. Ці прийменники називаються первинними складними. Семантика і походження первинних прийменників визначається етимологічно.

До вторинних належать ті прийменники, що виникли в нові часи і співвідносяться в сучасній мові з відповідними омонімічними повнозначними словами (близько, довкола, вглиб, на випадок, з метою і под). Всі вторинні, як правило, багатоскладові. Вони поділяються на одноклексемні (замість, збоку, назад) і полілексемні (далеко від, поза межами, на відміну від, у відповідь на).

Одноклексемні називаються простими, хоч етимологічно вони складаються з кількох коренів різного походження (числівник+іменник, прийменник *Имешшк*, прикметник+іменник): *обабіч, подовж, праворуч*. Полілексемні складаються з кількох лексем, серед яких є прості первинні прийменники: *на шляху до, праворуч від, поза межами, в галузі*. Тому вони називаються складеними.

Усі вторинні прийменники виникли внаслідок втрати первинного категоріального значення відповідних форм лексем повнозначних частин мови - прислівників, іменників, дієприслівників та набуття ними вторинного категоріального значення службової частини мови -прийменника.

За частиною мови етимонів вторинні прийменники поділяються на такі групи:

-прийменники, співвідносні з морфологізованими прислівниками: *близько, вглиб, вдовж:, вище, відносно, внаслідок, вповдовж, впоперек, всередині, вслід, всупереч, довкола, довкруг, збоку, зверх, зверху, ззад, з-позад, зсередини, кругом, ліворуч, мимо, навздогін, навколо, навкруг, навперейми, навпроти, навстріч, назад, назустріч, наперед, напередодні, наперекір, напереріз, наприкінці, напроти, недалеко, неподалік, нижче, обабіч, обіруч, обік, обіч, оддалік, округ, опісля, опріч, осторонь пізніше, після, поблизу, поверх, повздовж:, повище, подовж, позад, позаду, поздовж, понижче,*

поодаль, попереду, поперек, поруч, поряд, посередині, праворуч, проти, раніше, спереду, стосовно, супроти, напр.: Попереду всього війська три старшини виступали (Леся), але Попереду Гамалія байдаком керує (Шевченко);

-прийменники, співвідносні з безприйменниково-відмінковими формами іменників, що перейшли в прислівники; кінець, коштом, круг, край, протягом, ціною, шляхом, напр. Коштом великих поневірянь йому вдалося знайти житло (Із газети);

-прийменники, співвідносні з прийменниково-відмінковими формами іменників, що перейшли в прислівники: в ім'я, в інтересах, за винятком, з допомогою, за рахунок, з боку, з метою, з нагоди, з приводу, на випадок, на знак, на користь, на підставі, на предмет, на протилежність, на честь, на чолі, під час, по лінії, у бік, у дусі, у міру, у напрямку, у плані, у справах, у ході, через посередництво, напр.: Бульба за нагоди приїзду синів запросив усіх сотників (Гоголь}, Це були гамазеї, де переховувалися запаси зерна на випадок неврожаю (Донченко.), але Військовий пояс, польову баклагу на всякий випадок десь віднайшла (Дмитерко).

-прийменники, співвідносні з адвербіалізованими дієприслівниковими формами: виключаючи, включаючи, виходячи з, зважаючи на, незважаючи на, напр.: У мене є пропозиція зробити перерву. Зважаючи на деякі обставини(пор. Зробити перерву через деякі обставини);

-прийменники, утворенні з морфологізованих прислівників і первинних прийменників: близько, від, відповідно до, далеко від, залежно від, збоку від,ліворуч від, на відміну від, недалеко від, незалежно від, неподалік від, осторонь від, подібно до, порівняно до, праворуч від, стосовно до, у напрямі до, вслід за, згідно з, навздогін за, врівні з, на рівні з, на чолі, одночасно з, паралельно з.побіч з, порівняно з, поруч з, поряд з, разом з,слідом з, у зв'язку з, з огляду на, відповідь на, напр.: Син стояв поруч з батьком (Із газети), але Він був тут поруч (Із газети).

Ступінь входження вторинних прийменників в прийменникову систему української мови різний. Одні з них повністю набули системних ознак прийменника, а інші знаходяться в стадії переходу від самостійної частини мови до службової і вживаються то як прислівники (чи дієприслівник або іменник), то як прийменники. Тому межі між ними ще не виразні.

Первинні прийменники здебільшого є спільними для всіх слов'янських мов: прийменник на функціонує в українській, російській, чеській, словацькій, польській мовах, прийменник без - в українській, російській, білоруській, болгарській, сербській.

Більшість вторинних прийменників не належить до спільнослов'янських. Первинні прийменники, як правило, багатозначні, а вторинні -здебільшого однозначні

Класифікація прийменників за значенням

В основі поділу прийменників на семантичні групи лежать конкретні типи семантико-синтаксичних відношень між компонентами словосполучень, що виражаються прийменниками. Значення прийменника, як уже говорилося, формується на базі цих семантико-синтаксичних відношень і семантики відмінкової форми залежного компонента словосполучення.

За значенням прийменники поділяються на просторові, темпоральні, причинові, цільові, допустові, семантично послаблені.

П р о с т о р о в і п р и й м е н н и к и . Це основний найчисленніший семантичний тип прийменників. У сучасній українській мові їх нараховують понад 130: *біля, близько, близько від, в (у), вглиб, вдовж, вздовж, вище, від (од), відносно, впродовж:, впоперек, впродовж, всередині, всередину, вслід, вслід за, далеко від, до, довкола (довкіл), довкруг (довкруги), з (із, зі), за, з боку, з боку від, збоку, зверх, зверху, з-за, ззаду, з-межи (з-між), з-над, з-перед, з-під, з-позад,*

з-поміж, з-понад, з-поперед, з-попід, з-посеред, з-проміж, зсереди́ни, к, кінець, коло, край, крізь, круг, кругом, ліворуч від, мимо, між, ' на, навздогін, навздогін за, напроти, над, назад, назустріч, наперед, напереріз, напроти, нарівні з, насеред, насупроти, начолі, недалеко, недалеко від, неподалік, неподалік рід, нижче, обабіч, обік, обіруч, обіруч від, обіч, оддалік (віддалік), оддалік від, округ, перед, під, по, побіля, побіч, побіч з, поблизу, поміж:, понад, понижче, поодаль, поперед, попереду, попере́к, попід, попри, поруч, поруч з, поряд, поряд з, посеред, посере́дині, починаючи від, праворуч, праворуч від, при, проз, проміж, просто, проти, серед, слідом за, спереду, супроти, у бік, у напрямі, в напрямі до, у напрямку, в напрямку до, через (тут і далі перелік прийменників подається за книгою І.В. Вихованця "Прийменникова система української мови, К., 1980).

У складі цього типу виділяються підтипи, що означають місце (*зверху, всередині, ліворуч від, спереди, біля*), напрямок (*назад, вглиб, вдовж, слідом за, у напрямку до*), простір (*довкола, довкруг, кругом, обіруч, перед, збоку*), місцезнаходження (*напроти, нижче, обабіч, перед, під, побіч з*), шлях руху (*попід, попере́к, через, слідом за*), висхідний пункт (*починаючи від, з, зсереди́ни, з-під, з-над*), кінцевий пункт (*до, к, край, кінець*), відстань (*недалеко від, неподалік, поблизу*), проміжок (*посере́дині, між, проміж, поміж*) і т.д.

Темпоральні (часові) прийменники. Нараховують 38 темпоральних прийменників. Переважна більшість їх (23) набула темпорального значення внаслідок переосмислення відповідних просторових прийменників, тому за будовою вони споріднені з просторовими: *біля, близько, в, від (од), впродовж, вслід за, слідом за, до, з, за, коло, між: (межи), поміж (помежи), на, над, перед, під, по, при, проти, серед, посеред, через*.

Часові прийменники цього типу з відповідними просторовими знаходяться в омонімічних відношеннях, пор. *Гуцульські козушки зберігають впродовж десятиліть*

(Масенко) - часовий прийменник *впродовж*; *Впродовж усієї дороги росли волоські горіхи* (Із газети) - просторовий прийменник *впродовж*.

До власне темпоральних, неспіввідносних з просторовими, належать такі прийменники: *напередодні, наприкінці, на протязі, о (об), одночасно з, під час, пізніше (пізніш), після, опісля, починаючи з, протягом, раніше (раніш), у міру, у процесі, у ході*.

У складі темпоральних прийменників виділяються підтипи, що означають: одночасність (*одночасно з, під час, серед*), різночасність (*через, біля, близько*), протяжність в часі (*протягом, у міру, у процесі, у ході, впродовж*), часову попередність (*раніше, напередодні, перед, до*), часову наступність (*пізніше, після, опісля, вслід за, слідом за*), початок (*починаючи з, від, од,*), кінець (*наприкінці по*) і т.п.

Причинові прийменники: *з, за, від, через, перед, завдяки, у результаті, під впливом, внаслідок, у зв'язку, у силу, з огляду на, зважаючи на*.

Цільові прийменники (прийменники межі): *для, на, за, по, задля, ради, заради, з метою, в інтересах, з нагоди, з приводу, на випадок, на знак, у справах, в справі, в ім'я, на честь*.

Умовні прийменники: *з, без, при, у випадку, у разі, за умови, при умові*.

Допустові прийменники: *всупереч, наперекір, на противагу; невзначаючи на, незалежно від, у розріз з, при*.

Семантично послаблені прийменники. "Багато прийменників, - писав В.В. Виноградов, - послаблюють своє конкретне значення в ролі посередника між дієсловами і залежними від них об'єктами. Вони стають звичайними граматичними знаками об'єктних відношень. За ними зберігається функція показників і виразників того чи іншого відмінка непрямого об'єкта. У багатьох випадках прийменникове вираження непрямої перехідності дієслова

виявляється часто формальним, лексично немотивованим (наприклад: одружитися з ким-небудь, вийти за кого-небудь і т.д.)".

Такими семантично послабленими в українській мові є абстрактні прийменники, що знаходяться між дієсловом і об'єктом. Вони, послабляючи лексичне значення, фактично втрачають ознаки слова і перетворюються на граматичні форманти, які виконують роль об'єктної морфеми.

До семантично послаблених прийменників з морфемоподібною функцією належать:

-прийменник в (у) після дієслів, які керують знахідним відмінком: вдивлятися в небо, вслухатися в нічну тишу, закохуватися в дівчат, вдумуватися в кожне слово, вчитуватися в текст, заглиблюватися в зміст;

-прийменник в (у) після дієслів, які керують місцевим відмінком: впевнюватися в людях, переконуватися в правоті, сумніватися в висновках, признаватися в злочині, кохатися в людях, розчарувався в другові;

-прийменник до після дієслів, які керують родовим відмінком: готуватися до екзаменів, докопуватися до істини, прислухатися до порад;

-прийменник від після дієслів, які керують родовим відмінком: відмовлятися від путівки, відцуратися від батьків, захищатися від зорогів, ухилятися від податків, рятуватися від повені;

-прийменник з після дієслів, які керують родовим відмінком: глузувати з хлопця, насміхатися з друга, сміятися з радощів, плакати з горя;

-прийменник за після дієслів, які керують орудним відмінком: сумувати за молодістю, стежити за птахами, горювати за батьком;

-прийменник на після дієслів, які керують знахідним відмінком: гніватися на сусідку, скаржитися на здоров'я, ображатися на грубощі, надіятися на себе, впливати на учнів, дивитися на хлопців, реагувати на зауваження;

-прийменник над після дієслів, які керують орудним відмінком: міркувати над вправою, процювати над вдосконаленням, панувати над братами, верховодити над першокласниками;

-прийменник перед після дієслів, які керують орудним відмінком: вибачитися перед батьками, виправдовуватися перед друзями, вихвалитися перед сусідами, завинити перед батьком, присягатися перед колективом;

-прийменник про після дієслів, які керують знахідним відмінком: доповідати про наслідки, думати про тебе, говорити про театр, питати про здоров'я, писати про школу, читати про любов, мріяти про щастя.

Морфологічні властивості прийменника

Прийменник, як і інші службові частини мови, належить до незмінюваних слів. Тому вони не мають флексії. Оскільки лексичне значення прийменників не зв'язане з предметністю, то вони не можуть мати ні категорії числа, ні категорії роду. Самі по собі прийменники не мають і категорії відмінка, але своїм лексичним значенням вони зв'язані з відмінком того іменника, до якого вони відносяться, уточнюючи його (відмінка) значення. Граматичне значення прийменника - це непрямий відмінок, який прийменники виражають разом з закінченням.

Кожний прийменник вживається з певним відмінком:

1) з родовим:

а) первинні прості: без, біля, у (в), від, для, до, з, коло, крім, між;, ради, серед;

б) первинні складні: задля, заради, з-за, з-межи, з-над, з-перед, з-під, з-поза, з-поміж, з-понад, з-поперед, з-посеред, побіля,поміж, поперед, посеред, проміж, щодо;

в) в т о р и н н і прості: близько, вглиб, вздовж, вище, відносно, довкола, довкруг, замість, збоку, зверх, зверху, ззаду, з-позад, зсередини, кругом, ліворуч, мимо, навколо, навкруги, навпроти, назад, наперед, напередодні, наприкінці, напроти, насупроти, недалеко, неподалік, нижче, обабіч, обік, оддалік, круг, опріч, осторонь, пізніше, після, побіч, поблизу, поверх,

подовж, позад, поодаль, попереду, поперек, поруч, поряд, посередині, праворуч, просто, проти, протягом, раніше, спереду, стосовно, кінець, коштом, край, шляхом, ціною;

г) вторинні складені: в ім'я, в інтересах, за винятком, за допомогою, за посередництвом, за рахунок, за зразком, з боку, з метою, з нагоди, з приводу, на випадок, на знак, на чолі, на адресу, на користь, на честь, на основі, на зразок, на кшталт, на засадах, на підставі, на предмет, під час, по лінії, у бік, у дусі, у міру, в напрямі, у плані, у процесі, у разі, у результаті, в розрізі, у світлі, в силу, в справах, у ході, в умовах, у сфері, в межах, у ролі, у випадку, в галузі, в сфері, в царині, в районі, в рамках, під приводом, поза сферою, поза межами, через посередництво, близько від, виходячи з, відповідно до, далеко від, залежно від, збоку від, на відмінку від, недалеко від, незалежно від, неподалік від, обіруч від, оддалік від, подібно до, по рівняно до, починаючи від, починаючи з, праворуч від, стосовано до, у напрямі до, у бік від, на шляху до, у відповідь на.

2) з давальним:

а) первинні прості: к, (ік);

б) вторинні прості: *вслід, всупереч, навздогін, навперейми, назустріч, наперекір, напереріз;*

в) вторинні складені: *на противагу;*

3) зі знахідним:

а) первинні прості: у (в), за, крізь, між:, на, над, о (об), *перед, під, по, повз, про, проз, через;*

б) первинні складні: *поза, поміж, понад, попри;*

в) вторинні складені: *зважаючи на, незважаючи на, у відповідь на, з огляду на;*

4) з орудним:

а) первинні прості: з (із, зі, зо), за, між, над (наді), *перед (переді), під (піді);*

б) первинні складні: *поза, понад, поперед, поміж, проміж;*

в) вторинні складені: *вслід (слідом) за, згідно з, навздогін за, нарівні з, на чолі, одночасно з, паралельно з, побіч з, порівняно з, поруч з, поряд з, разом з, у зв'язку з, у розрізі з, у згоді з, в унісон з, у співдружності з;*

5) з місцевим: а) первинні прості: *у (в), на, о (об), по, при.*

Один і той же прийменник може вживатися з одним відмінком (*начолі з*), або з кількома, наприклад, прийменник *у (в)* вживається з трьома відмінками: з родовим (*запитав у поля*), з знахідним (*поїхав у поле*), з місцевим (*працює у полі*); прийменник *з* - з двома: з родовим (*іду з поля*), з орудним (*розмовляю з полем*).

Синтаксичні властивості прийменника

Прийменники не можуть самостійно утворювати речення, самостійно вони не можуть бути і членом речення, але вони можуть входити до складу додатка, неузгодженого означення і обставини: *Батько придбав у місті будинок з верандою для сина (у місті - обставина, з верандою - неузгоджене означення, для сина - додаток).*

Основна їхня синтаксична функція - з'єднувати різнозначні словоформи в словосполучення за способом керування: *сидіти на стільці; відитовхнутися від берега.* У словосполученні вони завжди знаходяться в препозиції до іменників, займенників та числівників (*знаходиться біля річки, придбав для себе, шість ділиться на два*), тобто до таких частин мови, які мають систему словозміни і можуть бути об'єктом в реченні.

З відповідними іменниками, іменниковими займенниками і числівниками з'єднуються за способом прилягання, оскільки не мають форм словозміни: *стояти посеред поля, лину до тебе, рахую до п'яти.* Незначна кількість абстрактних, семантично послаблених прийменників може займати післядієслівну позицію. Це вторинна позиція, не типова для прийменників.

Прийменники формують прийменниковий тип словосполучень і тим самим протиставляють їх неприйменниковим. В цій ситуації прийменник стає диференціальною ознакою поділу словосполучень на дві групи (прийменникові і неприйменникові словосполучення).

Прийменники знаходяться в словосполученні після опорних компонентів, виражених такими частинами мови, які можуть спричинити залежний компонент з прийменником.

Такими частинами мови є:

- 1) дієслово; *знаходиться біля річки, їхати через поле;*
 - 2) дієприслівник: *знаходячись біля річки, їдучи через поле;*
 - 3) дієприкметник: *написаний на стіні, розташований біля річки;*
 - 4) іменники.- *боротьба з недоліками, читання про себе;*
 - 5) прикметники.- *блідний від болю, радіий за тебе, добрий для всіх;*
- б) займенники; *дехто з присутніх, свій серед чужих;*
- 7) зрідка прислівники в певних позиціях/ *швидше до лікаря, негайно в ліжку.*

Сполучник

У мовознавстві склалося два погляди на сполучник: 1) сполучник -службова частина мови зі своїм специфічним лексичним, граматичним і категоріальним значенням, 2) сполучник -це не слово (навіть не службове!), а аналітична синтаксична морфема, що виконує лише зв'язкову функцію, оскільки позбавлена лексичного і категоріального значення.

Традиційне мовознавство визначає сполучник як службову частину мови, яка виражає синтаксичні зв'язки між однорідними членами речення і синтаксичні зв'язки між частинам складного речення: *Сорочку мати вишила мені червоними і чорними нитками* (Павличко,), *Червоне - то любов, а чорне - то журба* (Павличко).

Сполучник протиставляється, з одного боку, як і-інші службові слова, самостійним частинам мови (іменнику, прикметнику, дієслову і ін.), а з другого - іншим службовим частинам мови (прийменнику, частці).

Самостійним частинам мови сполучник протиставляється службовим характером, тобто нездатністю бути самостійним членом речення. На основі цієї риси В.В. Виноградов відніс сполучник (як і прийменник та частку) до часток мовлення.

Службовим частинам мови (прийменникові і частці) сполучник протиставляється своїм категоріальним значенням: сурядний зв'язок між однорідними, однозначними членами речення і сурядний та підрядний зв'язок між частинами речення (у прийменника - підрядний зв'язок між членами речення, у частки,- додаткова семантика речення або члена речення).

Сполучник виконує дві функції: зв'язкову і кваліфікаційну. Він зв'язує члени речення в словосполучення, предикативи частини в речення, а речення в текст і одночасно кваліфікує їх семантично, тобто позначає семантику, яка формується внаслідок поєднання мовних одиниць: *живу й працюю* - значення одночасності; *живу, щоб працювати* - значення мети; *живу бо працюю* – значення причини.

Зв'язкову функцію в українській мові виконують також іменникові займенники *хто, що*, прикметникові займенники *який, котрий*, займенник *скільки*, прислівникові займенники *де, куди, коли, як, настільки, чому*, але в сполучники вони не переходять та, крім зв'язкової, вони виконують і функцію члена речення: *Благословен той день і час, коли прослалась килимами земля, яку сходяв Тарас малими босими ногами* (Рильський). Такі зв'язкові лексеми називаються **сполучними словами**.

У семантиці сполучників, як і прийменників, суміщається лексичне і граматичне значення.

Категоріальне значення сполучників виражає синтаксичний зв'язок між однорідними членами речення та предикативними частинами складного речення і його характер (сурядний - між членами речення та предикативними частинами, підрядний - лише між предикативними частинами).

Лексичне значення сполучників вказує на конкретні типи синтаксичних відношень їх відтінків: єднальні, розділові, протиставні, градаційні, пояснювальні,

приєднувальні, темпоральні, просторові, причинові, цільові, умовні, допустові і ін.

Сполучники, як і самостійні слова, в українській мові бувають однозначними і багатозначними. Сполучник *бо*, наприклад, має лише одне (причинове) значення: *Я стверджуюсь, я утверждаюсь, бо я живу* (Тичина). Сполучник *як* має кілька значень: 1) часове: *Вийду в поле, як зійде сонце*; 2) порівняльне: *Побілів, як сніг*; 3) умовне: *Одержим диплом з відзнакою, як закінчим університет на відмінно* і т.д.

Морфологічні ознаки сполучників: 1) не мають системи словозміни, чим протиставляються іменникам 2) не впливають на форму слів, які зв'язують однорідні члени (*батькі і діти; добрий, вимогливий*), тому стоять поза морфологією, чим протиставляються прийменникам; 3) утворюються від морфологічних одиниць - інших частин мови: **якщо** (як + що), **зате** (за + те), **проте** (про + те), **ніби** (ні+би), **якби** (як+би).

Синтаксичні властивості:

1) сполучники з'єднують слова в однорідні члени речення: *мороз і сонце; Як байка, так і життя ціниться не за довжину, а за зміст* (Сенека);

2) сполучники з'єднують предикативні частини в складне речення: *Спори давніх філософів були постійно мирні, а 'спори богословів завжди криваві і буйні* (Гельвецій).

3) сполучники з'єднують рівнозначні слова: іменник+іменник, прикметник +прикметник, дієслово+дієслово, прислівник +прислівник (*війна і мир; вимогливий, але добрий, читав і підкреслював, тихо і мирно*), чим протистоять прийменникам, які поєднують всловосполучення різнозначні слова: дієслово+іменник, дієприслівник+іменник, прикметник+іменник (*пишу в зошиті, проживаючи в місті, червоний від сорому*);

4) сполучник реалізує зв'язкову функцію автономно, незалежно від граматичної форми сполучуваних слів і навіть незалежно від їх частиномовної приналежності: сполучник *і*, наприклад, поєднує іменники (*учні і вчителі*), і прикметники (*червоний і чорний*), і дієслова (*лежав і думав*), і прислівники (*тепло і зручно*);

5) сполучники в тексті вживаються ізольовано від членів речення, чим протиставляються прийменникам, які поєднуються з іменниками в препозиції, а з дієсловами в постпозиції (в *місті, до школи, добіг до*):

б) сполучники не є членами речення, але позначають сурядний зв'язок між членами речення і сурядний та підрядний зв'язок між предикативними частинами складного речення, чим протистоять сполучним словам, які є членами речення і вказують, крім того, ще й на особу, ознаку, обставину: *Люди перестають мислити, коли перестають читати* (Дідро).

Класифікація сполучників за структурою

За формальними ознаками сполучники поділяються на: 1) прості, складні і складені; 2) одиничні, повторювальні, парні.

До простих належать сполучники, які ні синхронно, ні діяхронно не поділяються на складові частини: *і* (й), *та*, *а*, *бо*, *ні*, *чи*. Це первинні однокореневі сполучники, які повністю втратили зв'язок зі своїми етимонами і нині є нерозкладними. Їх інколи синхронно називають непохідними, хоч фактично вони походять від інших частин мови. Всі прості сполучники є однослівними, одномісними, елементарними.

До складних належать сполучники, які історично утворилися шляхом злиття двох слів (сполучника, прийменника, частки, займенника) в одне слово зі сполучниковим значенням: *але* (а+ле), *або* (а+бо), *якщо* (як+що), *ніби* (ні+би), *якби* (як+би); *щоб* (що+б), *поза* (по+за), *здля* (за+для), і под. За часом виникнення вони похідні, вторинні, синхронно нерозкладні, але етимологічно прозорі і

частково зберігають ще зв'язок зі своїми етимонами. Вони однослівні, одномісні, неелементарні.

До складених належать сполучники, які становлять багатослівну роздільно оформлену конструкцію, що виникла внаслідок поєднання відмінкових форм займенника з іншими самостійними і службовими словами, які втратили свої первісні частиномовні ознаки: **тому що, незважаючи на те що, подібно до того як, задля того щоб, через те що, в міру того як, у зв'язку з тим що, як тільки, дарма що** та ін. Компоненти складених сполучників втратили службові ознаки лексем і їх частиномовної приналежності, тому словами їх назвати можна лише умовно. Складені сполучники є багатослівними, багатомісними, похідними, вторинними. За способом уживання сполучники поділяються на одиничні, повторювані, парні.

Одиничні сполучники займають одне місце в реченні чи словосполученні, розташовуються між поєднуваними компонентами (членами речення, предикативними частинами складного речення), тяжіють до одного з них, не повторюючись і не поділяючись на частини. До них належать прості (**і, а, бо, ні, та, чи**), складні (**щоб, якби, якщо**) і частина складених (**як тільки, тому що, дарма що, після того як**): *Дарма що стояло тихе безвітря, листя тріпотало на деревах* (Смолич), *Незважаючи на всі ті переживання, був я найщасливішою людиною в світі* (Збанацький). Вони одномісні.

Повторювані (багатомісні) - це ті сполучники, які вживаються при кожному членові речення або предикативній частині складного речення як анафора: **і...і...і, ні...ні...ні, або...або, то...то, чи...чи**: *Нехай ні жар, ні холод не спинить вас* (Франко), *Чи буде суд! Чи буде кара царям, царятам на землі?* (Шевченко).

Парні (двомісні) - це ті позиційно розчленовані складені перервані сполучники, які з'єднують або два члени

речення, або дві предикативні частини складного закритого речення: **не тільки ...але й, не лише ...а й, як., так і, не так...як, як не...так, якщо ...то, хоч...але, як...то, якби...то**: *Якби ви вчилися так, як треба, то й мудрість би була своя* (Шевченко), *Як війна, то війна* (Прислів'я), *Не так тії вороги, як добрії люди і окрадуть жалкуючи, плачучи осудять* (Шевченко).

Класифікація сполучників за значенням

За семантичними ознаками сполучники поділяються на сурядні та підрядні. Сурядними (паратактичними) називаються такі сполучники, які поєднують члени речення і предикативні частини складних речень як рівнозначні, відносно автономні в структурно-семантичному плані. Сурядні сполучники поділяються на єднальні, протиставні, розділові, градаційні, приєднувальні, пояснювальні.

До єднальних належать: і (й), та (та, й), також, і...і, ні...ні, та ні...та ні, як...такі і, не тільки...а і (не тільки...а й), не тільки...але і (не тільки...але й), ані...ані, ні...ані.

Найпоширенішим є єднальний сполучник і та його фонетичний варіант й. Він багатозначний. Основні його значення: 1) перелічення: *Наша ціль-людське щастя і воля* (Франком) 2) одночасність: *Пройшла гроза, і ніч промчала* (Рильський), 3) послідовність: *Ліс кінчився, і перед нами розгорнулася гірська панорама* (З журн), 4) причина і наслідок: *Гроза минула, і пахучі квіти усі в краплинах* (Рильський), 5) умова: *Варто тільки забажати, і кожен може стати рибалкою* (Збанацький).

Сполучник та має ті ж значення, що й сполучник і. Подвійний сполучник і...і має значення перелічування з відмінком підсилення: *А буде син, і буде мати, і будуть люди на землі* (Шевченко).

Подвійний сполучник ні...ні має значення заперечення з відмінком підсилення: *Ні дощі, ні вітри - ніщо не затримає весну* (З газети).

Подвійний сполучник **ані...ані** виражає заперечення сильніше, ніж сполучник **ні...ні**: *Ані до його заговорити, ані його спитати* (М. Вовчок).

До протиставних належать: **а, ж (же), але, та (в значенні але), проте, а проте, однак, зате, так, тільки, лише, хоч...але, хоч...зате, хоч...та, а втім, тим часом, як...так і, не тільки (не лише)... а (але) й, не то що...але (а), не так і...як**. Найпоширенішим з них є багатозначний сполучник **а**.

Він виражає: 1) протиставлення: *Ти ярма людям благаєш, а я волі* (Н. Рибак), 2) зіставлення: *Муза увінчує славу, а слава Музу* (Крилатий вислів), *Мужича правда єсть колюча, а панська на всі боки гнуча* (Котляревський), 3) єднальність: *То вже, що багата та вродлива, а привітна та ввічлива до кожного!* (П. Мирний).

Досить поширеним з протиставним значенням є сполучник **але**: *Все повернеться, але роки йдуть без вороття* (Крилатий вислів). Менш поширений сполучник **та**, має те ж значення, що й **але**, з розмовним відмінком: *Казав пан - кажух дам, та слово його тепле* (Прислів'я).

Синонімічні сполучники **проте, однак** з протиставним значенням розрізняються тим, що сполучник **проте** виражає протиставлення лагідніше, а **однак** - категоричніше. Синонімічна форма одначе пом'якшує категоричність протиставлення: пор. *Дорога розмита, проте їхати треба, Дорога розмита, однак їхати треба, Дорога розмита, одначе їхати треба*.

До розділових сполучників належать **або, хоч, чи, або...або, чи...чи, то...то, не то...не то, чи то...чи то, хоч...хоч, а то, а чи**.

Всі розділові сполучники мають значення роздільної несумісності; а крім неї - ще й додаткові відтінки: часова послідовність у сполучниках **або, чи**: *Зрідка пробіжить тут заєць або спиниться на кручі вовк* (Шиян), *Часом качка в*

повітрі дзвенить, чи кажан проти місяця грає (Рильський); 2) достовірність у сполучнику або: *Де-не-де біля вирв синіє полин або куциться чебрець* (Гончар); 3) припущення, вірогідність, невпевненість у сполучнику чи: *Фронт мовчав, чи його не чути було за вітряницею* (Гончар); 4) чергування явищ, подій у повторюваному сполучнику або...або: *Або вулицю розжене, або досвітки розполохає* (Тютюнник), *Або дома не бути, або волю здобути* (Прислів'я); 5) перелічення у повторюваних сполучниках або...або, то...то: *Або вітер пронесеться, або мороз ударить* (М. Вовчок), *То проснеться над болотом чайка, то промайне бистрий чибіс* (Шиян) 6) невпевненість, сумнів у сполучниках не то...не то, чи то...чи то: *Не то осінні води шуміли, не то вітер бився в проваллі* (Коцюбинський), *Чи то праця задавила молоду силу, чи то нудьга його з ніг звалила* (Шевченко).

Д о г р а д а ц і й н и х (підсилювальних/послаблювальних) сполучників належать: **а й, а ще, а навіть, а до того ж, та навіть, та ще й, не тільки.. .а й, не тільки.. .а навіть, не стільки.. .скільки, не так.. .як** і ін.: *Не так тії вороги, як добрії люди і окрадуть жалкуючи, плачучи осудять* (Шевченко), *Не тільки діти, а й батьки ішли до школи.*

До приєднувальних сполучників належать: **і, та, також, також і, і навіть, а й, та й, ще й, притому, причому:** *Відновленням лісу займається лісництво, також і школа залучається до цієї справи* (З газет). *Вона настирливо з тобою говорила, та й їй далась нелегко ця розмова* (Л. Українка).

До пояснювальних (уточнюючих) сполучників належать: **або, тобто, а саме, як-от.** *Ономастика, тобто наука про власні назви, вивчається на філологічних факультетах. Полісемія, або багатозначність, - поширене явище в українській мові.*

Підрядними (гіпотактичними) називаються такі сполучники, які поєднують підрядну предикативну частину з головною в складнопідрядному реченні.

Підрядні сполучники поділяються на часові (темпоральні), умовні, причинові, допустові, цільові (мети), наслідкові, порівняльні.

До часових належать: **як, після того як, коли, в міру того як, як тільки, щойно, ледве, відколи, аж таки, доки** і ін.: *Доки сонце зійде, роса очі виїсть* (Приказка). *Коли Соломія примостилася на плоті, Остап одіпхнув од берега* (Коцюбинський).

До умовних належать: **якщо, коли, якби, аби, коли б, як, раз**: *Раз добром нагріте серце, вік не прохолоне* (Шевченко), *Коли за все візьмешся, то нічого не зробиш* (Приказка), *Якби мені не тиночки та не перелазі, ходив би я до дівчини по чотири рази* (Із пісні).

До причинових належать: **бо, через те, тому що, оскільки, затим що, тим що**: *А більший меншого тусає та ще й б'є, затим що сила є* (Глібов), *Він полюбив, бо полюбити прийшла пора* (Рильський).

До допустових належать: **хоч, хай, нехай, дарма що, незважаючи на те що**: *У вагоні задуха, хоч надворі й зима* (Цюпа), *Селяни виростили високий урожай, дарма що весна була сухою* (З газет). *Незважаючи на те що дув попутний вітер, яхта йшла повільно* (З газет).

До сполучників мети (цільових) належать: **щоб, для того щоб, з тим щоб, аби**: *Щоб рибу їсти, треба в воду лізти* (Приказка), *Аби урожаї добрі мати, треба землю глибше орати* (Приказка).

До наслідкових належать: **так що**: *Молоді чорняві скрипалі позакидали назад голови, так що на них ледве держались шапки* (Н. Левицький).

До порівняльних належать: **як, мов, мовби, немов, немовби, наче, неначе, начебто, ніби, нібито**: *Мов водопаду рев, мов битви гук кривавий, так наші молоти гриміли раз-у-раз* (Франко/Тітка так красиво говорить, **ніби** співає, **ніби** казочку вив'язує (Збанацький).

І сурядні, і підрядні сполучники можуть вживлятися в прямому і в переносному значенні, а тому переходять із одієї групи в іншу. Наприклад, часовий сполучник коли, вживаючись переносно, набуває: 1) атрибутивного значення: *День, коли я народився, був сонячним*; 2) умовного значення: *Треба завжди перепочити, коли втомишся; Коли знав би про приїзд батьків, то добре підготувався б до зустрічі*.

Частка

Зверніть увагу, що поняття "частки мовлення" і "частка" не рівнозначні. Частки мовлення, за В.В.Виноградовим, - це група службових слів, які самостійно не бувають членами речення, виконують в реченні зв'язкову функцію і протиставляються "частинам мовлення". Цьому терміну відповідає поняття "зв'язкові слова". Частка ж є одним із різновидів зв'язкових слів, часток мовлення поряд з прийменником, сполучником і зв'язкою, що становлять окрему службову частину мови, яка протиставляється іншим службовим частинам мови (прийменнику, сполучнику). Тому термін "частка мовлення" не можна вживати в скороченій формі ("частка").

Дехто з мовознавців (В.М.Сидоров) намагається вивести частки за межі службових слів на тій основі, що службові слова (прийменник, сполучник) мають синтаксичний характер, а частка ніби не має синтаксичного характеру, а лише семантичний. Але синтаксичний характер функцій часток в реченні не викликає сумну: напр. *Хіба ти й цього не знаєш?* (наявність часток *хіба, й, не* залежить від комунікативної спрямованості цього речення).

Окремі мовознавці надають часткам статус не слова, а морфеми (суфікса, префікса) на тій підставі, що ніби частка не має лексичного значення (І.Р. Вихованець) або виражає несинтаксичне формальне значення (В.М. Сидоров).

Традиційне мовознавство розглядає частку як окремий різновид службових частин мови із зв'язковою функцією.

Немає спільної думки і стосовно лексичного значення часток. Частина мовознавців вважає, що частка не має самостійного лексичного значення (Вихованець І.Р. і ін.). В.В. Виноградов стверджує, що лексичне значення у часток є і воно збігається з їх граматичними, логічними або експресивно-стилістичними функціями. Тому семантичний обсяг часток дуже широкий, їх лексико-граматичні значення дуже мінливі і залежать від синтаксичного слововживання, що спричиняє нечіткість відмежування їх від інших частин мови. Н.Ю. Шведова доводить, що частки виражають лексичні значення лише в межах певних типів конструкцій. На думку І.О. Кисельова, частки мають послаблені лексичні значення.

За Т.М. Ніколаєвою, частки багатозначні і не мають чітких семантичних меж. Наприклад: частки *лиш*, *лише* мають значення обмежувальне (*Лишилась на хазяйстві лише коза .Коцюбинський*), підсилювальне (*А глянь лиш гарно кругом себе, - і раю кращого не треба!* Шевченко) і спонукальне (*Ану лиш не роздягайся. Підем із Лукичем.* Головка);

Зближає частку з прийменником та сполучником зв'язкова функція. Всі службові слова покликані зв'язувати самостійні слова в речення (в висловлювання), але специфіка зв'язкової функції часток відмежовує їх від прийменників та сполучників і виділяє в окрему службову частину мови: сполучники зв'язують однорідні члени речення (*добро і зло; малий, але дорогий*), прийменники зв'язують різнорідні члени речення граматичним зв'язком керування (*поїхав до міста, лежав на столі*), а частки зв'язують різнорідні члени семантичним зв'язком, щоб надати їм (або всьому реченню) додаткової семантики, певної модальності, комунікативної спрямованості: *Чи ти лише мені відкрив би душу!* Цей семантичний зв'язок різнорідних членів з додатковою семантикою і є категоріальним значенням частки, яке відрізняє її від прийменника та сполучника і виокремлює в частину мови.

Морфологічні ознаки часток: 1) не мають системи словозміни, чим протиставляються іменникам, прикметникам,

дієсловам; 2) частка як службова частина мови сформувалася на базі інших частин мови (самостійних і службових); 3) окремі частки є засобом творення морфологічних форм наказового способу дієслів (*хай, нехай*), умовного способу дієслів (*би, б*); 4) деякі частки переростають в префікси (*не, ні, будь, казна, хтозна, чи, ані, аби -небога, ніхто, будь-хто, казна-що, хтозна-де, чимало, аніщо, абиде*) та в суфікси (*ся, небудь, бо, но, то, таки -взутися, куди-небудь, тож-бо, скажи-но; якби-то, все-таки*); 5) частки як слова протиставляються морфемам як частинам слова; б) частка як службова частина мови стоїть в одному ряді з іншими самостійними і службовими частинами мови і протиставляється як всім самостійним, з одного боку, так і всім службовим частинам мови - з другого боку; 7) частки можуть змінювати категоріальне значення і переходити в розряд інших частин мови - найчастіше в клас сполучників (пор. частки *і, й, та, хоч* і сполучники *і, й, та, хоч*).

Синтаксичні властивості часток: 1) частки не бувають самостійними членами речення, але вони входять до складу членів речення сумісно з самостійними словами (*Тільки вітер гуде в проводах*); 2) окремі частки виконують функцію слів-речень в певних синтаксичних позиціях (*ну, невже, еге, атож, добре, так*): *Вродлива панночка скрізь може бути певна, що виграє, - Невже!* (Л. Українка); 3) частка семантично поєднує (зв'язує) в реченні різнозначні члени речення: *Я ж тобі казала щиро (Пісня), Ще треті півні не співали, ніхто ніде не гомонів* (Шевченко) (частка **ж** семантично поєднує підмет **я** з додатком **тобі**, частка **не** семантично поєднує підмет **півні** з присудком **співав**, дієслово-присудок **гомонів** з обставиною місця **ніде**); 4) надає всьому реченню або окремим його членам додаткового значення: *Не щєбече соловейко в лузі над водою* (Шевченко); 5) частки є одним із засобів актуального членування речень, тобто засобом виділення в реченні теми (відомої інформації) і реми (нової інформації): *Я іду // не в школу. Іду в школу //не я. В школу я //не йду.*

Отже, часткою називається така група службових невідмінюваних слів, які служать для семантичного поєднання в реченні різнорідних його членів, утворення деяких морфологічних категорій, надання висловлюванням і його частинам додаткових смислових, модальних і емоційно-експресивних відтінків, необхідних в комунікативному процесі.

Класифікація часток за походженням

Історично частки як службові слова формувалися на базі різних частин мови - іменників, займенників, прикметників, прислівників, вигуків, сполучників і дієслів. За частиномовною співвіднесеністю частки української мови поділяються на відзайменникові, відприслівникові, відіменникові, віддієслівні, відприкметникові, відвигукові, відсполучникові.

Відзайменникові частки: *воно, що, це, собі, ся, оце, саме, он, чи, ти, тобі.*

Наприклад: *У той саме час скрикнули сінешні двері (Мирний). Он уже й світ баваніє надворі (Мирний.); А що, мамо, і злякався я вашого Морозенка?! (Мирний).*

Відприслівникові частки: *тут, куди, як, там, зовсім, остаточно, прямо, точно, мало не, тільки, паки (пак), так (таки), де, ось, так, рівно.*

Наприклад: *Куди мені старій до вас молодих? (Мирний); Заїхав [Михайло] якось до матері. І не пізнала. Куди ж там - у кожаниці! (Збанацький); Гнуться мало не до землі струнки, білі берези (Франко).*

Віддієслівні частки: *авжеж, адже, би, буцім, знай (собі), дай, давай, мов, мовби, немовби, ніби, якби, хай, нехай.*

Наприклад: *Адже це уже не дивно, що ми твердо, супротивно, владно устаєм (Тичина); Дивлюсь: так буцім сова летить лугами, берегами та нетрями (Шевченко); Тепер мовби трошечки легше (Л.Українка); Авжеж, такий у нас ведеться звичай (Л.Українка).*

Відприкметникові частки: *лиш, лише (від лихий), лишень.*

Наприклад: *Ану **лиш** швидше убирайся, з Дидоною не женихайся!* (Котляревський), ***Лише** мох вкриває собою оте віковічне каміння* (Шиян); *Люблю пісні мого краю, та не спинюсь на тім **лишень***(Рильський).

Відіменникові частки: *бігма, бігме, (розм. заст, від боже побий мене), бодай (від бог дай)*. Наприклад: *Бігме, страшно простій людині на таку гору стати* (Яновський); *Бодай тії вороги поконали до ноги* (Н.Левицький).

Відсполучникові частки: *і, та і ін.*

Наприклад: *На те і вчителька вона!* (Сосюра), - *Не розгадав? от тобі й на!* (Глібов,), *Та ти хоч скажи, в чім річ.* (Хоткевич).

Відвигукові частки: *ну, га, гей, ага, атож, аякже.*

Наприклад: - *А казав же він?* - ***Ага!*** (Грінченко) - *Зробив же він своє діло?* — ***Ага!*** (Грінченко,); *Хто знає, обід буде?* — ***Аякже!*** (Мирний,); *Ви добре знаєте Карпа?* - ***Атож!*** (Коцюбинський).

Класифікація часток за структурою

За хронологічною ознакою (часом виникнення) частки поділяються на первинні і вторинні. До первинних належать найпростіші за будовою, односкладні частки, які в сучасній мові вже не мають словотвірних і формальних зв'язків зі словами інших частин мови: *би (б), же (ж), не, ні, ба, аж, ще, ну, но*. Всі інші-вторинні. Вони в основному складні забудовою і зберігають структурно-словотвірні зв'язки з іншими частинами мови: *ось, тут, це, куди, нехай, ледве, он, і (й), ніби, неначе, невже, адже, також і под.*

За будовою частки поділяються на прості і складені.

Простими називаються такі частки, які складаються з одного слова: *чи, хіба, невже, тільки, лише, навіть.*

Складеними називаються частки, які складаються з кількох слів (двох, інколи трьох): *хоч би, навряд чи, не тільки, трохи не, ледве не, не те щоб*. Складені частки можуть утворюватися: з кількох часток (*ще б пак, хоч би*), з частки і сполучника (*а хіба,*

а то), з частки і прийменника (*не без того*), з частки і дієслова (*було б*), з сполучника і займенника (*а то*).

До простих часток належать: *а, абиде, абикуди, абищо, чвжеж, аж, ані, атож, аякже, ба, би (б), бадай, було, власне, га, ген, годі, давай, добре, еге, егеж, же (ж), і (й), лиш, лише, пишень, мабуть, майже, мов, мовби, на, навіть, навряд, наче, не, невже, немов, ні, ніби, нехай, ну, он, онде, ось, ото, от, оце, приблизно, рівно, саме, собі, справді, так, також, теж, тільки, то, точно, хай, хіба, хоч, уже (вже), чи, це, як, який, якраз і ін.*

Складені частки поділяються нанечленовані і членовані. До нечленованих належать такі складені частки, компоненти яких в реченні не можуть бути розділені іншими словами, тобто між їх компонентами в реченні не можна вставити інші слова. До членованих належать такі складені частки, компоненти яких в реченні можуть бути розділені іншими словами, тобто між їх компонентами можна вставити інші слова.

Нечленовані частки:

було б: Було б не залишатися в гуртожику, а їхати додому (Усне мовлення); всього-навсього: Це всього-навсього калюжа, а не ставок (Усне мовлення); все ж таки: Все ж таки екзамен він склав! (Усне мовлення); далеко не: Це далеко не повна відповідь! (Усне мовлення); до чого ж: До чого ж тут гарно! (Усне мовлення); ще б: Ще б не скласти цей екзамен! (Усне мовлення); чи що: Глухий ти, чи що? (Усне мовлення); і то: Батька і то не пустили в операційну! (Усне мовлення); як же: - Ти не виконав завдання! - Як же не виконав? (Усне мовлення); навряд чи: Навряд чи нададуть додаткову відпустку! (Усне мовлення); як так: Ти навіть не хвилюєшся! - Як так не хвилюєшся! (Усне мовлення); просто-напросто: Він просто-напросто сміється з нас! (Усне мовлення); так-таки: - Вхід заборонено! – Так-таки й заборонено! (Усне мовлення); що ж: Що ж ти блукаєш всю ніч понад двір'ю! (Усне мовлення); чи й не: Чи й не весело! (Усне мовлення); й так: Не гнівайся, я й так хвилююсь! (Усне мовлення).

Членовані частки:

ледь не: *Голову ледь не розбив!* (Усне мовлення); як не: *Як не знати цієї дороги!* *Як цієї дороги не знати!* (Усне мовлення); лиш би: *Лиш би вітру не було!* (Усне мовлення); нехай би: *Нехай би співали!* (Усне мовлення); так і: *Так і не пізнав він мене!* (Усне мовлення); тільки б: *Тільки не спізнитися б!* (Усне мовлення); хоч би: *Хоч би не спізниться!* (Усне мовлення); що за: *Що за звичка у тебе!* (Усне мовлення); от би: *От би дощу зараз!* (Усне мовлення); ось і: *Ось тобі і друг!* *Ось і друг тобі!* (Усне мовлення).

Класифікація часток за функцією

Класифікація часток була розроблена В.В. Виноградовим (див. Русский язык, М., 1947, с. 665).

Він виділив вісім розрядів: підсилювальні - обмежувальні (або виділювальні), приєднувальні, означальні, вказівні, неозначні, кількісні, заперечні, модально-прідієслівні. Пізніше ця класифікація удосконалювалася. "Русская грамматика" (М., 1980, т. 1с. 725) виокремила шість функціональних груп: формотвірні, заперечені, запитальні, придієслівні, модальні, реплікові. Але й ця спроба виявилася не перспективною.

По-перше, в існуючих класифікаціях відсутній єдиний логічний принцип класифікації (формотвірні частки виділяються за граматичним принципом, реплікові - за формою організації мовлення, придієслівні - за частиномовною ознакою). По-друге, майже у всіх класифікаціях в окрему групу виділяються модальні частки, в той час як модальність є загальною рисою для частки як частини мови в цілому, а не для окремих часток, бо кожна частка вносить в речення річні значення суб'єктивного ставлення до висловлюваної думки. По-третє, немає підстав виділяти так звані словотвірні частки (*хто-небудь, куди-небудь; дехто, деінде; ніби, мовби; ніде, ніхто, нікуди*), оскільки частка-це слово, тобто лексична одиниця, а компоненти -не-вудь, де-, ні-, -би, в наведених прикладах є частиною слова, тобто морфом. Отже, виділяти тут словотвірні

частки - значить не розмежовувати, змішувати поняття слова і морфа. Словотвірна функція - це функція морфів. По-четверте, немає також підстав приписувати частці комунікативну функцію. Комунікативна функція -це процес спілкування, тобто процес обміну думками, процес повідомлення думок. Цей процес не може бути реалізований словом, тим більше службовим.

Слова (самостійні і службові) покликані формувати комунікативні одиниці - речення і текст. Тому ні частки, ні інші частини мови не виконують комунікативної функції. Загальна функція часток - це зв'язок самостійних слів. Цим частка прилучається до групи службових частин мови (прийменника, сполучника). Загальна зв'язкова функція у часток реалізується такими конкретними функціями, якими частка відрізняється від інших службових слів і формується як службова частина мови. Такими функціями у частки є: 1) утворення морфологічних форм слів і форм речень з ірреальним значенням (спонукання, умовності, волевиявлення), 2) формування заперечних, спонукальних, стверджувальних і запитальних кострукцій, 3) виділення, уточнення, підсилення, актуалізація якоїсь частини семантики в реченні (висловлюванні), 4) вираження емоційно-оціночних, вказівних та вірогідносних відтінків значення.

За характером функції частки поділяються на дві групи: 1) частки, що виражають граматичне значення і 2) частки, що виражають лексичне значення та його відтінки.

У відповідності з конкретними функціями в українській мові виділяються частки: 1) формотвірні, 2) заперечні, 3)стверджувальні, 4) питальні, 5) вирогідні, 6) підсилювальні, 7) видільні, 8) спонукальні, 9)вказівні.

Формотвірні частки. До формотвірних належать частки *хай, нехай, давай, щоб, би (б)*. Вони надають слову і реченню певної граматичної форми і тому називаються формотвірними.

Частки *хай, нехай* утворюють наказову форму дієслів 3-ї особи однини та множини і формують імперативні речення ірреального змісту: *Нехай ні жар, ні холод не спинить вас!* (Франка), *Хай сильніше гряне буря!* (Горкий)

Частка *давай (давайте)* вживається при інфінітивах та дієсловах 1 -ї особи однини і множини форми мабутнього часу, виражає заклик до спільної дії і формує імперативні речення, пом'якшуючи їх категоричність: *Давайте провчимо вражого пана!* (Нечуй Левицький), *Давай перестоїмо під оцим грибокком* (Гончар).

Частка *щоб (щоби)*, надаючи реченню наказового значення, виражає: 1) побажання: *Їх ласка сироті щоб не снилась, не снилась ніколи* (Шевченко), *Щоб ти був багатий, як земля* (Номис); 2) заперечення можливості чого-небудь: *Щоб оце я, після такої праці випустив із рук свою здобич!* (Куліш); 3) застереження можливих негативних наслідків: *Цур йому! Щоб ще по пиці не дав, бо він на те солдат* (Квітка-Основ'яненко); 4) наказ або прохання: *Я такого слова щоб більш не чув від тебе* (М.Вовчок), *Щоб на світанку ти був тут* (Тютюнник).

Частка *би (б)* утворює дієслова умовного способу: надає реченню ірреального змісту: *Я жив би двічі і помер би двічі, якби було нам два життя дано* (Головко). Вона може вживатися у значенні наказового способу і виражати: 1) п о б а ж а н н я: *Нехай би вже ліпше били* (Л.Українка), *Вам би милосердною сестрою бути* (Гончар), 2) ввічливе прохання, пропозицію: *Чи не позичив би ти мені трохи грошей* (Коцюбинський).

Інколи до формотворчих, а то й словотворчих часток відносять -ся, -сь (*купатися, нестись*), будь-, -небудь, казна-, хтозна-, аби-, де-, не-, ні- та ін. Але це не частки мовлення, не окремі слова, а частини слів, і морфи.

Заперечні частки. До заперечних належать частки *не, ні, ані*. Виражаючи заперечення, вони одночасно можуть

набувати відтінків підсилення і виокремлення частини якоїсь семантики: *Не вернеться чорнобривий та й не привітає, не розплете довгу косу, хустку не зав'яже, не на ліжко - в домовину сиротою ляже* (Шевченко).

Частка *не* може знаходитися при всіх самостійних частинах мови. Вона заперечує зміст речення повністю або частково: *А де ж дівся соловейко? Не питай, не знає* (Шевченко), *Не дві ночі карі очі любо цілувала* (Шевченко).

При подвійному вживанні частки *не* у дієсловному складеному присудку речення набуває стверджувального значення: *Він був кирпатенький такий, що я не міг не усміхнуться* (Сосюра).

Заперечне значення частки *не* посилюється тоді, коли вона поєднує заперечний займенник або заперечний прислівник з дієсловом: *Ніхто її не рятує* (Шевченко), *Ніхто того не побачить, не питає* (Шевченко).

Заперечне значення частки *не* послаблюється тоді, коли вона: а) поєднує (зв'язує) дві однакові форми того ж слова: *сон-не сон, готовий-не готовий*; б) поєднує дві однакові форми спільнокореневого дієслова: *дививися не надививися, дивуєшся не надивуєшся*; в) поєднує інфінітив і особову форму того ж самого дієслова: *знаць не знаю, бачить не бачив, чути не чув*.

Частка *ні* виконує: а) функцію заперечення (*На вулиці ні душі*), б) функцію підсилення заперечення (*Ми не бачили ні душі*), в) функцію сполучника при повторенні (*Нема в нього ні оселі, ні саду, ні ставу*. Шевченко), г) функцію слова-речення (*Ти йдеш? -Ні.*).

Частка *ані* є експресивним варіантом заперечної частки *ні*: *Ні каліка, ані старий, ні мала дитина не остались* (Шевченко).

Частки *не, ні* можуть втрачати функції слова і переходити в префікси: *небезпечний, небилиця, небога; нівідкіль, ніколи, нікчема, нінащо*.

Стверджувальні частки. До стверджувальних належать частки *так, авжеж, атож, аякже, еге, егеж, їй* (у вигуках *їй-бо, їй-богу, їй-право*). Вони виконують: а) функцію підтвердження реальності змісту висловлювання: *Ніхто не має права... так, как ніхто не має права його пострікнути* (Коцюбинський), б) функцію слова-речення в певних комунікативних ситуаціях: *Поїдеш на екскурсію? — Аякже. ~А ти хочеш стати вчителькою? - Авжеж*. Давня стверджувальна частка *їй* - перетворилася в префікс (*їй-бо, їй-богу, їй-право*).

Питальні частки. До питальних належать частки *чи* (*чи ж, чи не, та чи*), *хіба* (*хіба ж, та хіба*), *невже* (*невже ж, та невже*), *що за*. Вони виконують: а) функцію вираження питальності: *Хіба ти не бачиш, хіба ти не чуєш людського плачу?* (Шевченко); б) додаткову до питальності модальну функцію сумніву, здивування, непевності, заперечення: *Чи то давнє яке лихо прокинулось в хаті?* (Шевченко); *Чи винна ж голубка, що голуба любить?* (Шевченко).

Частки *хіба, невже* виконують функцію слова-речення в певній комунікативній ситуації: - *Завтра не буде занять! - Невже?*

Частка *чи* при повторенні, втрачаючи запитальну функцію, набуває функції сполучника: *Чи то сиджу, чи то гуляю, все співаю* (Шевченко).

О к л и ч н о-підсилювальні частки: *як, який, що за, що то за*. Вони супроводжують окличну інтонацію речення і підсилюють значення висловлювальної думки чи окремого семантичного компонента: *Як тяжко розлучатись з солодким ранішнім сном!* (Рильський), *Яка чума косила! А сила знову розцвіла* (Тичина), *Що за чудовий вид* (Франко).

Підсилювальні частки: *і, й, та, так, аж, все, таки, уже, ще, же (ж), бо саме, якраз, десь, якимось, куди, собі, тобі, воно, його і ін.* Вони підсилюють зміст всього висловлювання або значення тих слів, які поєднуються часткою. Наприклад: *Як дівчата цілуються, як їх обнімають — я й досі не знаю і не*

знатиму (Шевченко); *Все я тобі пробачу, бо я ж тебе люблю* (Л.Українка); *Спи ж ти, малесенький, пізній бо час* (Л.Українка).

Видільні частки: *навіть, тільки, лише, лиш, лишень, все, хоч, хоча б, уже (вже)* і ін. Наприклад: *Десть, колись в якійсь країні проживав поет нещасний, тільки мав талан до віршів* (Л.Українка/ *Трудно навіть розказати, що за лихо сталося в краї* (Л.Українка/ *Тільки ти один тепера можеш дати мені нараду!* (Л.Українка/ *Вчора набігла хмарка, та лише покропила суху землю* (Коцюбинський/ *Люблю пісні мого краю, та не спинюсь на тім лишень* (Рильський).

Спонукальні частки: *бодай, годі, ну, давай, на, нумо, лишень*. Вони виражають бажання, прохання, наказ, вимогу, заборону, заклик до дії: *Позбирає вона дітей за руки в коло і нумо вчити то одну, то другу гру* (Кучер); *На портфель, іди зараз у сільраду* (Корнійчук).

Вірогідні частки. До вірогідних належать частки *буцім, мов, немов, немовби, немовбито, мабуть, ледве чи, мовляв, начеб, нібито, наче, неначе, ніби, навряд чи* і ін. Вони виражають значення припущення, сумніву, невпевненості щодо вірогідності висловлюваного змісту: *Під вербами вода була наче зеленаста* (Коцюбинський). *В курній хаті стало ніби видніше* (Чорнобривець), *Оце ж я нібито маю в Італію їхати* (Л.Українка).

Слід мати на увазі, що ці частки можуть вживатися і в функції сполучників: *Мов водопаду рев, мов битви гул кровавий, так наші молоти гриміли раз-у-раз* (Франко). *І блідий місяць на ту пору з-за хмари де-де виглядав, неначе човен в синім морі то виринав, то потопав* (Шевченко).

Вказівні частки: *ось, от, то, це, оце, он, онде, ото*. Наприклад: *А онде під тином опухла дитина* (Шевченко), *Он з-за гаю виглядає ставок, неначе полотно* (Шевченко), *Невже ото все неправда!* (Гончар), *Оце ж садиба Вихорів* (Тютюнник); *Це завтра свято військове у нас* (Л.Українка).

Вигук

Усталеного погляду на вигук як частину мови ще не склалося. В старій лінгвістичній традиції на вигук дивилися як на окрики, з яких формувалися перші слова людської мови. К. С. Аксаков писав, що "вигук зовсім не слово... Думки він не виражає, це просто окрик, який показує лиш невизначений стан болю, жаху, радості... Тут ще немає слова, тут ще не говорить людина; ні, це крик" (пор. вигукову теорію походження мови). Вигуки як емоційні знаки протиставлялися словам як знакам думки. Для сучасного мовознавства значно важливіше дослідити перехід інших слів у вигуки, ніж шукати шляхів перетворення вигуків у слова.

О. М. Пешковський, Д. М. Овсяннико-Куликовський, Ф.І.Буслаєв вважали вигуки словами, але такими, що знаходяться за межами частин мови. На думку О. М. Пешковського, вигук є чужорідним елементом у реченні, як куля, за порівнянням Д. М. Овсяннико-Куликовського, у тілі людини, оскільки, на їх думку, вигуки не мають лексичного значення. П. Ф. Фортунатов, О. О. Шахматов визнавали вигук частиною мови, але відокремленою і від самостійних, і від службових частин мови. Цієї позиції дотримуються А. ГІ. Грищенко і Л. І. Мацько (див. Украинская грамматика, К., 1986, с. 238; Л. І. Мацько. Інтер'єктиви в українській мові, К., 1981, с. 5-12 і ін.). В. В. Виноградов виділяв вигук в окрему групу слів поряд з частинами мови, частками мови і модальними словами.

Сучасні мовознавці А. А. Уфимцева і І. Р. Вихованець розглядають вигуки як реченнєві дійктичні одиниці, що знаходяться на периферії речення в сфері лише мовлення на відміну від повноцінних речень, які є фактом і мовлення, і мови. (Уфимцева А. А. Типи словесних язмков, М., 1974, с.199; Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті, К., 1988, с. 37).

Немає єдиного погляду на питання про лексичне значення вигуків. Одні морфологісти, які під лексичним значенням

розуміють співвідношення звукового комплексу з предметами, поняттями та явищами реального світу, вказують на відсутність у вигуків лексичного значення, оскільки вони виражають лише емоції і волевиявлення, але не називають їх, тобто позбавлені предметно-понятійної співвіднесеності, а тому не мають статусу слова і члена речення.

Інші вважають, що вигуки мають лексичне значення, оскільки виражають емоції і волевиявлення, які реально існують в житті, як і предмети буття (Л.Мацько). Але лексичне значення слова не залежить від того, реальним чи ірреальним є предмет або поняття номінації.

Визначати вигук як частину мови, що виражає лише емоції та волевиявлення, - означає допускати неточність, якій породжує проблему лексичного значення. Очевидно, вигуки виражають і елемент думки.

Отже, вигук-це така частина мови, яка виражає емоції, волевиявлення та елементи думки (В.Виноградов, В.Горпинич). Елемент думки разом з емоціями та волевиявленнями формують категоріальне значення вигука як частини мови, що узагальнює різноманітні лексичні значення кожного вигука зокрема : *О, сліз таких вже вилито чимало!* (Л. Українка); *Дарма! Нехай умру, та думка не умре!* (Л. Українка).

Вигуки бувають багатозначними: *о!, ох!, ой!, ай!, е!, ах!, ех!* і ін. Вигук *ой!*, наприклад, має вісім значень: 1) виражає фізичний біль, страждання : *-Ой! - скрикнув Остап, схопився за груди* (Коцюбинський); 2) виражає переляк, жах : *-Ой, рятуйте!. - Антоніна бігла за своїм внуком* (Довженко); 3) виражає убоління, горе *Ой Семеночку, Семеночку! Дитино моя добра й щира!* (Вовчок); 4) виражає осуд, незадоволення, докору: *Ой, який ти нетерплячий* (Головко); 5) виражає здивування, захоплення : *Ой, чи так красно в якій країні, як тут, на нашій рідній Волині!* (Л. Українка); 6) виражає благання, прохання : *Ой, пустіть мене, пустіть!* (Вовчок); 7) виражає застереження,

попередження : *Ой, не ходи Грицю та на вечорниці* (Пісня); 8) виражає бажання, прагнення : *Ой не шуми, луже!* (Пісня)

Властивість вигуків виражати різноманітні значення зумовлюється контекстом, ситуацією мовлення, інтонацією, жестами та мімікою.

Отже, семантично вигуки зближуються з усіма іншими частинами мови: вони мають елемент денотативного значення і здатні розвивати багатозначність як і іменники, прикметники, дієслова. Але вигукам притаманна й семантична специфіка, яка надає їм статусу окремої частини мови. Це: 1) емоції і волевиявлення як провідний компонент категоріального значення; 2) широка амплітуда багатозначності, нерідко діаметрально протилежної (вигук *ой!* може виражати і біль, і радість).

Грамаіичні особливості вигуків

Існую думка, що вигуки знаходяться поза грамаіикою. Насправді ж вони підвладні грамаіиці і функціонують в мові за її законами.

Насамперед, вигукам притаманна низка синтаксичних властивостей, які визначають їх як окрему частину мови:

1) в умовах контексту вигуки можуть займати позицію речення і виконувати функцію самостійного висловлювання, тобто бути словом - реченням : *"Прощай!"* - промовила понуро мила (Л.Українка); *Гай - гай, невелика послуга!* (Л. Українка) *Гвалт! Рятуйте!* (Шевченко); *Браво! Браво! Охрестили!* (Шевченко);

2) емоційно наснажує не одне яєсь слово, а все висловлювання, все речення, тобто він є фактом не словосполучення, а речення: *Ох, зійди, моя зіронько лагідна!* (Л. Українка); *О, не забуду я тих днів на чужині!* (Л. Українка).

Отже, природа (сутність) вигуків - бути або словом-реченням, або задавати емоційний заряд всьому висловлюванню, реченню. Цією рисою вигуки зближуються з частками і відрізняються від іменників, прикметників, дієслів;

3) вигуки входять в граматичну структуру мови, вживаючись у відповідності з правилами сполучуваності мовних одиниць, завжди стоять на початку висловлювання (речення). Отже, синтаксична позиція вигуків - початок висловлювання : *Боже, боже! Що то може наробити серенада* (Л. Українка); *Ой лихо! Що, коли надійде ворог?* (Л. Українка). Позицією у висловлюванні вигуки протиставляються прийменникам, що знаходяться перед словоформою в словосполученні, сполучникам, що знаходяться між словоформами і предикативними частинами речення, часткам, що знаходяться і перед і після словоформ;

4) вигуки як периферійні реченнєві компоненти висловлювання поєднуються з основними елементами висловлювання за допомогою граматичного зв'язку співвідношення, а не сурядності чи підрядності : *Еге, не доказав я про чужого'* (Л. Українка); *Гей, браття! Диво сталося, дивіться!* (Л. Українка); *Ех, клята праця!* (Л. Українка).

До морфологічних ознак вигука як частини мови відносяться:

1) відсутність системи словозміни, що зближає вигуки з прийменниками, сполучниками, частками;

2) наявність вигукової інтонації, що протиставляє вигук всім іншим частинам мови;

3) співвіднесеність вигуків з іменниками (*горе! боже! лихо!*), з дієсловами (*прощай!, диви!, глянь! геть!*), з займенниками (*це!, оце!, воно!, отак!*), з прислівниками (*як!, так!, раз!, браво!*);

4) здатність субстантивуватися (*не кажи гон, чути ура*);

5) здатність утворювати відвигукові деривати (*охатипрощатися, хукати, ахання*).

Інтелектуальні і емоційні висловлювання виражаються не однаково: інтелектуальні - тривало в часі за допомогою поширених словоформ (*плигати, скакати, хапати, махати, болить, дивуюся*), емоційні - миттєво за допомогою стислих слів - вигуків (*плиг!, скік!, хап!, мах!, ох!, ого!*)

Миттєвий спосіб вияву емоцій не допускає будь-якої системи словозміни як поширеного довготривалого засобу, натомість зумовлює інтонацію як найстисліший граматичний засіб вираження емоцій і обирає початок речення як найближчу позицію їх вияву.

За відсутність системи словозміни вигук називають неповноцінною (рос. ущербною) групою слів (В. В. Виноградов) з "негативними граматичними показниками".

Думка ця неприйнятна, оскільки вигук має все те, що йому потрібно для виконання своїх функцій. Система словозміни і "позитивні" граматичні показники непотрібні вигукам, бо вони змінили б природу і сутність вигуків, і то вже був би інший клас слів. Тому сучасний вигук - повноцінна і повнозначна частина мови з такими граматичними ознаками, які адекватно виражають її категоріальне значення.

Класифікація вигуків за семантикою

За семантикою вигуки української мови поділяються на емоційні, спонукальні, апелятивні, етикетні.

1. Емоційними називаються такі вигуки, які виражають почуття, переживання, фізичний та психічний стан людини. За допомогою емоційних вигуків виражається радість, піднесення, захоплення, здивування, приязнь, сум, горе, туга, жах, страх, переляк, зневага, огида, осуд, докір, закид, обурення, презирство, гнів, невдоволення, досада, співчуття, убоління, вагання, сумнів, рішучість, відчай, безвихідь, певність, іронію тощо. До емоційних належать вигуки :а!, є!, і!, о!, Іуї, ай!, ой!, ій!, ах!, ех!, ох!, ух!, ат!, ет!, іч!, ба!, гі!, тю!, фе!, фу!, ха!, хе!, хо!, гай!, ті!, тьху!, матінко!, пене!, боже!, господи!, леле!, жах!, страх!, слава!, хвала!, горе!, біда!, лихо!, цур! та ін. (див. О. К. Безпояско, К. Г. Городенська, В.М. Русанівський. Граматика української мови, К., 1993, с. 324-325).

Емоційні вигуки бувають однозначними і багатозначними. Тому їх значення виявляється в тексті. Наприклад : *О Земле! Велетнів роди!* (Франко) ; *О горе тим, що вроджені в темниці*

(Л. Українка); *Ой палка ти була, моя пісне!* (Л. Українка); *Ой лихо! Ой горе! Ой боже! Ой леле!* (Л. Українка).

2. Спонукальними (їх ще називають наказово-спонукальними, імперативними, вигуки волевиявлення) називають такі вигуки, які виражають спонукання, наказ, розпорядження, заклик, заохочення до дії і інші форми волевиявлення мовця. До них належать вигуки : *гей!, но!, пррр!, гилля!, киш!, прісь!, вйо!, геть!, годі!, цить!, марш!, гайда!, досить! Давай!, тсс!, цсс!, соб!, себе!, цоб!, цебе!, ну!, нумо!, ану!, баста!, шабаш!* та ін. Наприклад : *Ануге, хлоп'ята... Ходім погуляти!* (Шевченко); *Гайда в Україну!* (Шевченко); *Ну, не плач же, глянь на мене...*(Шевченко); *Гетьте, думи, ви хмари осінні!* (Л. Українка).

3. Апелятивними (від лат. "звертання" , пор. апеляція, апелятивний, апелювати) називаються такі вигуки, які виражають звертання мовця до співбесідника, щоб привернути його увагу. До них належать: *ейі, гов!, агов!, алло!, ау!, гей!, агей! та ін.* Наприклад : *Гей, ви, раби, візьміть цього співця!* (Л. Українка); *Гей, браття! Диво сталося, дивіться!* (Л. Українка); *Ей, я лиха не боюся!* (Л. Українка). До апелятивних відносять вигуки, якими людина кличе до себе птахів, тварин : *гулі-гулі-гулі!, гуль-гуль-гуль!, уть-уть-уть!, ціп-ціп-ціп!, гусь-гусь-гусь!, киць-тиць-киць!, цю-цю-цюі, паць-паць-паць!*

4. Етикетними називають такі вигуки, які виражають привітання, подяку, прохання, побажання, прощання, пробачення, божіння. До них належать: *привіт!, здрастуйте!, добридень!, добри вечір!, здоровенькі були!, здоров був!, щасливо!, до побачення!, на добраніч!, дякую!, смачного!, спасибі!, вибачте!, пробачте!, їй-богу!* та ін. Наприклад: - *Спасибі вам! -Надів шапку!* (Шевченко); *Єй-богу, немає!* (Шевченко); *Ану лишень про батька Максима ушквар. Спасибі! Спасибі!* (Шевченко); *Прощай,- Волинь!Прощай, рідний куточок!* (Л. Українка).

Класифікація вигуків за будовою

За будовою вигуки поділяються на первинні і непервинні. До первинних належать такі вигуки, які в сучасній мові не мають уже зв'язку з тими частинами мови, з яких вони утворилися. У більшості випадків вони беруть свій початок від емоційних викриків, вигуків і окликів, які супроводжують реакцію організму на зовнішні подразники. Це такі вигуки : *а!*, *ага!*, *ой!*, *ай!*, *ах!*, *ба!*, *гей!*, *ей!*, *є!*, *ну!*, *о!* *ох!*, *тю!*, *тьфу!*, *ух!*, *ха!*, *хі!*, *хо!*, *ех!*, *цить!*, і под.

За звуковим складом вони поділяються на кілька груп:

- 1) вокалічні однозвукові односкладові вигуки : *о!*, *а!*, *є!*, *и!*, *у!*;
- 2) двозвукові односкладові вигуки у формі закритого складу *ой!*, *ай!*, *ох!*, *ех!*, *ах!*, *ух!*, *ич!*, *ач!*;
- 3) двозвукові односкладові вигуки у формі відкритого складу: *ба!*, *га!*, *ге!*, *гу!*, *на!*, *ну!*, *тю!*, *фе!*, *фі!*, *ха!*, *хе!*, *хо!*, *ху!*;
- 4) тризвукові односкладові вигуки у формі прикрито-закритого або прикрито-відкритого складу: *геть!*, *гай!*, *гей!*, *гон!*, *пхе!*, *пхі!*, *тьфу!*;
- 5) двоскладові вигуки: *опа!*, *ого!*, *ану!*, *ало!*, *нате!*, *нумо!*;
- 6) консонантні вигуки : *гм!*, *хм!*, *брр!*, *прр!*, *тс!*, *пс!*.

До непервинних (похідних) належать такі вигуки, які співвідносяться з іншими частинами мови, від яких вони утворилися. Серед непервинних виділяються такі групи:

- 1) відіменникові вигуки: *господи!*, *боже!*, *чорт!*, *нене!*, *мамо!*, *жах!*, *страх!*, *гвалт!*, *слава!*, *горе!*, *лихо!*, *біда!*;
- 2) віддієслівні вигуки : *диви!*, *давай!* *гляди!*, *бувай!* *даруй!*, *стривай!*, *рятуй!*, *прощай!*, *вибач!*, *бач!* і ін.;
- 3) займенникові вигуки : *отаке!*, *отакі!*, *воно!*, *це!*, *на тобі!*, *оце!*;
- 4) прислівникові вигуки : *так!*, *як!*;
- 5) вигукові стійкі словосполучення фразеологічного і нефразеологічного типу: *боже мій!*, *боже спаси!*, *слава богу!*, *чорта з два!*, *ой пене!*, *о горе!*, *о боже!*, *ой мамочко!*, *йй-бо!*, *йй-богу!*, *бійся бога!* і под.

Класифікація вигуків за походженням

За походженням вигуки поділяються на питомі і запозичені.

До питомих належать вигуки, які прийшли в українську мову: 1) з індоєвропейської *ax!*, *o!*; 2) з праслов'янської *aga!*; 3) з давньоруської *охь!*.

До питомих належать також і ті вигуки, що сформувалися уже в українській мові : *ой!*, *ог!*, *гой!*, *ей!*, *є!*, *фе!*, *фу!*, *ач!*, *ба!*, *тьфу!*, *цить!*, *цур!*.

До запозичених належать вигуки : *уві!* (ст.-сл.), *ура!* (тур.), *гайда!* (тур.), *амінь!* (др.-євр.), *алло!* (англ.), *караул!* (тюр.), *стоп!* (англ.), *капут!* (нім.), *браво!* (італ.), *полундра!* (шгл.), *марш* Нфанц.), *мерсі!* (фран.), *нас!* (фран.), *шабаши!* (др. - євр.)

Звуконаслідувальні слова

Звуконаслідувальні слова (звуконаслідувальники) - це невідмінювані лексичні одиниці, що відтворюють засобами мови природні нечленороздільні звуки людини, тварин, предметів. Звуконаслідувальники є результатом імітації людиною:

1) пташиних криків, звукових сигналів: *ку-ку!* (зозулі), *тьох-тьох!* (соловейка), *цвірінь-цвірінь!* (синички, горобця), *кра-кра!* (іюрони), *куд-кудах!* (куриці), *ку-ку-рі-ку!* (півня), *га-га-га!* (гусям);

2) криків і звукових сигналів домашніх тварин та звірів: *му!*, *гав-гав!*, *няв-няв!*, *хрю-хрю!*, *ме!*, *бе!*;

3) звуків, що виникають при падінні живих і неживих предметів: *бух!*, *трах!*, *стук!*, *ген!*, *бабах!*, *трісь!*, *хресь!*;

4) звуків дії різноманітних механізмів: *тік-так!*, (годинника), *тра-та-та-та!* (кулемета), *тр-р-р-р!* (трактора), *у-у-у!* (потяга), *дзінь!* (дзвінка) тощо;

5) дії фізіологічних процесів : *кахи!*, *чхи!*, *ха-ха!*, *хі-хі!*, *тьху!*, *апчхи!*;

6) шумів різноманітних природних явищ: свист чи шум вітру, дощу, грому, хлюпіння води. Пройшовши через свідомість

людини, будучи вимовленими її мовним апаратом і введеними в текст, в дискурс з комунікативною метою, вони набувають статусу слів. Хоч в свій час О. М. Пешковський не визнавав звуконаслідування за слова: "Не вважаємо ми також словами звуконаслідування. Тут немає поділу на звуки і значення, властиве слову, оскільки тут все значення в звуках" (Пешковський А. М. Русский синтаксис в научном освещении, М., 1956, с, 168).

В українському мовознавстві звуконаслідувальники розглядаються як різновид вигуків (Л. І. Мацько), або як групу слів, яка прилягає до вигуків, але не зливається з ними повністю, оскільки не виражає ні емоцій, ні волевиявлень (А. С. Колодяжний, К. Г. Городенська).

На думку О. М. Тихонова, звуконаслідувальнику притаманні суттєві риси частиномовного статусу. До них він відносить :

1) наявність лексичного значення і його звукова мотивованість;

2) загальноживаний характер більшості звуконаслідувальників, поряд з якими існують і індивідуально-авторські новотвори;

3) постійний звуковий склад звуконаслідувальників (*хі-хі-хі!*, *тяв-тяв!*, *гав-гав!*, *ку-ку!*, *ку-ку-рі-ку!*), що сприяє адекватному розумінню їх всіма носіями мови, тому звуконаслідувальники в мові є повноцінними словами;

4) відображення звуконаслідувальників у тлумачних словниках як колективно осмислених мовних знаків-слів;

5) незалежність від контексту семантики звуконаслідувальників;

6) відсутність граматичної ізоляваності звуконаслідувальників від інших слів у тексті;

7) здатність звуконаслідувальників до субстантивзації і вживаність їх у функції підмета, додатка, присудка;

8) здатність звуконаслідувальників керувати іншими

словами в реченні і мати при собі означення ;

9) наявність зв'язку з іншими частинами мови, що виражається в активній участі звуконаслідувальників в утворенні похідних дієслів та іменників;

10) здатність звуконаслідувальників до валентності з багатьма суфіксами і префіксами; значно вищі словотвірні можливості в галузі афіксації порівняно з займенниками, числівниками, вигуками, модальниками, станівниками.

Оскільки звуконаслідувальники є активною частиною системи мови, збагачують її словотвірні ресурси та лексико-фразеологічний фонд, то, на думку О. М. Тихонова, їх можна розглядати як окрему частину мови .

КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ

Рейтинговий контроль знань студентів здійснюється за 100-бальною шкалою:

Шкала оцінювання: національна та ECTS

ОЦІНКА ЄКТС	СУМА БАЛІВ	ОЦІНКА ЗА НАЦІОНАЛЬНОЮ ШКАЛОЮ	
		екзамен	залік
A	90-100	5 (відмінно)	5/відм./зараховано
B	80-89	4 (добре)	4/добре/ зараховано
C	65-79		
D	55-64	3 (задовільно)	3/задов./ зараховано
E	50-54		
FX	35-49	2 (незадовільно)	Не зараховано

Форми поточного та підсумкового контролю

Комплексна діагностика знань, умінь і навичок студентів із дисципліни здійснюється на основі результатів проведення

поточного й підсумкового контролю знань (КР). Поточне оцінювання (індивідуальне, групове і фронтальне опитування, самостійна робота, самоконтроль). Завданням поточного контролю є систематична перевірка розуміння та засвоєння програмового матеріалу, виконання практичних, лабораторних робіт, уміння самостійно опрацьовувати тексти, складання конспекту рекомендованої літератури, написання і захист реферату, здатності публічно чи письмово представляти певний матеріал.

Завданням підсумкового контролю (КР, екзамен) є перевірка глибини засвоєння студентом програмового матеріалу.

Критерії оцінювання відповідей на практичних заняттях:

Оцінка «відмінно» виставляється тоді, коли відповідь вважається повною, тобто в ній містяться визначення всіх понять, про які йдеться в питанні, проаналізовано об'єкт аналізу, охарактеризовано його семантичні та структурні ознаки. Відповідь повинна бути чіткою і послідовною, супроводжуватися достатньою кількістю прикладів зі слов'янських мов.

Студенту виставляється *дуже добре* ставиться за виконання 75 % усіх завдань, якщо він у достатній мірі оперує навчальним матеріалом, узагальнює окремі факти, формулює та обґрунтовує нескладні висновки.

Студенту виставляється *добре*, якщо студент у достатній мірі оперує навчальним матеріалом, узагальнює окремі факти, формулює та обґрунтовує нескладні висновки; може дати порівняльну характеристику мовних явищ, дає визначення поняттям; самостійно встановлює причинно-наслідкові зв'язки; встановлює синхронність подій у межах курсу, але допускає несуттєві неточності; незначні мовні огріхи. У ході відповіді він розкриває питання, проте не завжди наводить приклади на підтвердження теоретичного матеріалу.

Студенту виставляється *достатньо*, якщо він володіє навчальним матеріалом на репродуктивному рівні, поверхово і фрагментарно або володіє частиною навчального матеріалу, уміє застосовувати знання в стандартних ситуаціях, але порушує послідовність і логічність викладу думок. У відповіді трапляються суттєві мовні помилки.

Студенту виставляється задовільно, якщо він бере участь в обговоренні теоретичних питань практичного заняття, проте, відповіді є недостатніми за обсягом (до 5-6 реплік), елементарними за змістом, зі значною кількістю помилок різного роду.

Оцінка за виконання *індивідуального науково-дослідного завдання, завдань самостійної роботи* виставляється з урахуванням таких параметрів. Кількість балів у кінці **семестру** повинна складати від 150 до 300 балів (за 3 кредити), тобто сума балів за виконання усіх завдань

Відповідно **розподіл балів, які отримують студенти за 3 крд.**

Поточне тестування та самостійна робота									Контрольна робота	Накопичувальні бали/ Сума
T1	T2	T3	T4	T5	T6	T7	T8	T9	30	300/100
25	25	25	25	50	50	30	30	40		

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Базова

Підручники і методичні посібники

1. Безпояско О.К. Граматика української мови. Морфологія: підруч. для студ. філол. фак. вузів. К.: Либідь, 1993. 336 с.
2. Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Грищенко А. П. Граматика української мови. К.: Рад. школа, 1982. 208 с.
3. Вільчинська Т.П. Сучасна українська літературна мова. Морфологія: навч. посіб. для студ. філол. факультетів вищ. нач. закладів. Ч. 2: Практикум. Тернопіль: Навчальна книга Богдан, 2002. 80с.
4. Горпинич В.О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфологія: навч. посіб. для студ. філол. спец. вузів. К.: 1999. 206 с.
5. Горпинич В.О. Морфологія української мови: підруч. для студ. вищих навч. закладів. К.: Академвидав, 2004. 336с.
6. Гуйванюк Н. В. Українська мова. Схеми, таблиці, тексти: навч. посіб. для студ. філол. спец. вищ. навч. закладів. Львів: Світ, 2005. 304 с.
7. Дудик П.С., Литовченко В. М. Сучасна українська мова: завдання і вправи: навч. посіб. К.: Академія, 2007. 264 с.
8. Джочка І. Ф., Ципердюк О. Д. Сучасна українська літературна мова. Морфологія: Дієслово. Незмінні частини мови: збірник тестів. Івано-Франківськ: Видавець Голіней О. М., 2016. 132 с.
9. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови. Морфологія. Синтаксис. Донецьк: ТОВ «ВКФ «БАО», 2011. 992 с.
10. Зарицький М. С. Актуальні проблеми української термінознавства: підруч. для студ. вищ. навч. закладів. К.: Політехніка, 2004. 128 с.
11. Корнієнко І. А. Сучасна українська літературна мова: навч.-метод. посіб.: у 2-х ч.. Ч. 1: Граматика. Словотвір. Морфеміка. Морфологія. Іменні частини мови. Миколаїв: Іліон, 2014. 208 с.
12. Корнієнко І. А. Сучасна українська літературна мова: Морфологія. Дієслово. Прислівник. Станівник. Модальник.

- Службові частини мови. Вигук: метод. реком. та вказівки до самостійної роботи. Миколаїв: Іліон, 2016 121 с.
13. Ладоня І.О. Українська мова: навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів. 2-ге вид., перероб. і доп. К.: Вища школа, 2001. 158 с.
 14. Лінгвістичний аналіз. Практикум: навчальний посібник /за ред. Г. Р. Передрій. К.: Видавничий центр «Академія», 2005. 255 с.
 15. Микитюк О. Сучасна українська мова: самотність, система, норма: навч. посіб. Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2015. 440 с.
 16. Москаленко Н. А., Фащенко М. М., Смагленко Ф. П. Сучасна українська літературна мова. Лексичний, фонетичний і граматичний аналіз: навч. посіб. для студ. філол. факультетів ун-тів. Київ – Одеса: Вища школа, 1980. 140 с.
 17. Олійник О. Б., Гребницький Г. М. Українська мова та література: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів. К.: Кондор, 2006. 306 с.
 18. Олійник О. Б. Сучасна українська мова: Опорні конспекти. К.: Кондор, 2008. 234 с.
 19. Плющ М. Я. Граматика української мови. У 2-х частинах: підруч. для студ. філол. спец. вищ. навч. закладів. Ч. 1. Морфеміка. Словотвір. Морфологія. К.: Вища школа, 2005. 286с.
 20. Плющ М. Я., Леута О. І., Гальона Н. П. Сучасна українська літературна мова. Збірник вправ: навч. посіб. для студ. філол. спец. вищ. навч. закладів. 2-ге вид., перероб. і доп. К.: Вища школа, 2003. 287 с.
 21. Плющ М. Я., Грипас Н. Я. Граматика української мови в таблицях: навч. посіб. для студ. філол. спец. вищ. навч. закладів. К.: Вища школа, 2004. 167с.
 22. Пономаренко С. Сучасна українська мова: Морфеміка. Дериватологія. Морфонологія: навч. посіб. Миколаїв: Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили. 2017. 300 с.
 23. Сучасна українська літературна мова. Вправи. Завдання. За творами Т. Г. Шевченка / за ред. Г. М. Вокальчук, В. М. Мойсієнка. К.: ВЦ «Академія», 2016. 224 с.

24. Сучасна українська літературна мова: навчально-методичний посібник для дистанційного навчання / уклад.: І. С. Гонца, В. В. Розгон. Умань: Візаві, 2018. 334 с.
25. Сучасна українська літературна мова: підруч. для студ. філол. спец.і вищ. навч. закладів / А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ, Н. І. Тоцька / за ред. А. П. Грищенка. 3-те вид., доп. К.: Вища школа, 2002. 439с.
26. Сучасна українська літературна мова: підруч. для студ. філол. спец. вищих навчальних закладів / за ред. М. Я. Плющ. К.: Вища школа, 2009. 430 с.
27. Сучасна українська мова: підручник / О. Д. Пономарів, В. В. Різун, Л. Ю. Шевченко та ін. К. : Либідь, 2001. 312 с.
28. Сучасна українська мова: підруч. для студ. гуманітарних спеціальностей вищ. навч. закладів / За ред. О. Д. Пономаріва. 3-тє вид., перероб. К.: Либідь, 2005. 488 с.
29. Український правопис. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/05062019-onovl-pravo.pdf>.
30. Шевчук С. В., Лобота Т. М. Сучасна українська літературна мова: навч. посіб. 2-ге вид., випр. і доп. К.: Арії, 2008. 384 с.
31. Шкуратяна Н. Г., Шевчук С. В. Сучасна українська літературна мова: навч. посіб. для студ. педагогічних навч. закладів. К.: Літера, 2000. 284 с.
32. Ющук І. П. Практикум з правопису і граматики української мови: посіб.. Київ: Освіта, 2016. 287 с.
33. Ющук І. П. Українська мова: підруч. для студ. філол. спец. вищ. навч. закладів. 4-те вид. К.: Либідь, 2008. 640 с.

Довідникова література

1. Головащук С.І. Словник наголосів: понад 20000 слів. К.: Наукова думка, 2003. 320 с.
2. Горпинич В. О. Українсько-російський орфографічний словник. Дніпропетровськ: ДДУ, 1998. 189 с.
3. Зубков М. Г. Українська мова: універсальний довідник. 4-те вид. випр. і доп. Харків: Школа, 2009. 496 с.
4. Морфемний словник / Укл. Л. М. Полюга. К.: Радянська школа, 1983. 464 с.

5. Новий російсько-український словник-довідник: близько 100 тис. слів / уклад. С. Я. Єрмоленко [та ін.]. 2-е вид., доп. і випр. К.: Довіра, 1999. 878 с.
6. Новий тлумачний словник української мови: у 3-х томах / укл. В. В. Яременко, О. М. Сліпушко. К.: Аконіт, 2008. Т. 1. 928 с.; Т. 2. 928 с.; Т. 3. 864 с.
7. Онуфрієнко Г. С., Таранова Н. В. Навчальний тлумачний словник лінгвістичних термінів (90 терміноодиниць). Запоріжжя: ЗЮІ МВС України, 1998. 52 с.
8. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. Полтава: Довкілля, 2006. 843 с.
9. Сліпушко О. С. Тлумачний словник чужомовних слів в українській мові: правопис, граматики: 10000 слів. К.: Криниця, 2000. 511 с.
10. Словник української мови / Відп. ред. В. В. Жайворонок. К.: ВЦ «Просвіта», 2016. 1320 с.
11. Словник української мови: в 11 т. К.: Наукова думка, 1970-1980. Т. 1-11.
12. Словник труднощів української мови / за ред. С. Я. Єрмоленко. К.: Радянська школа, 1992. 336 с.
13. Українська мова: енциклопедія. К.: Українська енциклопедія, 2004. 824 с.
14. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / за ред. С. Я. Єрмоленко. К.: Либідь, 2001. 222 с.

Допоміжна

1. Адамець Н. В. Словотвірна парадигматика дієслів руху в сучасній українській мові: автореф. дис. канд. філол. наук: 10.02.01; ДВНЗ «Прикарпат. нац. ун-т ім. Василя Стефаника». Івано-Франківськ, 2016. 20 с.
2. Альошина І. Г. Семантико-дериваційна характеристика словотвірних гнізд із вершиною «Дієслово обертального руху»: зіставний аспект. *Нова філологія*. 2014. № 63. С. 107-111.
3. Ачилова О. Л. Дієслова говорити, казати, сказати: аспектуальні і семантичні особливості. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Серія 5: Педагогічні науки: реалії та перспективи. 2014. Вип. 49. С. 12-17.

4. Барчук В. М. Категорія темпоральності в сучасній українській літературній мові: автореф. дис. д-ра філол. наук: 10.02.01; Нац. акад. наук України, Ін-т укр. мови. К., 2013. 35 с.
5. Барчук В. М. Методологічні аспекти дослідження категорійної системи дієслова. *Українознавчі студії*. 2012-2013. № 13-14. С. 28-34.
6. Бачишина О. Дієслово як виразник просторової семантики. *Вісник Львівського університету*. Серія філологічна. 2016. Вип. 63. С. 58-67.
7. Брунець Т. Прийменник як службова частина мови. *Українська мова та література*: газета для вчителів української мови та літератури. 2013. № 6. С. 4-6.
8. Вихованець І. Р. Дієслівно-іменниковий граматичний тип української мови. *Українська мова: наук.-теорет. журн. Ін-ту укр. мови НАН України*. 2012. № 2. С. 3-10.
9. Вихованець І. Р. Прийменникова система української мови. К.: Наукова думка, 1980. 286 с.
10. Вихованець І. Р. Частина мови в семантико-граматичному аспекті. К.: Наукова думка, 1988. 256 с.
11. Воскрес А. А. Дієслово як головний компонент дієслівно-адвербіального комплексу. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету*. Сер.: Філологія. 2014. Т. 17. № 2. С. 31-37.
12. Гайдай Н. М. Навчання граматичних структур з безособовими формами дієслова на матеріалі афоризмів та цитат відомих людей. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету*. Серія: Педагогічні науки. 2015. Вип. 131. С. 29-31.
13. Гальона Н. П. Функції модальних часток. *Українська мова і література в школі*. 1990. № 11. С. 23-27.
14. Гамза А. Методична реалізація описової функції дієслова у процесі формування текстотворчих умінь. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського*. Серія: Педагогічні науки. 2016. № 3. С. 29-33.
15. Гнатюк Г. М. Дієприкметник в сучасній українській літературній мові. К.: Либідь, 1982. 248 с.

16. Голосовська Г. Активні дієприкметники в українській літературній мові: уживати чи ні? *Українська мова: наук.-теорет. журнал*. 2011. № 4. С. 63-70.
17. Драпак О. Теперішній час дієслова (недоконаний вид) в українській мові пострадянського періоду як предмет вивчення іноземців. *Мова і культура*. 2014. Вип. 17. Т. 6. С. 180-216.
18. Дудко І. В. Особливості аналізу дієслова: формальний і функціональний аспекти. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 10: Проблеми граматики і лексикології української мови. 2012. Вип. 9. С. 62-65.
19. Загнітко А. П. Семантико-граматичне енергетичне ядро дієслівності. *Мовознавство: наук.-теорет. журнал*. 2014. № 5. С. 3-13.
20. Залужна О. О. Привативні дієслова в англійській та українській мовах: автореф. дис. канд. філол. наук: 10.02.17; Донецьк, нац. ун-т. Донецьк, 2014. 21 с.
21. Заневич О. Є. Відсуб'єктні зворотні дієслова із загальним значенням «задовольняти побутові потреби» в українській мові XVI–XVII ст. *Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»]*. Серія: Філологія. Мовознавство. 2016. Т. 278, Вип. 266. С. 46-50
22. Карпенко Ю. О. Ще раз про критерії виділення частин мови. *Мовознавство*. 2001. №3. С. 76-80.
23. Карлова Т. Номінативний статус дієслова з позицій когнітивної ономазіології (симбіоз лексичних та синтаксичних концептів). *Лінгвістичні студії*. 2014. Вип. 29. С. 213-217.
24. Коць Л. М. Дієприслівник у сучасній українській літературній мові (Специфіка зв'язків та їх значень). К.: Видавництво Академії Наук УРСР, 1964. 163 с.
25. Леміш Н. Каузативне дієслово як універсальний засіб граматикизації каузації в різноструктурних мовах. *Мова і культура*. 2013. Вип. 16, т. 3. С. 181-187.

26. Мельник І. Відприкметникова дієслівна морфологічна транспозиція. *Українська мова: наук.-теорет. журн. Ін-ту укр. мови НАН України*. 2012. № 2. С. 11-23.
27. Мельник Ю. В. Давноминулий час: проблема та гіпотези. *Мовознавство*. 1996. № 1. С. 40-45.
28. Курносова Н. О. Про знаковий статус вигуків. *Мовознавство*. 1990. № 2. С. 47-50.
29. Лабінська М. Відмінювання порядкових числівників. *Українська мова та література: газета для вчителів української мови та літератури*. 2015. № 4. С. 13-16.
30. Мацько Л. І. Інтер'єктиви в українській мові. К.: Вища школа, 1981. 247 с.
31. Навальна М. І. Нові явища та процеси у вживанні дієслів соціально-економічної сфери в українській мові: монографія.; ДВНЗ «Переяслав-Хмельниц. держ. пед. ун-т ім. Григорія Сковороди». Переяслав-Хмельницький: КСВ, 2014. 186 с.
32. Омельчук С. Функціонування в сучасній українській мові прийменниково-іменникових конструкцій на позначення дефісного написання слів. *Дивослово*. 2016. № 5. С. 21-26.
33. Омельчук С. Прийменники *через, і* з у складі словоформ на позначення дефісного правопису слів. *Українська мова: науково-теоретичний журнал*. 2017. № 1. С. 66-76.
34. Романюк Ю. В. Аналогія в українському дієслівному словотворенні. *Українська мова*. 2017. № 4. С. 109-114.
35. Романюк Ю. В. Вплив соціодинаміки на систему і структуру українського дієслова. *Мовні і концептуальні картини світу: зб. наук. пр.* 2015. № 53. С. 41-50.
36. Романюк Ю. В. Словозмінні класи дієслів у сучасній українській мові. *Українська мова: наук.-теор. журнал*. 2017. № 2 (62). С. 75-83.
37. Русанівський В. М. Дієслово – рух, дія, образ. К.: Радянська школа, 1977. 55
38. Русанівський В. М. Структура українського дієслова. К.: Наукова думка, 1971. 313 с.
39. Сасинович Є. С. Дієприслівники в сучасній українській мові. К.: Радянська школа, 1963. 103 с.

40. Стадній А. С. Нові конотативні значення дієслів у сучасній українській літературній мові (на матеріалі засобів масової інформації): монографія; Вінниц. нац. техн. ун-т. Вінниця ВНТУ, 2014. 131 с.
41. Степаненко М. І. Семантична диференція просторових прийменників. Мовознавство. 2015. № 3. С. 63-74.
42. Теребушко Ю. Р. Семантика і синтаксис дієслів мовлення в німецькій та українській мовах: автореф. дис. канд. філол. наук: 10.02.17; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. Львів, 2014. 20 с.
43. Ткаченко Ю. В. Дієслівна вербалізація градуальної семантики в сучасній українській мові: автореф. дис. канд. філол. наук: 10.02.01; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2016. 19с.
44. Топіха В. Особливості словотвірної полімотивації префіксально-постфіксальних дієслів. *Українська мова й література в сучасній школі: щомісяч. наук.-метод. та літ.-мистец. журн.* 2013. № 2. С. 15-19.
45. Труб В. Про обмеження на варіативність виду дієслівних форм та деякі функції видового протиставлення. *Українська мова: наук.-теорет. журн. Ін-ту укр. мови НАН України.* 2012. № 1. С. 18-31.
46. Труба Г. М. Функціональна взаємодія категорій становості та аспектуальності в українській мові: автореф. дис. канд. філол. наук: 10.02.01; Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. Одеса, 2014. 20 с.
47. Фурса В. М. Лексико-семантична типологія дієслівного керування в українській літературній мові. *Українська мова: наук.-теорет. журнал.* 2017. № 3 (63). С. 120-131.
48. Чапля І. К. Прислівники в українській мові. Х.: Вид-во Харків. ун-ту, 1960. 123 с.
49. Швидка Т. Дієслова зі значенням інформації та суб'єктивні зв'язки їх предикативних форм. *Теоретична і дидактична філологія.* 2013. Вип. 16. С. 380-391.

Інформаційні ресурси

Підручники

Безпояско О. К. та ін. Граматика української мови. Морфологія: підручник для студ. філол. фак. вузів. URL:

http://1576.ua/uploads/files/5573/ukr_movu_Morfolohiia_1993.jpg Bezpoiasko_Hramatyka_

Горпинич В. О. Морфологія української мови [Текст]: підручник для студ. вищих навч. закладів. URL: http://fs169.www.ex.ua/get/688943_faa601b442b9208be00999ac98/24126610/Gorpunuch%20V.%20Morfologija%20ukrajins%60koji%20movu.pdf

Грещук В. Сучасна дериватологія : деякі підсумки й перспективи URL: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Mv/2009_8/14.pdf 2.

Електронний підручник з української мови (фонетика, лексика, морфеміка, словотвір, морфологія, синтаксис, стилістика) URL: <http://www.mova.info/pidruchn.aspx>

Єгорова Т. Д. Практичний курс української мови: навч. посіб. . 2-ге вид., виправ. URL : <http://www.twirpx.com/file/672757/>

Загнітко А. Український синтаксис: теоретико-прикладний аспект. Донецьк, 2009. URL: http://www.ukrajinistika.edu.rs/preuzimanje/UKR_sintaksis.pdf

Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А., Карпіловський В. С., Недозим Т. І. Словник афіксальних морфем української мови. URL: http://lib.movahistory.org.ua/Slov_afiksalnykh_morfem.pdf

Ковтун І. М. Морфеміка. Словотвір. Методичні рекомендації до проведення практичних занять та організації позааудиторної самостійної роботи студентів. URL: <http://zavantag.com/docs/1821/index-12639-1.html>

Клепуц Л. Стратегії класифікації ненормативної лексики. «Humanities & Social Sciences 2009» (HSS–2009), 14–16 may 2009, Lviv. URL: <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/6678/1/30.pdf>

Козленко І. Систематизація базових термінів сучасної морфології. URL : http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Um/2009_39.pdf

Купрікова Г. В. Сучасна українська мова. Синтаксис: Навчальний посібник для студентів гуманітарних факультетів вищих навчальних закладів. URL : http://dspace.nua.kharkov.ua/jspui/bitstream/123456789/939/1/SU_M.pdf

Мовознавство. Філологія. URL: <http://uareferats.com/index.php/referat/search?cat=32&page=4>

Мовознавство: науково-теоретичний журнал Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні та українського мовно-інформаційного фонду НАН України. URL : www.movoznavstvo.org.ua/

Плющ М. Я. Граматика української мови: У 2 ч. Ч. 1. Морфеміка. Словотвір. Морфологія: підручник. URL: http://lib.mdpu.org.ua/load/Library/plush_gramatika_ukr_movi.pdf

Плющ М. Я. Граматика української мови. У 2-х частинах: підручник для студ. філол. спец. вищ. навч. закладів. Ч. 1. Морфеміка. Словотвір. Морфологія. URL: www.ex.ua/14316707
Синтаксис української мови: навч.-метод. комплекс / укл. О. В. Дуденко. URL : http://dspace.udpu.org.ua:8080/jspui/bitstream/6789/3389/1/sintaxis_komplex_15.pdf

Словники України онлайн: словозміна, синонімія, фразеологія URL: <http://lcorp.ulif.org.ua/dictua/>.

Словничок таємної мови лірників та шаповалів. URL: <http://litopys.org.ua/rizne/lirn.htm>.

Сучасна українська літературна мова: підручник [Електронний ресурс] / А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ та ін.; [за ред. А. П. Грищенка]. URL : <http://www.twirpx.com/file/1264494/>
Сучасна українська літературна мова : навч. комплекс: посіб. для студ. філол. спец. / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко, І. В. Мілева, Г. К. Барилова; [за заг. ред. проф. В. Д. Ужченка]. 2-ге вид., випр. і доп. URL: <http://dspace.ltsu.org/jspui/bitstream/123456789/250/1/Макет%202009.pdf>

Тоцька Н. І. Сучасна українська літературна мова: фонетика, орфоепія, графіка, орфографія. URL : <http://ena.lp.edu.ua/file/174320/>

Українська мова і література в школі: науково-методичний журнал. URL: http://www.undip.org.ua/news/fahovi_detail.php?ID=372

Ющук І. П. Українська мова : [підручник]. 4-те вид. URL: <http://www.twirpx.com/file/266343/>

Ющук І. П. Українська мова. Вправи. навч. посіб. URL: <http://www.twirpx.com/file/600473/>

Інші ресурси. Словники

Багатомовний словник (перекладний). URL:
<http://www.slovnyk.org>
«Великий тлумачний словник сучасної української мови онлайн». URL: <http://www.slovnyk.net>
Інтегрована лексикографічна система «Словники України» / Національна академія наук України. Версія 1.03. Український мовно-інформаційний фонд, 2003.
«Лінгвістичний портал». Найпопулярніші розділи: «Чотиримовний науковий словник», «Перекладач», «Словники», «Відкритий словник», «Електронний підручник з української мови» (фонетика, лексика, морфеміка, словотвір, морфологія, синтаксис, стилістика). URL:
<http://www.mova.info/>
Освітньо-інформаційний ресурс «Український центр». URL:
<http://www.ukrcenter.com>
Російсько-український словник сталих виразів
URL: <http://stalivyrazy.org.ua>
Сайт «Cybermova».. URL: <http://cybermova.com/index ua. htm>
Сайт «Український правопис». URL:
Українська мова. Енциклопедія. URL: Українська мова. URL:
<http://ukrainskamova.narod.ru>